

दुर्ग तोरणा

आनंद पालंदे

दुर्ग तोरणा

आनंद पाळंदे

महेश प्रकाशन, पुणे

उत्कर्ष प्रकाशन

१८५, डेक्कन विमानाना

पुणे-४११ ००४

प्रकाशक

सौ. अलका बबनराव शिळीमकर

महेश प्रकाशन

सर्व्हे नं. १५/७, सिद्धिविनायक हाईट्स
धनकवडी, पुणे ४११०४३

मुद्रक

प्रतिभा ऑफसेट

कॅनॉल लेन नं. ४

कर्णेनगर, पुणे ४११०५२

© आनंद पाळंदे, २/३ एरंडवन, कर्वे मार्ग, पुणे ४११००४

मुखपृष्ठ

कै. दत्ता गोले

आराखडे

आनंद पाळंदे, मु. ना. जोशी

रेखाचित्रे

डॉ. म. श्री. माटे, विश्वास रा. पुरंदरे

अक्षरजुळणी

अनू सर्व्हिसेस, पुणे ५२

प्रथम आवृत्ती : ३ डिसेंबर १९९८, मार्गशीर्ष शु. १५ शके १९२० (दत्तजयंती)

मूल्य २०० रुपये, प्रती १०००

कागद : ६१ सें.मी. x ८६ सें.मी. / १६ किलो व्हाईट पेपर

ग्रंथ वर्गीकरण

द्विबिंदू पद्धतीनुसार

वर्गांक ८.२३५ तो

ग्रंथांक थ ९८

दशांश पद्धतीनुसार

११५:४७९२

पाळंदे

915.4792

Pal

U 8.235 T

N 98

हा ग्रंथ भोर संस्थानातील मावळ भागाची ऐतिहासिक

मोडी कागदपत्रे जमा करणारे थोर इतिहास संशोधक

कै. सखाराम गणेश जोशी

यांच्या स्मृतीस सादर अर्पण.

इसवी १८८० मध्ये सखाराम गणेश जोशी यांचा जन्म झाला. हे मालवणचे राहणारे. त्यांचे उपनाव राजवाडे होते असे दिसते. भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे ते इसवी १९१८ मध्ये तहहयात सभासद झाले. ते हाडाचे व आर्त आवडीचे संग्राहक, संशोधक होते. भोर संस्थानच्या प्रचंडगड, राजगड, पवनमावळ, शिरवळ, सुधागड तालुक्यात घरोघर हिंडून त्यांनी सुमारे दहा हजाराच्यावर मोडी कागदपत्रे जेधे, शिळीमकर, पासलकर, मारणे, पायगुडे, मरळ, ढमाले, डोहार, बांदल, शितोळे तसेच पाटील, कुलकर्णी, देशपांडे, बलुतेदार मंडळी इत्यादींकडून आणले व त्यांपैकी बरेच प्रसिद्ध केले. त्यामुळे अनेक घराण्याबाबत अभिनव आणि विश्वसनीय माहिती उपलब्ध झाली. जेधे शकावली रुजू पाहण्याकरिता पुनः आणली. अफजलखान फर्मान, महजर बखरी, वंशावळी याजबरोबर लोखंडी जिरटोप, लढाऊ हत्यारे, वस्त्रे, पोथ्या, पंचांगे, नकाशे, धार्मिक ग्रंथ अशा गोष्टीही जमा केल्या.

त्यांचा स्वभाव निरलस, निगर्वी होता. त्यांना जुनी खेडवळ भाषा, म्हणी, चुटके, श्लोक, ज्योतिष येत असे व हे सगळे ते ठसकेबाजपणे सांगतही असत. एखादा महजरही ते आवडीने मधूनमधून तपशिलाकरिता गोष्टी सांगून असा साभिनय वाचत की, त्यामुळे त्यांच्या तसल्या वाचनात गोडी उत्पन्न होई आणि आश्चर्याने व कौतुकाने श्रोत्यांचे चित्त वेधले जाई.

त्यांनी मावळ भागातील देशमुख, देशपांडे, पाटील, कुलकर्णी, मराठा घराणी, ब्राह्मण, बळुते-अळुते सुतार, लोहार, चांभार, मांग, महार, न्हावी, परीट, गुरव, कुंभार, तांबोळी, मुलाणा, काजी, जंगम, गोसावी, सोनार, तेली, शिंपी, कासार इत्यादी समाजाच्या सुमारे शंभराच्या वर वंशावळी (इसवी १९२५ पर्यंतच्या) मराठीत तयार केल्या. (त्या भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या दप्तरखान्यात आहेत.) संशोधनाबरोबरच त्यांनी मावळातील राजगड, तोरणा हे दुर्गही पाहिले होते. या थोर इतिहास संशोधकाचे वयाच्या ५५व्या वर्षी इसवी १९३५ मध्ये निधन झाले.

एक सुखद योगायोग

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने' गोळा करण्याचा प्रचंड खटाटोप आरंभिला होता. त्यांनी 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने'चे एकदोन नव्हे, तर एकूण २२ खंड प्रकाशित केलेले आहेत, हे सर्वज्ञातच आहे. राजवाडे यांच्या या बृहद् प्रकल्पातील पहिला खंड १८९८ साली प्रकाशित झाला. राजवाडे यांनीच तो आपल्या स्वतःच्या खर्चाने छापून काढला होता.

राजवाडे यांच्याप्रमाणेच इतिहासाचा महाकाय प्रकल्प राबविणारे दुसरे अभ्यासक म्हणजे गोविंद सखाराम सरदेसाई. यांनी आपल्या 'रियासती' एकूण १२ खंड प्रसिद्ध केले. त्यांच्या या लेखनामुळेच त्यांना 'रियासतकार' हे बिरुद कायमचे बहाल केले गेले. सरदेसाईंच्या 'रियासती'चा 'मुसलमानी रियासत' हा पहिला भागदेखील १८९८ सालीच प्रसिद्ध झालेला आहे.

अशा रीतीने मराठी इतिहासलेखनाची खरीखुरी सुरुवात १८९८ साली झाल्याने प्रस्तुत १९९८ हे मराठ्यांच्या इतिहासाच्या लेखनाच्या शताब्दीचे वर्ष ठरते आणि नेमक्या याच शताब्दीच्या वर्षात एका स्थलाचा साद्यन्त इतिहास सांगणारे, इतिहासलेखनाचे एक जणू अव्वल साधन ठरणारे दुर्ग तोरणा (लेखक आनंद पाळंदे) हे पुस्तक प्रसिद्ध होते आहे, हा एक सुखद योगायोगच आहे.

प्रो. दत्तो वामन पोतदार यांनी 'मराठी इतिहास व इतिहास संशोधन' (१९३५) या आपल्या छोटेखानी ग्रंथात असे म्हटले आहे की, 'इतिहासात स्थलनिश्चयाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे; किंबहुना कोणतीच ऐतिहासिक घटना स्थलनिश्चयावाचून निश्चित होणे दुरापास्त आहे. या विद्येत हिंदुस्थान फारच मागासलेला आहे. देशाची क्षेत्र मोजणे व स्थलांचे दिङ्निश्चय व चित्ररेखन याविषयी पूर्वीच्या काळी राहोच परंतु हल्लीच्या नव्या विद्येच्या काळातही आमच्याकडे काहीच प्रयत्न होत नाहीत. यामुळे हे सदर कोरे आहे

म्हटले तरी चालेल.'

मराठी इतिहासलेखनातली ही १९३५ साली प्रो. दत्तो वामन पोतदारांनी दाखविलेली उणीव आजतागायत तशीच आहे, असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही. ही उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत 'दुर्ग तोरणा' या ग्रंथाने आरंभित झाला आहे, ही आनंदाची गोष्ट म्हणता येईल.

डॉ. दत्तात्रय दि. पुंडे

प्रपाठक - मराठी विभाग

मॉडर्न महाविद्यालय,

पुणे ५

प्रकाशकाचे मनोगत

आम्ही 'शिलीमकर' भोर - वेल्हे (पुणे जिल्हा) भागातील राजगड, तोरणा परिसरातील.

राजगड मुरूम खोऱ्यात म्हणजेच गुंजणमावळात शिवकाळात मोडत होता. 'हैबतराव' पदवी धारण करणाऱ्या शिलिंबकर घराण्याकडे गुंजणमावळची आनुवंशिक देशमुखी होती. यामुळे शिलिंबकर वंश व राजगड यांचा वर्षानुवर्षे नित्य संबंध येत गेला. राजगड राजधानी होण्यापूर्वी व तेथील राजधानी उठल्यावर तर हा संबंध फारच जबाबदारीचा होता. या घराण्यातील निदान एक पुरुष तरी राजगडची व्यवस्था व रक्षण याकामी जबाबदारीने गुंतलेला असे. याविषयीचे बरेच उल्लेख इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांच्या मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १७, शिवचरित्र साहित्याचे विविध खंड यामध्ये प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या कागदपत्रात आहेत.

औरंगजेबाने इसवी १७०४ मध्ये राजगडास वेढा घातला त्यावेळी आमच्या घराण्यापैकी संताजी शिलिंबकर मारला गेला. तत्पूर्वी इसवी १७०० मध्ये पुरंदर किल्ल्यावरील झालेल्या लढाईतही सुभानराव शिलिंबकर मारला गेला. तत्पूर्वीही रखमाजी शिलिंबकर हाही मारला गेला आहे. सुलतानराव शिलिंबकर तोरण्यावर पायदळाचा पंचसहस्री होता. तसेच मकाजी शिलिंबकर हाही तोरण्यावर पायदळाचा हजारी होता. अशा तऱ्हेने आमचा पुरंदर, राजगड, तोरणा या किल्ल्यांशी निकटचा संबंध आहे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे या संस्थेची मी सभासद आहे. तेथील ग्रंथालयात असंख्य दुर्मिळ संदर्भ-ग्रंथ पुस्तके आहेत. त्यांत तोरणागडावरील लिहिलेले पुस्तक आढळले नाही. मंडळ सभासद श्री. आनंद पाळंदे यांची आव्हान, गिरिदुर्गाच्या पहाऱ्यातून, डोंगरयात्रा ही पुस्तके मी ग्रंथालयात पाहिली. आमच्या घराण्याचा इतिहास, दुर्ग, किल्ले, स्थळे याची माहिती आमच्याचकडून

जनमानसात पोहोचावी अशी फार दिवसाची इच्छा होती म्हणून सिद्धहस्तक ऐतिहासिक लेखकाच्या हस्ते हे पुस्तक लिहून घेण्याचे निश्चित केले. या पुस्तकात पुणेसे ऐतिहासिक पुरावे समाविष्ट केले आहेत.

लेखक श्री. आनंद पाळंदे व इतिहासप्रेमी श्री. रमाकांत पाळंदे यांनी अतिशय मेहनत घेऊन इतिहासाची सत्यता टिकविण्यासाठी अनेक साधनांचा वापर करून या पुस्तकाला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त करून दिले असून नव्या अभ्यासकांना ते मार्गदर्शक ठरणार आहे. सामान्य वाचकालाही इतिहासाची गोडी निर्माण होईल अशा भाषेत मांडणी केली आहे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे चिटणीस श्री.मा. भावे यांनी मंडळातील साहित्य छापण्यास परवानगी दिली, याबद्दल मी त्यांची आभारी आहे.

मुद्रक श्री. शामकांत माळवदे यांनी छपाईचे काम उत्तम आणि वेळेत पूर्ण केले.

श्री. आनंद पाळंदे, श्री. रमाकांत पाळंदे, श्री. शामकांत माळवदे, प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सल्लागार, सहायक यांचे मनःपूर्वक आभार मानून मी प्रास्ताविक संपविते.

सांसारिक जीवनात मोलाचा वाटा असलेले माझे पती श्री. बबनराव यांचा ह्या पुस्तक प्रकाशनात मोलाचा वाटा आहे. आणि माझी मुले चि. शशांक, चि. महेश, चि. सौ. राधिका भोईटे यांना विसरून कसे चालेल ? त्यांचाही हातभार या प्रकाशनास आहे.

महेश प्रकाशनने प्रकाशित केलेले हे पहिले पुष्प वाचकांच्या हाती देण्यात आम्हाला अत्यंत आनंद होत आहे. या प्रकाशनातर्फे आणखी पुस्तके प्रकाशित करण्याचा आमचा मानस आहे. या पुस्तकाच्या यशावर ते अवलंबून आहे.

सौ. अलका शिळीमकर

अनुभवातून पारखलेल्या तोरण्याचे चित्र म्हणजे हे प्रस्तुतचे पुस्तक. यात माझे स्वतःचे असे श्रेय फारच थोडे आहे. अनेकांच्या हातभाराच्या उतरंडीवरचा मी दहीहंडी फोडणारा एक छोटासा मावळा, एवढेच !

महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक स्मारके, स्थळे ही आजवर दुर्लक्षामुळे अधिकाधिक ढासळत आहेत. डोंगरी दुर्गांच्या अवघडपणामुळे अशी स्थळे अधिकच उपेक्षित राहिली आहेत. तोरण्यासारखा ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा दुर्गही या उपेक्षेचा बळी ठरला आहे. आणि म्हणून तोरण्यावर स्वतंत्र पुस्तक लिहिण्याची प्रेरणा एक गिर्यारोहक आणि दुर्ग अभ्यासक या नात्याने झाली व प्रस्तुत पुस्तक सिद्ध झाले.

इसवी १८८० मध्ये ब्रिटिशांनी जिल्हावार गॅझिटियर्स तयार करण्याचे ठरवून त्याप्रमाणे इसवी १८८५ मध्ये पुणे जिल्ह्याचे तीन खंडात गॅझिटियर प्रसिद्ध केले. त्यात तोरण्याची माहिती नाही. त्यानंतर १९५४ मध्ये मुंबई सरकारने पुणे जिल्ह्याची गॅझिटियरची सुधारलेली आवृत्ती प्रसिद्ध केली. त्यात तोरण्याची माहिती फक्त ४ ओळीच आहे. गॅझिटियरकारांनी भारतातील गॅझिटियर्ससाठी माहिती देण्याची एक विशिष्ट पद्धत ठरवून घेतली. ती पद्धत योग्य व अचूक माहिती देणारी वाटल्याने त्या पद्धतीशी अधिक जवळीक होईल अशा पद्धतीने सदर पुस्तकाची मांडणी केली आहे.

या पुस्तकात तोरण्यासंबंधी काही नव्याने उजेडात आलेली अथवा आकलन झालेली माहिती समाविष्ट करण्यात आली आहे. ती खालीलप्रमाणे -

पुस्तकाचे हस्तलिखित तयार झाल्यावर त्यातील माहिती व पूर्वीच्या पुस्तकामधील माहिती पडताळून पाहण्यासाठी मी माझ्या सहकाऱ्यांसमवेत तोरणा मे १९९६ व १९९७ मध्ये पाहिला.

१९९५ मध्ये रमाकांत पाळंदे, महेश शिळीमकर, पंडित गोखले, सौ. स्वरलता गोखले, ग. ना. धावडे, मु. ना. जोशी तोरण्यावर गेले असता बुधला माचीतील कापूटाक्यापाशी खूप अडचण होती. टाक्याच्या प्रवेशद्वारापाशी फक्त एक बारीक फटच उघडी होती. बाहेर गाळ असून तेथे दलदल होती. आत अंधार होता. आत डोकावून पाहण्याचे कुणास धाडस होईना. महेशने धाडस करून आतील भाग डोकावून पाहिला. तो त्यास खांब दिसून त्यावर नक्षी आढळली.

इतरांनी आत डोकावून त्याची माहिती पडताळून पाहिली. कापूरटाक्याबद्दल अधिक जिज्ञासा उत्पन्न होऊन १९९६ मध्ये महेश शिळीमकर, यशदीप माळवदे, सागर शाळिग्राम, आदित्य पाळंदे, साईप्रकाश बेलसरे, मु. ना. जोशी, अजय ढमढेरे, श्रीमती उषःप्रभा पागे इ. नी माझ्याबरोबर आत प्रवेश करण्यापुढे साफसफाईसाठी श्रमदान केले. गिरिकूजन संस्थेचे गायकर, अमृते यांच्यासह अनेकजणांनी श्रमदान केले व त्यानंतर आणखीन जिज्ञासा उत्पन्न होऊन मे १९९७ मध्ये अजयने व सागरने संपूर्ण टाके पाहिले.

त्यानंतर भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे सभासद डॉ. म. श्री. माटे यांच्याशी याबाबत संपर्क साधला. त्यांना नकाशे, फोटो दाखविले. त्यांनी गडाच्या पायथ्याशी असलेल्या भट्टी या गावी भेट देऊन गावातील देवळाच्या प्रवेशद्वारावर कानद गावाच्या हद्दीतील सिद्धेश्वर मंदिराच्या देवळाची बसविलेली चौकट पाहिली. चौकटीवरील नाग आणि कापूरलेण्यातील खांबावरील उलटे कोरलेले नाग व इतर गोष्टींवरून कापूरटाके हे पाण्याचे टाके नसून यादवकालीन शैव आश्रम असावा असे अनुमान त्यांनी काढले. त्यामुळे तोरण्याचा इतिहास शिवकालाच्या चारशे वर्षे मागे जाऊ शकतो. तोरण्यावर बाराव्या शतकापर्यंत वस्ती होती असा निष्कर्ष काढता येतो. संशोधनाअंती त्याची अधिक निश्चिती होऊ शकेल.

बुधल्याच्या दक्षिण उतारावर गंगालजाई तळ्यानजीक गंगालजाई म्हणून पूजा होत असलेल्या सात मुखवटे शिल्पाचेही नव्याने आकलन करू पाहता ते वेगळे आहे असे लक्षात आले. वरील कापूरलेणे व सात मुखवटे शिल्प यांचा या पुस्तकाद्वारे प्रथमच परिचय होत आहे.

शिवचरित्र साहित्य खंडात कानदखोऱ्याचे देशमुख यांच्याकडील इसवी १६३२ च्या मोडी महजराचे लिप्यंतर इतिहास मंडळाने इसवी १९४२ मध्ये छापले. या पुस्तकात मोडी लिपीतील संपूर्ण महजर प्रथमच छापण्यात आला आहे.

पुणे पुरालेखागारातील मराठा काळातील तोरणा गडावरील देवस्थाने दाखविणारा इसवी १७८७ चा मोडी कागदही या पुस्तकात प्रथमच समाविष्ट करण्यात आला आहे.

ऋणनिर्देश

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे येथील ग्रंथालय व अभिलेखागार, डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रेज्युएट रिसर्च इन्स्टिट्यूट, पुणे येथील ग्रंथालय, भांडारकर प्राच्यविद्या मंदिर पुणे येथील ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ जयकर ग्रंथालय, फर्गसन महाविद्यालय पुणे येथील जिजीबाई वाडिया ग्रंथालय, पुणे पुरालेखागारातील अभिलेख, महाराष्ट्र शासन पुराभिलेख विभाग, मुंबई येथील नकाशे इत्यादींचा पुस्तकासाठी खूप उपयोग झाला. या सर्व संस्थांच्या विश्वस्तांचा मी आभारी आहे.

डॉ. सुरेश गरसोळे, डॉ. वा. द. वर्तक, श्री. योगेश गोखले, डॉ. द. दि. पुंडे, डॉ. मधुकर रा. कुलकर्णी, श्री. प्र. के. घाणेकर, श्री. ग. भा. मेहेंदळे, श्री. निनाद बेडेकर, श्री. संजय गोडबोले, प्रा. सीताराम रायकर, श्री. प. क. जोशी, श्री. ना. भा. आदमणे, श्री. गोपाळ चांदोरकर, श्री. वसंत लिमये, श्री. संजीव नलावडे, श्री. गुलाब सपकाळ, श्रीमती उप:प्रभा पागे, श्री. राजेंद्र भोईटे, डॉ. गो. त्र्यं. कुलकर्णी, डॉ. म. श्री. माटे, डॉ. मा. रा. कंटक, डॉ. अ. रा. कुलकर्णी इत्यादींची बहुमोल मदत झाली. या सर्वांचा मी आभारी आहे.

मा. संचालक, पुराभिलेख विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांनी त्यांच्याकडील तोरण्याचा घेण्याचा नकाशा तसेच पुणे येथील पुराभिलेखागारातील तोरण्यावरील देवस्थानांच्या खर्चाचा मोडी कागद छापण्यास अनुमती दिली याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

श्री. मु. ना. जोशी यांनी आराखडे तयार करण्यासाठी तोरण्यावर अनेक वेळा जाऊन-येऊन खूपच कष्ट घेतले त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. श्री. रमाकांत पाळंदे, श्री. महेश शिळीमकर, श्री. भा. वि. कोल्हटकर, श्री. अरुण बर्वे यांचीही आराखडे करण्यासाठी खूप मदत झाली. या सर्वांचा मी आभारी

आहे.

श्री. अजय ढमढेरे, श्री. शशांक शिळीमकर, श्री. सुधाकर कदम, श्री. रमाकांत पाळंदे, श्री. पंडित गोखले, श्री. महेश तेंडूलकर, श्री. सागर शाळिग्राम यांच्या तोरण्याच्या छायाचित्रांचा उपयोग झाला. याबद्दल या सर्वांचा मी आभारी आहे.

डॉ. म. श्री. माटे, श्री. विश्वास रा. पुरंदरे यांनी रेखाचित्रे काढून दिली. त्यांचाही मी आभारी आहे.

श्री. प्रभाकर जोशी यांनी आराखड्यांची छपाईप्रत उत्तम केली तर सौ. अलका शिळीमकर यांनी फार्सी-मोडीच्या बालबोधीकरणाची लिखाई सुरेख करून दिली. त्यांचाही मी आभारी आहे.

मराठी चित्रपटसृष्टीतील छायालेखक कै. दत्ता गोर्ले हे १९५८ च्या सुमारास श्री. रमाकांत पाळंदे यांच्याबरोबर तोरण्यावर गेले होते. कोठी दरवाजासमोर वेल्ह्याच्या श्री. धोंडू येसू वेगे या मुलाचे श्री. गोर्ले यांनी टिपलेले छायाचित्र या ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावर छापले आहे. या सुंदर छायाचित्रामुळे या ग्रंथाची शोभा वाढली आहे. दिवंगत कलाकार श्री. दत्ता गोर्ले यांना यासाठी अभिवादन.

धानेप गावचे कै. भाऊसाहेब मरळ, शिकेकरी यांनी त्यांच्या संग्रहातील मोडी महजर छापण्यास दिला, तसेच चापेट गावचे श्री. शंकरराव विष्णू कोकाटे (सरनार्क) यांनी संस्थानकाळातील तोरण्याची माहिती सांगितली याबद्दल या दोघांचा मी आभारी आहे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या मध्यावधी व्यवस्थापन समितीच्या कार्यवाह डॉ. शोभना गोखले, चिटणीस डॉ. श्री. मा. भावे व इतर समिती सदस्य यांनी या पुस्तकाच्या कामी केलेल्या सहकार्याबद्दल या सर्वांचा मी आभारी आहे.

श्री. महेश शिळीमकर, श्री. सागर शाळिग्राम, श्री. यशदीप माळवदे, श्री. अजय ढमढेरे, श्री. संजय डोईफोडे यांची गडावरील वास्तुशोधासाठी खूप मदत झाली. याबद्दल या सर्वांचा मी आभारी आहे.

श्री. य. बा. ठेकळे, श्री. भाऊ दांगट पाटील, श्री. दे. दा. पवार, श्री. प्र. ज. तावडे, श्री. मालोजीराव शिरोळे, श्री. ग. ना. धावडे, श्री. प्रकाश पाटणकर, श्री. अशोक एम. रानडे, श्री. पां. ना. बलकवडे, कै. ग. म. जोशी,

श्री. भूषण गोखले, श्री. राहूल कबुले, श्री. मिलिंद माळवे, श्री. मधुकर उदास, श्री. हेमंत दामले, श्री. सोनबा यमकर, श्री. विलास सोनावणे, श्री. श्याम पारेख, श्री. निरंजन आगाशे, श्री. दिलीप दामले, श्री. योगेश इनामदार, श्री. पी. पी. प्रभुणे, श्री. जी. एस. पाटील, श्री. पी. व्ही. हिरेमठ, श्री. सुरेश सबनीस, श्री. पद्माकर चिकटे, श्री. एस. गोकुळ, श्री. बाळ सराफ, श्री. भा. भ. गोसावी, श्री. महेश वाघचौरे तसेच वेल्हे येथील श्री. स. ग. आडकर, श्री. सुरेश कदम, श्री. शंकर सखाराम जोशी, श्री. शंकर गुंडा भुरुक, श्री. दादू बिरू वेग्रे, भट्टी गावचे श्री. आबा कोकाटे, श्री. रघुनाथ यशवंत कोकाटे (सरनोबत), मेट पिलावरे येथील श्री. शंकर नथू पिलावरे यांचे साहाय्य झाले. त्या सर्वांचा मी आभारी आहे.

मुद्रक श्री. शामकांत माळवदे, अक्षरजुळणीचे श्री. योगानंद आठवले, मुद्रित-शोधक श्री. दत्तात्रय शंकर गांगण, फोटो प्रोसेसिंगचे के. जोशी यांचा मी आभारी आहे.

श्री. शामकांत माळवदे आणि श्री. रमाकांत पाळंदे यांनी ग्रंथ सुबक, उत्कृष्ट व्हावा, अचूकता असावी यासाठी जी मेहनत घेतली त्याला तोड नाही. मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे.

प्रकाशिका सौ. अलका शिळीमकर या स्वतः पुणे महानगरपालिकेच्या प्राथमिक शाळेत शिक्षिका असून भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या त्या सभासद आहेत. त्या सध्या बहिस्थ बी.ए. करीत असून त्या स्वतः पुणे पुरालेखागार, महाराष्ट्र शासनाच्या मोडी लिपी प्रशिक्षण वर्गाच्या प्रमाणपत्र धारक आहेत. त्यांचे माहेर, पुरंदर तालुक्यातील माहूरच्या जगतापांचे, तर सासर राजगडच्या जवळ असलेल्या तांभाडच्या शिळीमकरांचे. त्यांचे पती श्री. बबनराव पुणे जिल्हा परिषदेच्या शाळेचे प्रमुख आहेत. सर्व शिळीमकर कुटुंबीयांनी स्वतः तोरणा पाहिलेला आहे.

अशा शिळीमकर मंडळींनी प्रकाशनाचे काम हाती घेऊन इतिहास विषयाबद्दलची आस्था प्रत्यक्षात साकार केली, याबद्दल त्या सर्वांचा मनःपूर्वक आभारी आहे.

आनंद पाळंदे

अनुक्रमणिका

अर्पणपत्रिका	तीन
स. ग. जोशी परिचय	चार
एक मुखद योगायोग	पाच
प्रकाशकाचे मनोगत	सात
लेखकाचे मनोगत	नऊ
ऋणनिर्देश	चौदा
Introduction	वीस

स्थलवर्णन

	पृष्ठ
स्वाभाविक वर्णन	१
वेल्हे-पायथ्याचे मुख्य गाव	१
प्रशासकीय व्यवस्था	३
पायथा ते माथा	३
वास्तुअवशेष - स्थळे	६
जलव्यवस्था	१५
भूशास्त्र	१६
हवामान	१६
वनस्पती	१६
पक्षी - प्राणी	१८

इतिहास

तोरण्याचा संक्षिप्त इतिहास	१९
तोरण्याचे ऐतिहासिक उल्लेख	२२

संदर्भ-सूची	३८
भोर संस्थानकाळातील तोरणा	४०
तोरण्याचे इतिहासकालीन वर्णन	५८
तोरण्याचा सर्वात जुना ज्ञात ऐतिहासिक उल्लेख	६९
इसवी १६३२ मधील तोरण्याच्या घेऱ्यातील सीमा	७२
इसवी १७८७ मधील तोरण्यावरील देवस्थानांच्या खर्चाचा	९९
ताळेबंद	
लोककथा - दंतकथा	१०२
परिसर	
डोंगर	१०७
नद्या	१०८
मार्ग	१०८
चित्तवेधक स्थळे	१०९
पर्यटन	
सार्वजनिक वाहतूक	११३
निवास - उपहारगृह व्यवस्था	११३
तोरणा कसा पाहावा ?	११४
क्रीडा	
डोंगरयात्रा	११९
कातळारोहण	१२१
परिशिष्टे	
कापूर लेणे	१२३
सात मुखवटे शिल्प (गंगालजाई देवी)	१२३
सामाजिक सेवा - शासन व खाजगी	१२४
तोरण्याचे नकाशे व आराखडे	१२६
तोरण्यासंबंधी प्रसिद्ध व्यक्तींचे उद्गार - अभिप्राय	१२८

निवडक ऐतिहासिक साधन ग्रंथांचा परिचय	१२९
संदर्भ-सूची	१३४
साहित्य-सूची	१३५
आवाहन	१३९

नकाशे

नकाशा - तोरण्याचा नकाशा, दुर्ग व घेरा

नकाशा - तोरण्याचा नकाशा - दुर्ग

आराखडा क्र. १ - बालेकिल्ला आणि झुंजारमल माची

आराखडा क्र. २ - तोरणा : बुधला माची

आराखडा क्र. ३ - तोरणा परिसर - प्राकृतिक

आराखडा क्र. ४ - तोरणा परिसर - रस्ते व चित्तवेधक स्थळे

रेखाचित्रे

बुधला माचीवरील कापूर लेणे

१२२

इसवी १७०४ चा तोरणागडाचा वेढा

१३८

चित्रे

ग्रँट डफ व ग्रँट डफचे सातारा येथील घर

१०६

ठसे

तोरण्याचा जुना उल्लेख (फार्सी + लिप्यंतर)

७० - ७१

महजर (फार्सी - मोडी + लिप्यंतर)

७४ ते ९५

देवस्थान ताळेबंद (मोडी + लिप्यंतर)

१०० - १०१

छायाचित्रे

मुखपृष्ठ

कोठी दरवाजा

मलपृष्ठ

झुंजारमल माची

अन्य छायाचित्रे

Introduction

The two most prominent legacies which, the Marathas have inherited from the forefathers are mainly man-made forts and caves. About 25 percent of Indians forts are situated in Maharashtra.

Shivneri, Rajgad, Torana, Purander, Sinhgad, Panhala, Sindhudurg, Vijaydurg, Salher, Trimbak and Raigad are the most prominent ones. A few authentic books have been published describing some of these forts, written by late Dr. G. H. Khare and Shri. S. V. Awalaskar, so far. But for Geographical details and knowledge of history one has to rely mostly on Gazetteers published by the Government. But even Gazetteers have not taken notice of hundreds of new records published or manuscripts unearthed later on and preserved at Bharat Itihas Sanshodhaka Mandal (Institute of research in history) Pune and the Peshwa Daftar (Records of the Peshwas - Prime Minister of Maratha Kingdom). It was therefore, felt necessary to write in detail about all forts after visiting and studying them thoroughly. To start with here is an attempt to write about the fort Torna from the Sahyadri range, situated in Pune District.

Gazetteers impart full information such as area of the District, Talukas, Villages, Roads, Places of interest written so systematically that even a layman can sort out easily the required information for his specific interest. In this book therefore an effort is made to describe this fort also on the lines of the Gazetteers.

The book is divided into three main sections :

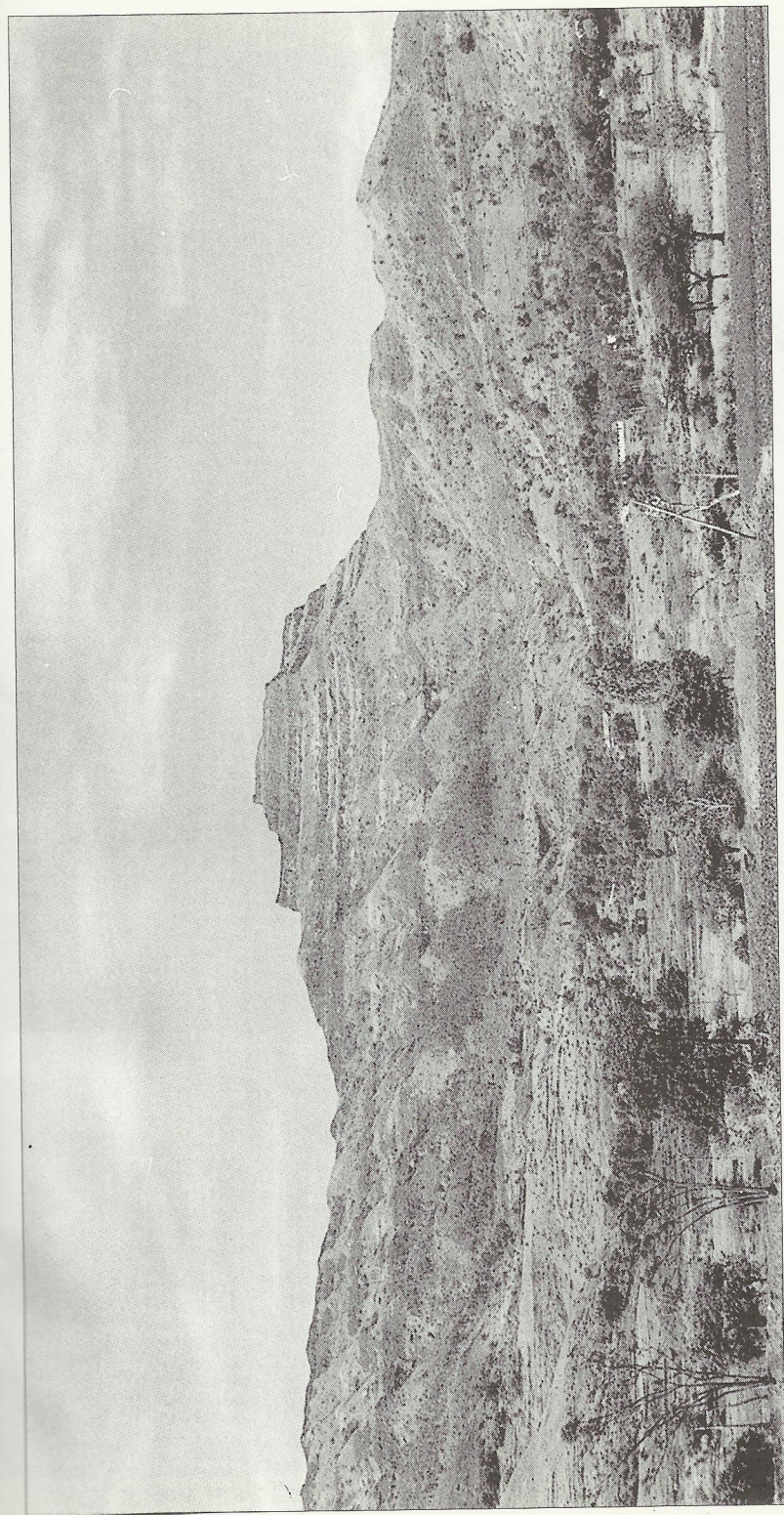
- 1) Physical Description, 2) History, 3) Environment

In the first section minute details are listed out about ramparts, bastions, gates and routes, tanks, temples etc. Though most of the remains are in a dilapidated condition, the reader will find this interesting. In the history section all available published original sources in Marathi, Persian and English are cited. The original (mahajar) in Modi script of 1632 A.D. is published for the first time. It describes the border of Torna (Ghera). A 12th century Cave Temple explored recently on Torna, viz. KAPUR LENE is also described. Torana's festivals, a peep into the management skills in the reign of the Raja of Bhore will be interesting to read.

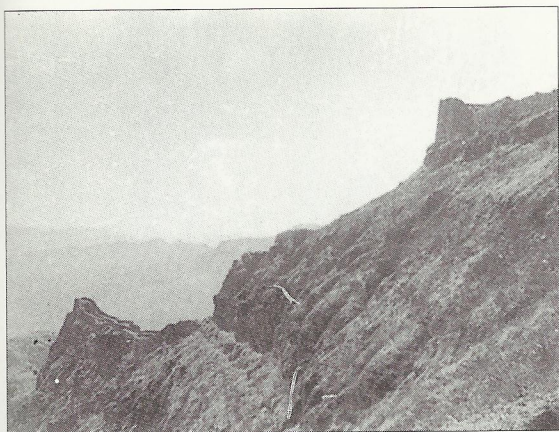
The third section describes environs of Torna, beginning with the Geography of the region and the places of interest around Torna. A reference is also made to the presently popular Sport of Mountaineering with Torna as the centre. Information useful for the tourists is also included.

The map and plan of Torna is designed by painstaking efforts and is also appended in order to enhance the educative value of the book.

I wish the book will be appreciated by one and all and inculcate amongst the youth a desire for better understanding of the history and knowledge of our great heritage i.e. forts and caves.

दूरदर्शन-वेल्हे गावाकडून

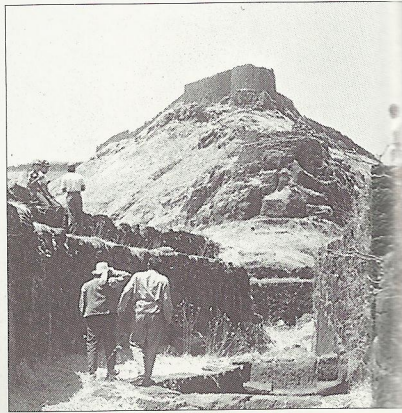
झुंजारमल माची

झुंजारमल माची व चिंबळा

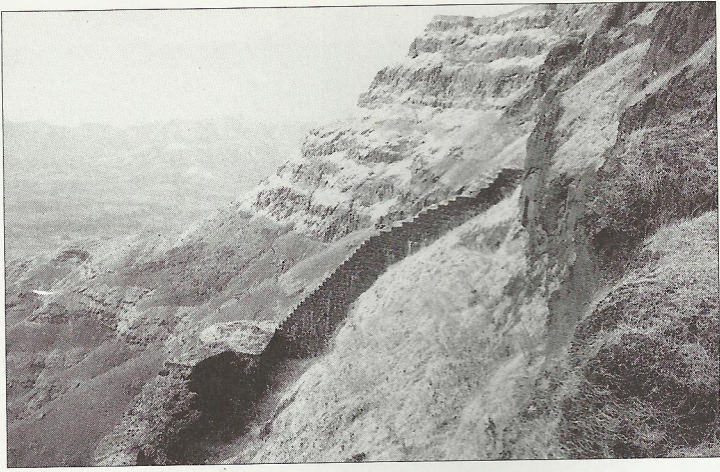
भेल बुरूज

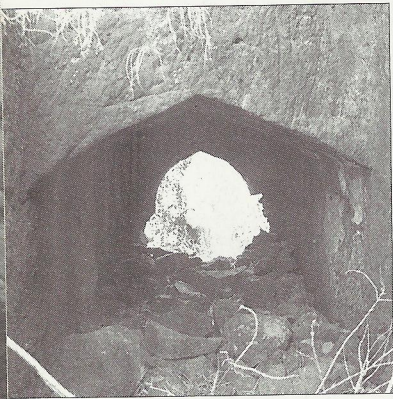
झुंजारमल माचीचा तट

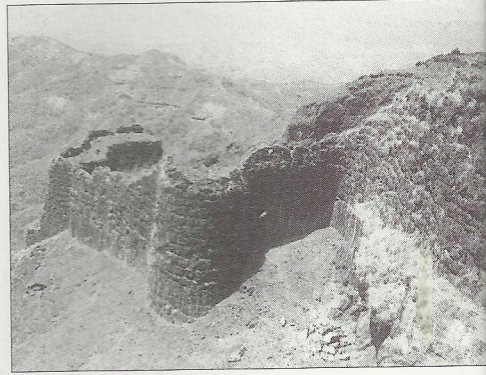
बुधला माची - हत्तीमाळ, बुधला, विशाळा, घोडेजिन टोक

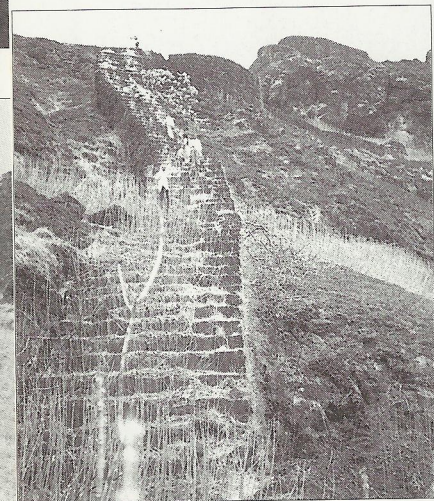
चिणला दरवाजाचा तट व हत्तीमाळ

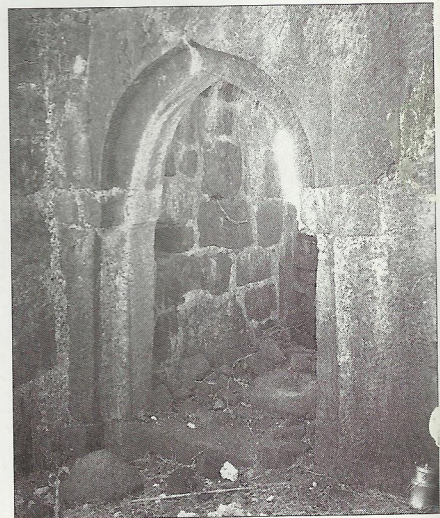
चिणला दरवाजा

भगत दरवाजाचा बुरूज

हत्तीमाळ तटाच्या पायथ्या

भगत दरवाजा

तोरेणचा नकाशा - दुर्ग व घेरा

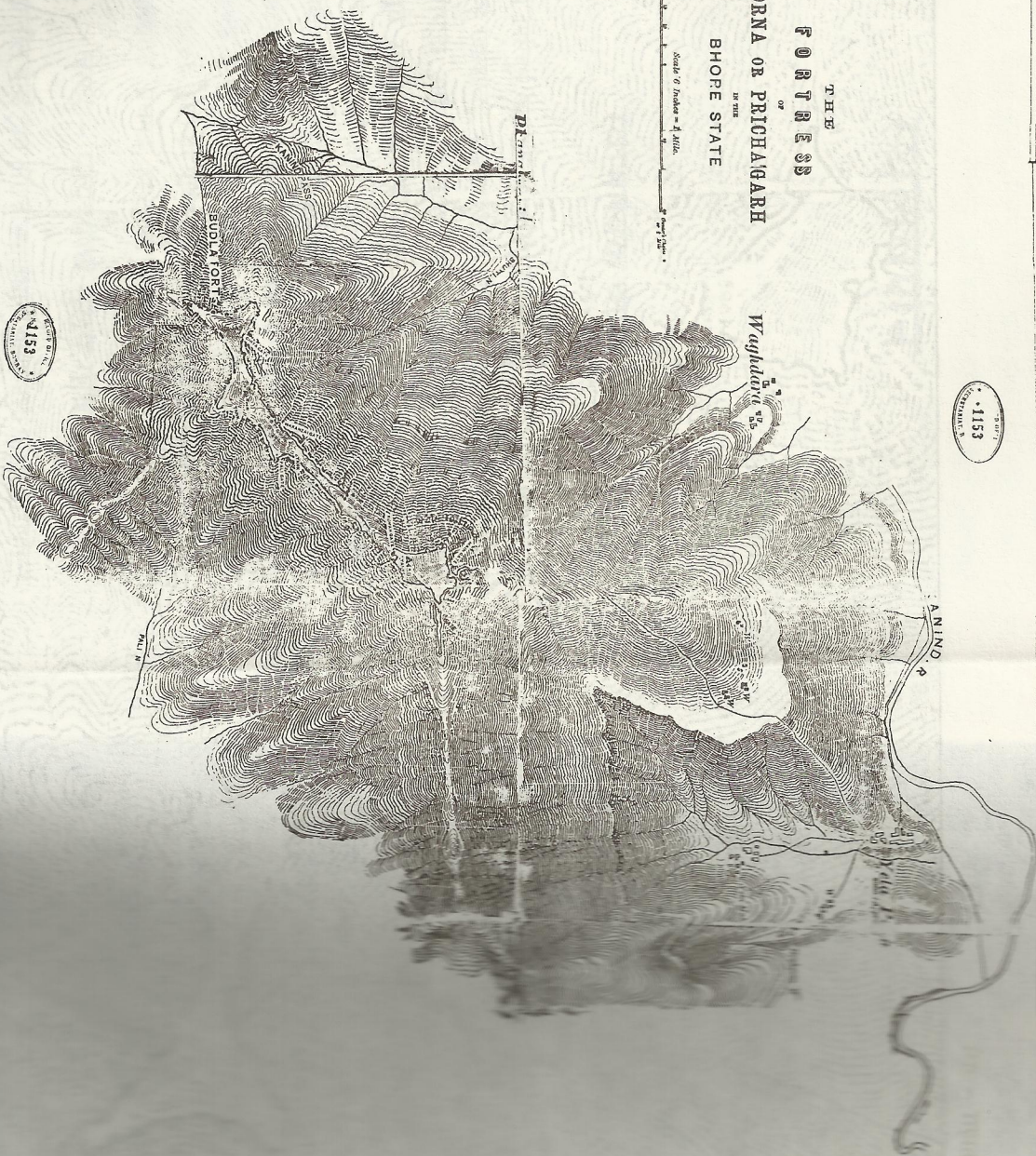
DECCAN TOPOGRAPHICAL SURVEY

1153

THE
FORTRESS
OF
TORNA OR PRICHARGH
IN THE
BHOPE STATE

Scale of Miles - 1/2 Mile.

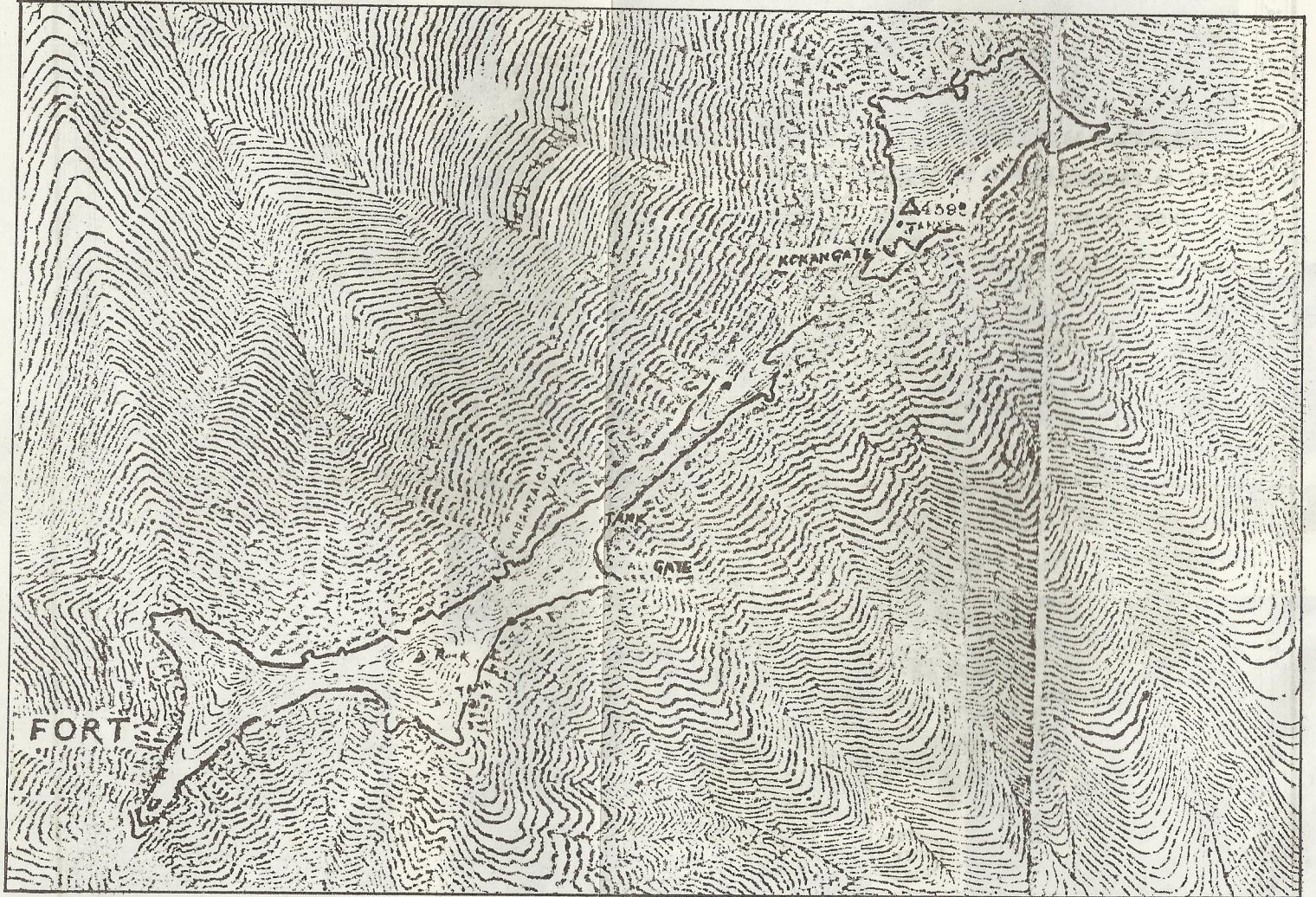
Scale of Feet - 1/2 Mile.

1153

पुरालत्व विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या सौजन्याने
(दुर्ग तोरेणा - १९९८)

तोरण्याचा नकाशा - दुर्ग

स्थलवर्णन

स्वाभाविक वर्णन

तोरणा हा गिरिदुर्ग सह्याद्रीच्या पर्वतराजीमध्ये $16^{\circ} 16'$ उत्तर अक्षांश व $73^{\circ} 36'$ पूर्व रेखांशावर, मुख्य रांगेच्या तोरणा - राजगड शाखेवरील एका शिखरावर बांधला आहे. ही शाखा मोहरी गावाजवळ सुरू होते आणि राजगडच्या पुढे आळंद गावापाशी संपते. याच्या दक्षिणेला वेळवंडी आणि उत्तरेला कानद नदीची दरी आहे. या दोन्ही नद्या नीरा नदीच्या खोऱ्यातील आहेत. तोरण्याजवळून निघणारी उपशाखा साखर गावापाशी संपते. हिच्या दक्षिणेला गुंजवणी नदीची दरी आहे. तोरण्याच्या पश्चिमेला कानद-खिंड आहे, तर पूर्वेला वामण व खरीव खिंडी आहेत. तोरण्याची उंची समुद्रसपाटीपासून १४०३ मीटर (४६०६ फूट) तर पायथ्याच्या वेलहे गावापासून ६७० मीटर आहे. तोरण्याच्या परिसरात 'राजगड' हा ठळक डोंगर आहे.

वेलहे - पायथ्याचे मुख्य गाव

पुणे जिल्ह्यातील वेलहे गाव तोरण्याच्या ईशान्य पायथ्याशी समुद्रसपाटीपासून ७३४ मीटर उंचीवर वसले आहे. हे गाव पुण्यातील स्वारगेटपासून पुणे-सातारा

रस्त्यावरील चेलाडी नसरापूरमार्गे ६१ कि.मी. आहे. सामान्यतः वेल्हे म्हणजे वेल्हे बुद्रुक होय.

वेल्हे हद्दीत पेठ, पवार माळ, न्हावी आळी, भुरूक आळी असे भाग आहेत. पंचायत समिती, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, ग्रामीण रुग्णालय, वनपाल कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य विद्युत्‌मंडळ, शाळा, डाक व तारघर, बँक ऑफ महाराष्ट्र, पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, शासकीय विश्रामधाम ही कार्यालये आहेत.

वेल्ह्याच्या दक्षिणेला घेरा हा भाग आहे. घेच्यामध्ये गायखे आळी आहे. मारुती मंदिर आहे. सभापती-निवास आहे. तहसील कार्यालय, फौजदार कार्यालय भोर संस्थान काळातील वाड्यात आहेत. इथेच उप-निबंधक कार्यालयही आहे. वेल्हे गावापासून वेल्हे खुर्द हे गाव खरीव खिंडीच्या रस्त्यावर सुमारे १ कि.मी. अंतरावर आहे. तेथे दिघे आळी आहे.

वेल्ह्यातील मुख्य मंदिर मेंगाई देवीचे होय. ही देवी तांदळ्याच्या स्वरूपात आहे. तांदळ्याच्या मागे भैरव असून त्याच्या उजवीकडे जोगेश्वरी व डावीकडे काळेश्वरी अशा देवता आहेत. मेंगाई देवीला इनाम जमीन आहे. मेंगाईची जत्रा षष्ठी या तिथीस असून सोयीने माघ महिन्यातील (साधारण फ्रेब्रुवारी महिना) पोर्णिमेनंतर पावे, दापोडे या गावांच्या जत्रेनंतरच्या शुक्रवारी भरते. 'श्री मेंगाई देवी देवस्थान, वेल्हे बुद्रुक, जिल्हा पुणे' असा नोंदणी झालेला न्यास असून न्यास क्र. अ. १३५४ - पुणे आहे. तो इसवी १९७३ मध्ये नोंदण्यात आलेला आहे.

मेंगाई मंदिरापाशी शंकराचे व मारुतीचे मंदिर आहे. मेंगाई मंदिरामागे दत्तमंदिर आहे. याच परिसरात माध्यमिक शाळा व एस्टी स्थानक आहे.

मेंगाई मंदिराच्या उत्तरेस सुमारे १ कि.मी. अंतरावर पेठ आहे. पेठेत विठ्ठल मंदिर आहे. येथे दर शुक्रवारी बाजार भरतो. शिवकालीन पेठ सध्याच्या पेठेच्या वरच्या बाजूस नैर्ऋत्येकडील डोंगरसपाटीवर होती. हीच पेठ 'वेल्ह्याची पेठ' म्हणून ओळखली जात होती.

पेठेपासून दोन रस्ते आहेत. एक रस्ता गडाला वळसा घालीत वागदरे, भट्टी या गावांवरून कानद खिंडीतून पासली-केळद मार्गे कुंबळे या गावापर्यंत जाणारा आहे. यास तीन उपरस्ते आहेत. १) पासली-वरुती-हरपूड,

२) पासली-शेणवड-बालवड-भुतोंडे-मळे-भोर, ३) केळद-भोर्डी.

दुसरा रस्ता पेठेच्या पुढे कानद नदी ओलांडून चापेट-कोदापूर-निवी-घिसर गावापर्यंत आहे. या रस्त्यास चापेट-अंत्रोली असा उपरस्ता आहे. वेल्ले परिसरात मुख्यतः भातशेती होते.

वेल्ले या मुख्य गावाशिवाय वागदरे, भट्टी, कानद, पासली, बार्शीमाळ, मेट पिलावरे ही गावे तोरण्याच्या पायथ्यास आहेत. त्याचप्रमाणे दास्तान, खोपडेवाडी, जाधववाडी, चन्हाटवाडी, सणसवाडी या वाड्या आहेत.

प्रशासकीय व्यवस्था

शिवपूर्वकालात 'तोरणा' 'मामले रायरी'मध्ये येत असे. शिवकालात 'तर्फ कानदखोरे' मध्ये त्याची वर्गवारी झाली. १७०८ पासून १८५७ इसवीपर्यंत मोसे खोऱ्यातील आंबेगाव खुर्द आणि कानद खोऱ्यातील दापोडे या गावी प्रचंडगड तालुक्याची मुख्य कचेरी होती. त्यावेळी आंबेगावचे निंबकर, दापोड्याचे शेंडकर पाटील आणि दुय्यम म्हणून वैद्यवाडीचे देशपांडे यांच्याकडे व्यवस्था असे. गायखे व पवार हे घेऱ्याचे पाटील होते. दिवेकर हे घेऱ्याचे कुलकर्णी होते. त्यानंतर वेल्ले हे मुख्य ठिकाण झाले. इसवी १९४७ नंतर वेल्ले पेठा होऊन त्यानंतर वेल्ले महाल झाला. दि. १०-८-१९६७ रोजी वेल्ले महालाचा वेल्ले तालुका झाला (मा. आयुक्त, पुणे विभाग यांच्याकडील नोटिफिकेशन वा EST-I-27-38/67 of 11-7-67). वेल्ले तालुका हा पुणे जिल्ह्यात आहे.

पायथा ते माथा

मुख्य मार्ग - बिनी दरवाजा

तोरणा माथा वेल्ल्याच्या नैर्ऋत्येस सरळ रेषेत सुमारे २.५ कि.मी. आहे. पायथ्यापासून ६७० मीटर चढाई आहे. तोरण्याचे झुंजारमल माची (झुंजारमल उपत्यका), बालेकिल्ला (अधित्यका), बुधला माची (बुधला उपत्यका) असे तीन भाग आहेत. वेल्ल्यातून झुंजारमल माची व बालेकिल्ल्यातील भेल बुरूज,

शासकीय ध्वजस्तंभ, हनुमान बुरूज असा भाग दिसतो. हनुमान बुरूजापासून वेल्ह्याकडे उतरत आलेल्या सोंडेवरून गडावर जाणारी वाट आहे. सामान्यतः हीच वाट अधिक वापरात आहे. चढण्याचा अवधी साधारण दीड तास आहे. विनी दरवाजा वेल्ह्याच्या दिशेस नसून वायव्य दिशेस आहे.

वेल्हे गावातील मेंगाई मंदिराच्या मागे रस्त्याच्या पलीकडे दत्तमंदिर आहे. मंदिराजवळ ओढा आहे. ओढ्यापलीकडे चढ आहे. चढ संपल्यावर सपाटी आहे. सपाटीवरचा काही भाग उघड्या कातळांनी व्यापला आहे. याच सपाटीवर वायव्येस काही अंतरावर शिवकालीन पेठ होती. हिला 'वरली पेठ' 'वेल्ह्याची पेठ' असे म्हटले जात होते.

गडाभोवती पूर्वी चार मेटे होती. त्यांपैकी वरली पेठ येथे मेट वरदानी होते. येथे भुरूक आडनावाची मंडळी होती. दुसरे - गडाच्या वायव्येस मेट वागदरे. येथे देवगिरीकर आडनावाची मंडळी होती. तिसरे - गडाच्या दक्षिणेस मेट बारशीमाळ. येथेही भुरूक आडनावाची मंडळी होती. चौथे - आग्नेयेस मेट पिलावरे. येथे पिलावरे आडनावाची मंडळी होती. याशिवाय दास्तान, भट्टी, जाधववाडी, खोपडेवाडी, चन्हाटवाडी, सणसवाडी अशीही मेटे होती असे सांगतात. या मेटांच्या वरदानी देवी (मेट वरदानी), बापदेव (मेट वागदरे), मेंगाई (बारशीमाळ), कुंबळजाई (मेट पिलावरे) अशा देवता आहेत.

शिवकालात व पेशवे काळात पुणे-खडकवासले-गोन्हे-खानापूर-खामगाव-पाबे घाट- येल्ह्याची पेठ-कानद खिंड- केळद-मढे घाट (केळद घाट) - वाकी-दहीवड बिरवाडी-महाड असा मार्ग होता. खामगाव येथे अन्नछत्र होते. खामगाव दोन आहेत. एक वेल्हे तालुक्यात व दुसरे हवेली तालुक्यात. हवेली तालुक्यातील खामगाव जननीचे खामगाव व वेल्हे तालुक्यातील खामगाव अन्नछत्राचे खामगाव असे ओळखले जाते. खामगावप्रमाणेच केळद येथेही अन्नछत्र होते. अन्नछत्र साधारण इसवी १७६८ मध्ये सुरू झाले व ते इसवी १८४१ पर्यंत चालू होते. पुणे-महाड यामध्ये वेल्ह्याची पेठ मध्यवर्ती असल्याने या पेठेस फार महत्त्व होते.

पहिल्या टप्प्यापासून आणखीन एक-दोन टप्पे आहेत. येथून शासकीय वन-विभागाची हद्द सुरू होते. वनविभागाची वाट रुंद आहे. वनविभागाच्या

हदीपासून वाट गडाच्या सोंडेवर आहे. गडाच्या हनुमान बुरुजापासून उत्तरेकडे सोंड उतरत आली आहे. सोंडेच्या पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे खोल दरी आहे. सोंडेवरील वाट अरुंद आहे. चढउतार तीव्र आहे. सोंडेवर चोडोबा देवतेची देवळी आहे. चोडोबा देवता अनघड स्वरूपात आहे. चोडोबानजीक सोंडेवर दोन्ही बाजूस दगडांची रांग आहे. त्यास रेडेपटी नाव आहे. रेडेपटीनजीक शिवाऱ्याची व भातखळ्याची जागा आहे. रेडेपटीपासून पश्चिमेला रायगड व लिंगाणा दिसतात.

रेडेपटी ते हनुमान बुरुज यामध्ये १५० मीटर उंचीचा कातळ आहे. याच्या पायथ्यापासून खंडेरायाच्या मागापर्यंत जुनी वाट होती. ही वाट कडा कोसळल्याने बंद पडली. १९३५ मध्ये फडके मामलेदार यांनी नवीन वाट काढली. नव्या वाटेवर कातळकड्यावर आधारासाठी लोखंडी नळ आहेत. वाटेत एके ठिकाणी जोते आहे. आग्नेयेस झुंजारमल माचीतील दिंडी दिसते. जोते ते येलोबा यामध्ये कड्याखालून वाट आहे. मोठा ओहोळ आहे. त्या भागास खंडेरायाचा माग म्हणतात. इथे वर उल्लेख केलेली जुनी वाट होती.

येथून नजीकच येलोबा देवतेचे स्थान आहे. वागदरे गावाकडून गडावर येणारी वाट व वेल्ले गावाकडून येणारी वाट येलोबाच्या जवळ एकत्र येते. येलोबाचे वर उंबराचे झाड आहे. पुढे कातळकडा आहे. कड्यात पायऱ्या खोदलेल्या आहेत. पकड घेण्यासाठी खोबणी आहेत. कड्यातील घळईच्या माथ्यावर विनी दरवाजा (पहिले प्रवेशद्वार) आहे. दोहोबाजूस बुरुज आहेत. त्यांतील एक इसवी १९९१ मध्ये निम्मा कोसळला.

अन्य मार्ग

तोरण्याच्या माथ्यावर जाण्यासाठी पाच अन्य मार्ग आहेत. यांतील दोन वापरात आहेत. एक - भट्टी गावातून वाळणजाई दरवाजा आणि दुसरा - मेट पिलावे गावातून भगत दरवाजा. दोन्ही मार्ग बुधला माचीमार्गे माथ्यावर चढण्यासाठी आहेत.

वाळणजाई दरवाजा : वेल्ले-केळद गाडीमार्गावर तोरण्याच्या पश्चिम पायथ्यास भट्टी गाव आहे (वेल्ले-भट्टी ६ कि.मी.). भट्टी गावातून दांडावरून

वाट आहे. माथ्याच्या तटाखाली (प्राकार) कड्याच्या पोटाशी वाळणजाई टाके आहे. टाक्याच्या मागील कपारीत पाणी आहे. टाक्यापासून वाळणजाई दरवाजा जवळच आहे. भट्टी-वाळणजाई दरवाजाची ४५० मीटर चढाई आहे.

भगत दरवाजा : देवपाल हे पूर्वेकडील पायथ्याचे गाव आहे. इथून भगत दरवाजापर्यंत ४५० मीटर चढाई आहे. मार्गासनी-भुतोंडे गाडी मार्गास सोमजाई देवी-देवपाल-मेट पिलावरे असा उपरस्ता आहे. मेट पिलावरे गावाच्या वरती कुंबळजाई देवीचे मंदिर आहे. कुंबळजाईपासून पठेर दांडावर वाट आहे.

पठेर दांडाच्या माथ्याशी बुरुज आहे. भगत दरवाजा तटाच्या कोपऱ्यात बांधला असल्याने सहज दिसत नाही. दरवाजा आणि पठेर दांड यांमध्ये कातळ टप्पा आहे. वाळणजाई आणि भगत दरवाजा या दोन्ही मार्गांनी बुधला माचीत प्रवेश करता येतो. येथून बालेकिल्ल्याच्या कोकण दरवाजापर्यंत चढ आहे. हा साधारण अर्ध्या तासाचा मार्ग आहे.

याशिवाय चिणला दरवाजा, चित्ता दरवाजा व मेट पिलावऱ्यातून थेट कोकण दरवाजा असे अन्य तीन मार्ग आहेत.

वास्तुअवशेष - स्थळे

बालेकिल्ला (अधित्यका)

बिनी दरवाजा : हे मुख्य प्रवेशद्वार बालेकिल्ल्याच्या वायव्येकडे आहे. हे प्रवेशद्वार वेल्ह्याहून जो तोरण्याचा मुख्य भाग दिसतो त्या बाजूस नसून वागदरे गावाच्या बाजूस सहजासहजी लक्षात न येईल अशा जागी आहे. बिनी दरवाजा २.५ मीटर उंच व १.५ मीटर रुंद आहे. त्याचा डावा बुरुज १९९१ पासून अर्धा कोसळला आहे. हा दरवाजा मुख्य तटाच्या (प्राकार) बाहेर कड्यात घळईच्या तोंडावर बांधलेला आहे. लाकडी फाटक नाही. हा दरवाजा व कोठी दरवाजा यांमध्ये थोडा चढ आहे. कोठी दरवाजाच्या अलीकडे कातळात पायऱ्या खोदलेल्या आहेत.

कोठी दरवाजा : कोठी दरवाजाची उंची २.८ मीटर तर रुंदी १.७ मीटर आहे.

दरवाजा पूर्वमुखी आहे. लाकडी फाटक पूर्ण मोडले आहे. दोन्ही बाजूस देवडच्या आहेत.

कोठी दरवाजाच्या आतील बाजूस समोर भिंत आहे. तट-बुरुजावर जाण्यासाठी जिना (सोपान) आहे. इथून पूर्वेस तटाला लागून आतील बाजूस तोरणजाई देवीची देवळी आहे.

तोरणजाई : देवळीमध्ये सोमजाई, तोरणजाई, एक अनामिक अशा तीन मूर्ती आहेत. तोरणजाई - ही सिंह किंवा वाघ वाहन असलेली चार हाताची देवी आहे. उजवा पाय सिंहाच्या/वाघाच्या पाठीवर आहे. डावा पाय खाली टेकलेला आहे. सिंहाचे/वाघाचे तोंड डावीकडे आहे. शेंदूर उजवीकडे वर केलेले आहे. देवीचा उजवा खालचा हात कमरेवर आहे. उजव्या वरच्या हातात तलवार आहे. डाव्या वरच्या हातात चक्र (ढाल ?) आहे. डावा खालचा हात (?).

सोमजाई : तोरणजाईच्या उजव्या बाजूस आहे. ती चार हातांची आहे. उजव्या खालच्या हातात कैमंडलू आहे. उजव्या वरच्या हातात तलवार आहे. डाव्या वरच्या हातात चक्र (ढाल ?) आहे. डाव्या खालच्या हातात (?).

देवी (अनामिक) : ही चार हातांची असून तोरणजाईच्या डाव्या बाजूस आहे. उजव्या खालच्या हातात तलवार आहे. उजव्या वरच्या हातात चक्र आहे. डाव्या वरच्या हातात (?) डाव्या खालच्या हातात (?) वाहन (?)

तोरणतळे अथवा लक्ष्मीचे तळे : तोरणजाईसमोरील ओहोळावर ८ मीटर लांबीची भिंत बांधून तळे केले आहे. भिंतीचा काही भाग पडला आहे. तोरणतळ्याच्या उजव्या काठावर कातळावर शेंदूर स्थापित अनघड स्वरूपात लक्ष्मीचे स्थान आहे.

म्हसोबा तळे : दुसऱ्या ओहोळावर तोरणतळ्याप्रमाणेच ७-८ मीटर लांब भिंत बांधून तळे केले आहे. म्हसोबा तळ्याच्या डाव्या काठावर कातळावर शेंदूर स्थापित अनघड स्वरूपात म्हसोबाचे स्थान आहे.

हनुमान बुरुज : कोठी दरवाजाच्या पूर्वेस तट आहे. तो डोंगराच्या आकाराप्रमाणे हनुमान बुरुजापर्यंत (हनुमान गुल्म) कमी-जास्त उंचीचा व नागमोडी बांधला आहे. तटास वेदिका आहे. तोरणजाई नजीकच्या तटात एक शौचकूप आहे. हनुमान बुरुजाच्या अलीकडे दोन शौचकूप आहेत. हनुमान

बुरुजाच्या आतील भागात दक्षिणाभिमुख कोनाड्यात मारुतीची मूर्ती आहे. या बुरुजापासून भेल बुरुजापर्यंत तट आहे. तट्याच्या आतील बाजूस जोती आहेत. याही तटात दोन शौचकूप आहेत.

माळेचा आणि सफेलीचा बुरुज : कोठी दरवाजाच्या पश्चिमेस तट आहे. त्याच्या शेवटी माळेचा बुरुज आहे. या भागात सहा शौचकूप आहेत. माळेच्या बुरुजाच्या दक्षिणेस सफेलीचा बुरुज आहे. सफेलीच्या बुरुजाच्या दक्षिणेकडे तटाच्या वेदिकेवर जिना आहे. जिन्यावर फुटका बुरुज आहे. त्यापलीकडे कोकण दरवाजा आहे. सफेली बुरुजानजीक जे जोते आहेत तेथे लकडखान्याची इमारत होती. त्याच परिसरात आणखी काही जोती आहेत.

खोकड टाके : कोठी दरवाजा ते मेंगाई मंदिर या दरम्यान खोकड टाके (अश्मकूप) आहे. या टाक्याच्या एका कोपऱ्यात लहानसे कुंड आहे. टाक्याजवळ 'पिसा' या नावाचे झाड आहे. त्याखाली काळकाईचे अनघड स्वरूपात स्थान आहे. खोकड टाक्याच्या पूर्वेस तीन देवळ्या आहेत. मोठी देवळी रिकामी आहे. त्याशेजारी दोन्ही लहान देवळ्यांमध्ये अनघड स्वरूपात देव आहे. या ठिकाणी ब्रह्मपिशाच्याचे स्थान आहे असे सांगतात. जवळच अंवारखान्याची (धान्यकोश) इमारत आहे. ही १० मीटर लांब आहे. याच्या पूर्वेला अशीच दुसरी इमारत आहे. खोकड टाक्याच्या दक्षिणेस सर्वोच्च माथा असून तेथे मेंगाई मंदिर आहे.

मेंगाई मंदिर : १९६७ मध्ये बांधलेले मंदिर १० x ६ मीटर लांबी-रुंदीचे असून ते १५ x १० मीटर लांबी-रुंदीच्या मूळ जोत्यावर आहे. मंदिराच्या पूर्वेस व दक्षिणेस दरवाजा आहे. आतमध्ये देवळी आहे. तीमध्ये १९६७ मध्ये स्थापन केलेली मेंगाई देवी आहे. ही चार हातांची असून उजव्या खालच्या हातात वाटी आहे. उजव्या वरच्या हातात तलवार आहे. डाव्या वरच्या हातात त्रिशूल आहे. डाव्या खालच्या हातात राक्षसाचे मुंडके आहे. मेंगाईच्या उजव्या बाजूस दोन हातांची देवीची मूर्ती आहे. उजव्या हातात दंड (?) डाव्या हातात (?) या देवीच्या उजवीकडे मारुतीची मूर्ती आहे. मेंगाईच्या डाव्या बाजूस देवीची चार हातांची मूर्ती आहे. उजवा खालचा हात तुटलेला आहे. उजव्या वरच्या हातात खड्ग आहे. डाव्या वरच्या हातात त्रिशूल आहे. डावा खालचा हात तुटलेला आहे. हिच्या शेजारी दगडी स्तंभ-पणती आहे.

मेंगाई मंदिर परिसर : मेंगाई मंदिरासमोर एका बाजूस १० मीटर लांबीची दिवाणघराची इमारत (राजमंदिर) आहे. दिवाणघरासमोर हवालदाराचे (मुद्राधिकारी) घर आहे. दुसऱ्या बाजूस सदरेची (सभागृह) इमारत आहे. सदरेच्या पश्चिमेस काही इमारती आहेत. मंदिरासमोर दिवाणघराजवळ दीपमाळ आहे. हिचे तीन भाग आहेत.

तोरणेश्वर मंदिर : रामेठ्याच्या झाडाजवळ १.२५ x १.२५ मीटर लांबी-रूंदीचे तोरणेश्वर महादेवाचे मंदिर आहे. आत शिवलिंग असून त्यामागे दुसरे शिवलिंग, पार्वती (?), गणपती भिंतीला लागून आहेत. मंदिरासमोर नंदी आहे.

वीर आणि सतीचे स्मारक : दीपमाळेजवळ एक वीराचे व एक सतीचे अशी दोन स्मारके आहेत. वीराच्या स्मारकाच्या एका बाजूस चंद्र व सूर्य व दुसऱ्या बाजूस घोड्यावर योद्धा आहे. त्याच्या उजव्या हातात तलवार व डाव्या हातात ढाल आहे. वर पिंडी आहे. सतीच्या स्मारकावर शिवलिंग आहे. बाजूस चंद्र व सूर्य असून खाली देवळीत अनघड स्वरूपात पती-पत्नी आहेत. कोकाटे घराण्यातील स्त्री सती गेली व तिचे हे स्मारक अशी त्या घराण्यात परंपरा आहे. त्यांच्याकडून फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेस-होळीस येथे नैवेद्य दाखविला जातो. **मेंगाई टाके व टकमक बुरूज :** सतीच्या स्मारकाच्या पूर्वेस तटाच्या बाजूस मेंगाईचे गुहा टाके आहे. दोन भागांपैकी एकात दोन खांब कोरले आहेत. तसेच एक अर्धखांब आहे. हे टाके १५ x ७ मीटर लांबी-रूंदीचे व २ मीटर खोल आहे. जास्त साठलेले पाणी तटाच्या भिंतीच्या बाहेर जावे यासाठी सुमारे २ मीटर लांबीची मोरी काढून पाणी तटाबाहेर पडेल अशी व्यवस्था केली आहे. दुसरा भाग पृष्ठभागी घडीव दगडाने बांधून काढला आहे. हे टाके ४.१० x ३.७५ मीटर लांबी-रूंदीचे आहे.

तोरणेश्वर मंदिराच्या दक्षिणेस टकमक बुरूज आहे. त्याअलीकडे २ मीटर उंचीचा चौरस आकाराचा दगडी चौथरा आहे. त्यावर एक खळगा आहे. टकमक बुरूजाच्या तटाच्या आतील बाजूस कपारीत दोन बांधीव दगडी रांजण आहेत. त्याच्या शेजारीच ४ x १॥ मीटर लांबी-रूंदीचे गुहाटाके आहे. त्यात एक खांब आहे.

मेंगाई मंदिर व कोकण दरवाजा यामध्ये १४०३ मीटर उंचीचा गडाचा सर्वात

उंच भाग आहे. याच्या दक्षिणेस जोते व टाके आहे. हे टाके ६ x ४ मीटर लांबी-रूंदीचे असून १॥ मीटर खोल आहे. फुटक्या बुरुजाच्या दिशेस आणखी एक टाके व जोते आहे. हे टाके ६.७० x ४.५० मीटर लांबी-रूंदीचे असून २ मीटर खोल आहे. ही जोती अनुक्रमे सरनाईक व सरनोबत यांच्या घरांची आहेत. या घरट्यांपासून पन्नास मीटर अंतरावर कोकण दरवाजा आहे.

कोकण दरवाजा : बालेकिल्ल्याच्या नैर्ऋत्य टोकास कोकण दरवाजा आहे. दरवाजा पूर्वमुखी असून समोर तटात कोनाडा आहे. त्यात अनघड स्वरूपात देवता (?) आहे. दरवाजाच्या पश्चिमेस तटात देवडी आहे. दरवाजातून बुधला माचीत जाण्यासाठी मार्ग आहे.

भेल बुरुज : मेंगाई मंदिराच्या पूर्वेस भेल बुरुज आहे. मंदिर व भेल बुरुज यादरम्यान वेताळाचे स्थान आहे. याच्या शेजारीच ढालकाठीचे स्थान होते. नजीकच १.० मीटर लांबीच्या इमारतीचे अवशेष आहेत. भेल बुरुजापाशी शासकीय ध्वजस्तंभ आहे. भेल बुरुज ५ मीटर उंच आहे. बुरुजावर चढण्यासाठी जिना आहे. बुरुजाच्या पूर्वेस झुंजारमल माची आहे.

झुंजारमल माची :

ही माची डोंगराच्या दोन टप्प्यांची आहे. भेल बुरुजाच्या नजीक तटात, उत्तरेच्या बाजूस झुंजारमल माचीच्या पहिल्या टप्प्यात जाण्यासाठी दिंडी आहे. दिंडीनजीक लोखंडी शिडी आहे.

पहिल्या टप्प्यास उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे तट नाही. या टप्प्याच्या मध्यावर एक भुयारी मार्ग आहे. त्यात पायऱ्या आहेत. दुसऱ्या टोकास कातळातील खोदीव दिंडी आहे (अंदाजे ४५ x ४५ सें. मी.). दिंडीपुढे बुरुज आहे. फालिका उंच असल्याने पलीकडील दृश्य दिसत नाही.

या बुरुजातून दुसऱ्या टप्प्यात जाण्यासाठी वाट नाही. झुंजारमल माचीचा दुसरा टप्पा तटाने संपूर्ण बांधलेला आहे. यास उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे दिंडी आहे. माचीत एक टाके, सदर, चुन्यात बसविलेले चार रांजण, काही जोती आहेत. माचीत गजाननाचे स्थान होते अशी नोंद आहे. माचीच्या पूर्व टोकावर झुंजारमल बुरुज आहे. त्यावर जाण्यासाठी जिना आहे. बुरुजाच्या आतील बाजूस कातळातील भुयारी मार्ग आहे. शेवटी खोदीव दिंडी (अंदाजे ४५ x

४५ सें.मी.) आहे. त्यापुढे बाह्य बुरूज आहे. फालिका उंच असल्याने पलीकडील दृश्य दिसत नाही. माचीच्या बाहेर बुरुजाखाली शिडीचा माळ आहे. इथे जोती आहेत.

माचीच्या पूर्वेस डोंगररांग साखर गावापर्यंत आहे. रांगेवर कातळाचा उंचवटा आहे. त्यास 'चिंबळा' असे नाव आहे.

बुधला माची :

बालेकिल्ल्याच्या पूर्वेस झुंजारमल माची तशी नैर्ऋत्येस बुधला माची आहे. कोकण दरवाजापासून नैर्ऋत्येकडे पसरलेल्या बुधला माचीची लांबी १॥ कि.मी. आहे. यात हत्तीमाळ - वेताळाच्या स्थानापर्यंत कातळधार असून दोहो बाजूस उतार आहे व कड्यावर तट आहे. वेताळाच्या स्थानानंतर बुधला-विशाळा धार, विशाळा टोक आणि घोडेजिनाच्या टोकापर्यंत आहे असे या माचीचे सर्वसाधारण स्वरूप आहे.

कोकण बुरूज ते हत्तीमाळ बुरूज हा चिंचोळा भाग असून दोहोबाजूस तट नाही. या भागात तीन जोती आहेत. तसेच वाटेवर कातळात पायऱ्या खोदलेल्या आहेत.

हत्तीमाळ बुरूज : हा कातळधारेतील एका उंचवट्यावर बांधलेला आहे. पायथ्याशी तीन बाजूंनी कातळ तासलेला आहे. हत्तीमाळ बुरुजाच्या बाह्य बुरुजापर्यंत जाण्यासाठी भुयारी मार्ग आहे. हा मार्ग ८ मीटर लांब आहे. आतमध्ये एका बाजूस पाणी साठून राहू नये म्हणून खोदीव पन्हाळ केले आहे. शेवटी दिंडी आहे. (अंदाजे ८० x ६५ सें.मी.) दिंडीबाहेर बाह्य बुरूज आहे. बुरुजाची फालिका उंच असल्याने पलीकडील दृश्य दिसत नाही. बुरुजास ठिकठिकाणी मान्यासाठी जंग्या (रंध्रे) आहेत.

हत्तीमाळ बुरूज व वेताळाचे स्थान यादरम्यान कातळधारेस 'हत्तीमाळ' असे नाव आहे. धारेच्या दोहो बाजूस तटाच्या आत अरुंद सपाटी आहे. हत्तीमाळ बुरुजाच्या आग्नेय बाजूस तटाच्या वेदिकेवर सुमारे १०० पायऱ्या आहेत. तसेच उत्तरेस तटावरील वेदिकेवर पायऱ्या आहेत. येथील तटाला प्राकार फालिका नाही. धारेच्या आग्नेय बाजूस सपाटीवर महाळुंगे टाके व जोती आणि चार टाक्यांचा समूह आहे. त्यातील एक टाके बुजलेले आहे.

भगत दरवाजा : चार टाक्यांच्या नैर्ऋत्येस एका उंचवट्याच्या शेजारी

घळीतील कपारीत शिवगंगा पाताळगंगा गुहाटाके आहे. कपारीबाहेरही खोदून टाके बनविले आहे आणि बांधही घातला आहे.

या टाक्यानजीक दक्षिणेस थोडे खालच्या बाजूस भगत दरवाजा आहे. भगत दरवाजा ईशान्यमुखी आहे. या दरवाजावर दोन वाघ शिल्पे (?) आहेत.

भगत दरवाजाच्या बाहेर कातळटप्पा आहे. या टप्प्यातून पठेर दांडापर्यंत मार्ग आहे. पठेर दांडाची सुरुवात भगत दरवाजाजवळील बुरुजाखालील सपाटीपासून आहे. बुरुजाखालील कातळ तासलेला आहे. पठेर दांडावरून मेट पिलावरे या गावाची वाट आहे. पठेर दांडाच्या पायथ्याशी इमरातीचे अवशेष आहेत.

विवर : भगत दरवाजापासून रडतोंडी बुरुजापर्यंत लवण आहे. या लवणातून गडाच्या बाहेरून असलेला मार्ग बाशीमाळ गावाचा आहे. या मार्गावर तीन विवरे आहेत. मार्गावर कातळाच्या पोटात तांबूस रंगाच्या कपारी आहेत. या कपारी गडाच्या तटाच्या १० मीटर खाली आहेत. एका कपारीत एक खोदीव विवर आहे. विवर साधारण ५ मीटर लांब आहे. आत रांगत जावे लागते. आतील बाजूस २ मीटर उंचीच्या दोन खोल्या आहेत. विवरातील पाणी बाहेर येण्यासाठी चर खणलेला आहे. दुसऱ्या कपारीत डाव्या टोकाशी एक विवर आहे आणि उजव्या टोकाशी दुसरे विवर आहे. या विवरात पाणी आहे. ही विवरे मानवनिर्मित असून ५-६ मीटर लांब आहेत.

भिकुली आणि रडतोंडी बुरुज : पाण्याच्या विवरापासून जवळ भिकुलीचा बुरुज आहे. हा बुरुज व तट यामध्ये भिकुलीची वाट आहे. आधारासाठी येथे गज रोवले आहेत. या वाटेच्या दक्षिणेकडे रडतोंडी बुरुज आहे. या बुरुजाच्या पायथ्यापासून राजगडास जोडणारी डोंगररांग आहे.

रडतोंडीच्या बुरुजाखालील वाटेवर घसारा आहे. घसारा संपला की सपाटी असून पुढे डावीकडे (उत्तरेकडे) मेट पिलावरे या गावाची एक वाट आहे व उजवीकडे (दक्षिणेकडे) दुसरी वाट बाशीमाळ या गावाची आहे. तिसरी वाट रांगेवरून राजगडाकडे जाते.

भगत दरवाजाच्याजवळ एक चिलखती बुरुज आहे. याच्याच पायथ्याशी पठेर दांड आहे. याच्या चिलखती भागात जाण्यासाठी दोन भुयारी मार्ग आहेत. बाह्य बुरुजाची फालिका उंच असल्याने पलीकडील दृश्य दिसत नाही.

चिलखती बुरूज व भिकुलीचा बुरूज यादरम्यान एक बुरूज आहे. तसेच डोंगरउतारावर दोन टाकी आहेत. रडतोंडी बुरूजानंतर एक लहान बुरूज आहे. तटात शौचकूप आहे. तेथे काही जोती आहेत. तटाच्या शेवटी जोते आहे. त्यापुढे तट नाही. कातळकडा आहे. इथून बुधला-विशाळा धारेचा दक्षिण भाग आणि नैर्ऋत्य टोकाचा विशाळाचा बुरूज दिसतो. या भागात काही ठिकाणी तट व काही ठिकाणी कडा आहे.

चौकोनी टाके : रडतोंडी बुरूजापाशी उंचवट्यावर खडकात खोदलेले आहे. वरचा भाग बांधला आहे. ५ x ५ मीटर लांबी-रूंदीचे व साधारण ४ मीटर खोल असे हे टाके आहे.

गंगालजाई तळे : बुधला-विशाळा धारेच्या दक्षिण उतारावर उंबराच्या झाडापाशी गंगालजाई तळे आहे. याचा बांध ६-७ मीटर लांब आहे.

सात मुखवटे शिल्प : गंगालजाई तळ्याच्या उजव्या बाजूस ९१ x ३७ सें.मी. लांबी-रूंदीचे शिल्प पट्ट आहे. यावर सात मुखवटे कोरलेले आहेत. मध्यभागी मुख्य मुखवट्याच्या डोक्यावर करंड मुकुट आहे. कानात कुंडले आहेत. दृष्टी सरळ आहे. त्याच्या उजव्या बाजूस तीन स्त्रिया असून त्या मुख्य मुखवट्याकडे पाहात आहेत. तसेच डाव्या बाजूसही तीन स्त्रिया आहेत. त्याही मुख्य मुखवट्याकडे पाहात आहेत. स्त्रियांना वेण्या आहेत.

गंगालजाई तळे व तट यामध्ये खोदीव पायऱ्यांचा मार्ग आहे. तळे आणि विशाळाचे टोक या दरम्यान काही ठिकाणी तट आहे.

बुधला व विशाळा : बुधला-विशाळा अशी डोंगरधार आहे. धारेवर बुधला हा २० मीटर उंचीचा कातळ सुळका आहे. सुळक्यास पूर्वेकडे भेग आहे. विशाळा हा डोंगराचा उंचवटा असून त्यावर कातळखंड आहेत. विशाळ्याच्या नैर्ऋत्येस विशाळा टोक व वायव्येस घोडेजिन टोक आहे.

वाळणजाई दरवाजा : बुधल्याच्या ईशान्येस चार टाक्यांच्या वरच्या बाजूस तीन जोती आहेत. याच्या वरच्या बाजूस दारुखाना व सदरेचे जोते आहे. येथून नैर्ऋत्य दिशेस वाळणजाई दरवाजा आहे. दरवाजा नैर्ऋत्यमुखी आहे. दरवाजाच्या बाहेर काही अंतरावर बुरूजाखालील कातळाच्या टप्प्याखाली वाळणजाई टाके आहे. टाक्यानजीक कपारीत पाणी आहे. कपारीच्या कड्याला शेंदूर लावलेला आहे. हे वाळणजाई देवीचे स्थान आहे. टाक्यापाशी छोटेसे

शिवलिंगस्वरूप स्मारक आहे. येथील दांडावरून भट्टी गावाची वाट आहे.

चिणला दरवाजा : वाळणजाई दरवाजापासून ईशान्येस असलेला तट हत्तीमाळापर्यंत आहे. तेथे 'चिणला दरवाजा' आहे. हा दरवाजा खोदलेला असून ईशान्यमुखी आहे. दरवाजावर तटावरील प्राकार वेदिकेवर सुमारे ४० पायऱ्यांचा जिना आहे. याच भागात सपाटीवर काही जोती आहेत व टाके आहे.

चित्ता दरवाजा : वाळणजाई दरवाजाच्या नैर्ऋत्येस काही अंतरावर लवणात चित्ता दरवाजा आहे. आतील बाजूस कमानीवरती एक शिल्प आहे. हरणावर चित्ता झडप घालीत असल्याचे हे शिल्प आहे.

कापूरलेणे : विशाळाच्या उत्तरेला कापूरलेणे खोदलेले आहे. हे गुण्याच्या आकाराचे आहे. लहान बाजूचा बाह्य भाग ४ मीटर लांब तर आतील भाग ९ मीटर लांब आहे. मोठ्या बाजूचा बाह्य भाग १० मीटर लांब तर आतील भाग १३ मीटर लांब आहे. लेण्याची उंची ३ मीटर आहे.

लहान बाजूच्या पुढील भागात १ खांब तर मोठ्या भागाच्या पुढील भागात ५ खांब आहेत. हे खांब ६०×६० चौरस सें.मी. आकाराचे आहेत. स्तंभशीर्ष हेमाडपंथी देवळाप्रमाणे चारही बाजूंना आलंकृत केले आहेत. स्तंभाच्या आधार तुळईवर उलटे नाग आहेत. लेण्याच्या मागील भागात दोन भिंती आणि एक खांब आहे. यामुळे तीन दालने तयार झाली आहेत. खांब तिसऱ्या भिंतीचा अवशिष्ट भाग आहे. भिंतींना खिडक्या आहेत. त्यातील एक खिडकी एक चौरस मीटर आकाराची आहे.

लेण्याचा बाह्य भाग एक मीटरपर्यंत तासून काढला आहे. लेण्याच्या बाहेर ५×४ मीटर लांबी-रुंदीचे आयताकृती अंगण आहे.

घोडेजिन टोक : कापूरलेण्यापासून पश्चिमेस घोडेजिनाचे टोक आहे. तेथे तटाच्या आत ३×१ मीटर आकाराचा खोदीव भाग आहे व त्यात जाण्यासाठी दिंडी आहे.

घोडेजिन टोक व पश्चिमेकडील गेळगाणी डोंगर यादरम्यान कानद खिंड आहे.

विशाळा टोक : घोडेजिन टोकाच्या दक्षिणेस तीन-चारशे मीटरवर विशाळा टोक आहे. या भागात विशाळाच्या पश्चिम उतारावर तट नाही. तटाचा अर्धा

मीटर रुंद खोदीव पाया आहे. हे टोक हत्तीच्या गंडस्थळासारखे असून टोकावर चिलखती बुरूज बांधला आहे.

या बुरूजाच्या जवळच विशाळाच्या दक्षिण उतारावर बांधीव तळे आहे. विशाळा टोक व गंगालजाई तळे या भागात काही ठिकाणी तट आहे.

जल-व्यवस्था

तोरण्यावर पाणवठ्याची व्यवस्था पावसाचे पाणी साठावे या दृष्टीने कातळात टाकी खोदून आणि ओहोळांवर बांध बांधून केलेली आहे. दुर्गावर एकूण ४ तळी व बारा टाकी आहेत.

तळी

बालेकिल्ला :

१) तोरणतळे (लक्ष्मीचे तळे)

२) म्हसोबा तळे

बुधला माची :

१) गंगालजाई तळे

२) विशाळा तळे

टाकी

बालेकिल्ला :

१) मेंगाई टाके

२) गुहा टाके

३) खोकड टाके

४) टाके

५) टाके

झुंजारमल माची :

१) टाके

बुधला माची :

१) महाळुंगे टाके

२) चार टाकी

३) चौकोनी टाके

४) विवर टाके

५) शिवगंगा - पाताळांगा - गुहाटाके

६) वाळणजाई टाके

भूशास्त्र

सहाद्रीच्या अन्य भागांप्रमाणेच तोरण्याचा कातळ अग्निजन्य अर्थात 'डेक्कन ट्रॅप' या नावाने ओळखला जाणारा बॅसाल्ट आहे. त्याचे तीन मोठे थर स्पष्टपणे ओळखू येतात. या कातळाच्या पोटात काही ठिकाणी ठिसूळ खडक असल्यामुळे नैसर्गिक गुहा तयार झाल्या आहेत. या ठिकाणी तांबूस रंगाचा गेरूचा खडक आढळून येतो. याशिवाय अनेक ठिकाणी क्लोरोफाईट्स असलेले खडक दिसून येतात. हिरवे ठिपके असलेला मांजऱ्या खडकही विपुल आहे. बहुतेक खडक भरित कुहरी आहेत.

हवामान

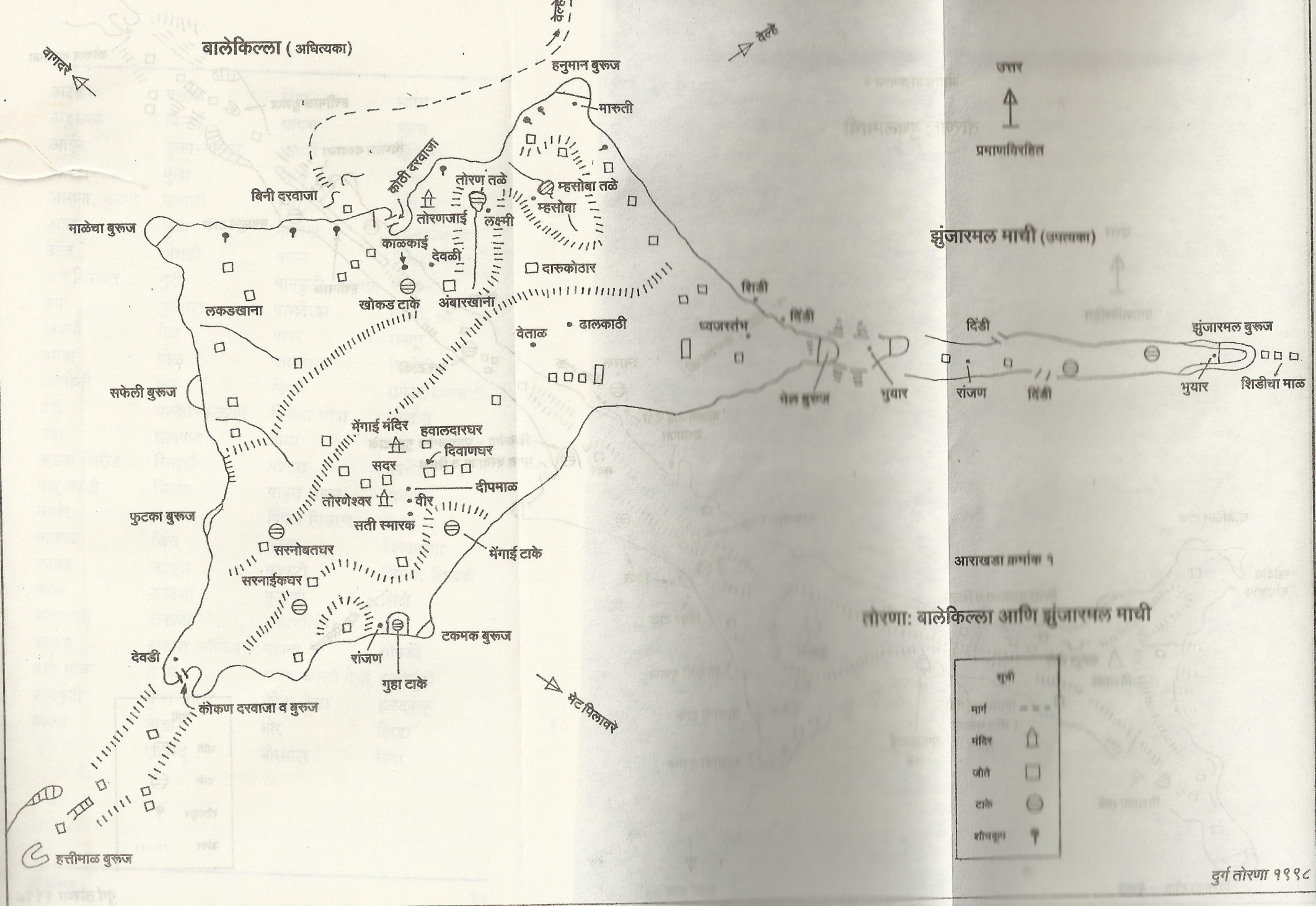
तोरण्यावर सर्व ऋतूंत हवा थंड असते. मार्च ते मे महिन्यात दुपारच्या वेळी किंचित उष्मा वाढतो. जून ते सप्टेंबर भरपूर पाऊस पडतो. दमट हवा असते. बहुतेक वेळा ढगाचे आच्छादन असते. सोसाट्याचे वारे असतात. ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी कोरडी व थंड हवा असते. रात्री व सकाळी कडक थंडी असते. मे महिन्याच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात सकाळी व सायंकाळी काही दिवस पावसाळी वातावरण असते.

वनस्पती

तोरण्याच्या माथ्यावर साधारण २०-२५ वृक्ष आहेत. पिसा, पिंपळ, उंबर हे त्यात मुख्य वृक्ष आहेत.

दुर्गाच्या माथ्यावर, उतारावर, दुऱ्यांमध्ये, पदरातील माळांवर खालील महत्वाच्या वनस्पती आढळतात. (डॉ. वा. द. वर्तक आणि योगेश गोखले - शोनील भागवत यांनी अभ्यास करून काढलेल्या टिपणांचा यासाठी आधार घेतला आहे.)

बालेकिल्ला (अधित्यका)

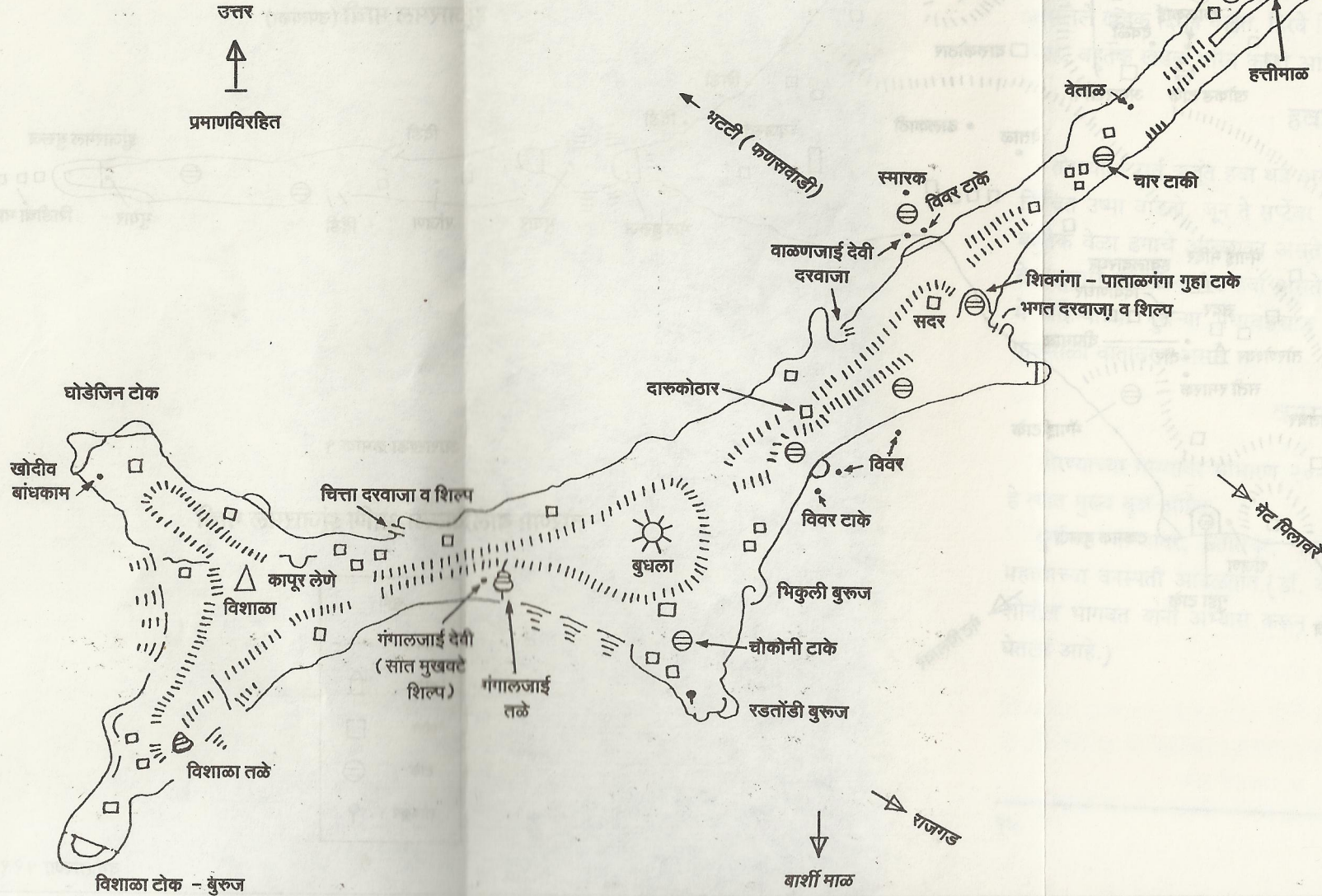
शुंजारमल माची (अधित्यका)

तोरणा: बालेकिल्ला आणि शुंजारमल माची

चुकी	
मार्ग	— — —
मंदिर	⌄
जोले	□
टाके	○
शिवकुप	⬮

आराखडा क्रमांक २

तोरणा : बुधलामाची

सूची	
जोते	□
टाके	⊖
शौचकूप	●
डोंगर	////

अटक	कारवी	दिंडा	भारंग
अडुळसा	किन्हई	धामण	भुत्या
आईन	कुका-गोल्डर	धायटी	भोकाडा
आपटा	कुडा	नाणा	भोमा
आसना, कुटगी	कांगळी	निरगुडी	महारुख
आळू	कुंभा	नांदरुख	मालकांगोणी
उटंब	गोधडी	पळस	मिसुर्डी-निसुर्डी
उदी चिरायत	गुटी	पानफुटी-घायपात	मोरवेल
उरा	गुळवेल	पाणतेरडा	मोहरी, राई
अंजनी	गेळ	पायर	रानतूर
आंबा	गोळ	पारजांभूळ	रानभेंडी
आंबोशी	गुंज	पिपरी	रामेठा/दातपाडी
उंद्री	घाणेरा-कळगूम	पिवळा धोत्रा	लोखंडी
उंबर	घायपात	पिसा	वड
कडवा शिरीड	चिचुर्डी	पांगारा	वनभेंडी
कडू करंदी	चिलार	पांढरा चाफा	वाघाटी
कण्हेर	चंदन	पिंपळ घिसरण	वारस
करमळ	चिंच	फणस	विष्णुकांता
करवंद	जांभूळ	फाफटी	शिसम, शिसवी
करंज	टणटणी	फुटाणी	शिंदी
कळलावी	टाकळा	बकाणलिंब	साग
काकड	टुथब्रश ऑर्किड	बहावा	सोनकी
काटे सावर	तारस	वाला जंगली मेथी	हस्तीशुंडी
कानफुटी	तुरण-तोरण	बेहेडा-हेळा	हळदकुंकू
कारपा	तेरडा	बोर	हिरडा
	दवबिंदू	बोरसाल	हिवर

पक्षी - प्राणी

तोरण्याच्या परिसरात जे पक्षी-प्राणी आढळतात त्यांतील काहींची यादी पुढे दिली आहे. शोनील भागवत - योगेश गोखले यांच्या टिपणाचा आधार यासाठी घेतला आहे.

पक्षी

कवडा	कवड्या टीट	कापशी	कारुण्य कोकीळा
काळटोपहळद्या	कोतवाल	खाटीक	खंड्या
गप्पीदास	गायबगळा	गिधाड	घार
चष्मेवाला	जंगल मैना	टिटवी	डोम कावळा
तुईया	तांबट	दयाळ	नीलकंठ
पर्वत कस्तुर	पाकोळी	पाणकोंबडी	पारवा
पावश्या	पोपट	पिंगळा	बुलबुल
मैना	मोर	मोरघार	राखीधनेश
रातवा	रानकोंबडी	लावरी	वेडा राघू
शिक्रा-ससाणा	शिंपी	सातभाई	सुतार
सुभग	हळद्या	हुपो	

प्राणी

कोल्हा	खवल्या मांजर	खोकड	तरस
पिसोरी	बिबटा	भेकर	माकड
मुंगुस	रानडुक्कर	रानमांजर	वटवाधूळ
वानर	ससा	सायाळ	

सरपटणारे प्राणी

कवड्या	कुकरी	गवत्या	घोणस (विषारी)
घोरपड	तस्कर	पाणदिवड	धामण
नाग (विषारी)	फुरसे (विषारी)	मण्यार (वि.)	शिल्ड टेल
हरणटोळ			

ह्या भागात वेगवेगळ्या जातींचे उंदीर, बेडूक, सरडे, पाली, सापसुरळ्या इत्यादी लहान प्राणी तसेच गोम, पैसा विविध प्रकारचे कोळी, मृगाचे किडे, जागल्या, अनेकविध फुलपाखरे आणि पतंग अशी समृद्ध जीवसृष्टी आहे.

इतिहास

एखाद्या स्थळाचा इतिहास पाहावयाचा असल्यास त्यासाठी तत्संबंधी ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट व कागदपत्रे, अशा साधनांचा आधार घ्यावा लागतो. अशा उल्लेखांतून कळणारा तोरण्याचा संक्षिप्त इतिहास पुढे देण्याचा प्रयत्न केला आहे व त्यानंतर अधिक अभ्यासासाठी कागदपत्रांतून आलेले तोरण्याचे उल्लेख प्रत्यक्षात दिले आहेत.

तोरण्याचा संक्षिप्त इतिहास

श्री शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यात अगदी प्रारंभीच्या काळात ज्या दुर्गांना महत्त्व आले होते त्यात तोरणा हा एक होता. हा दुर्ग नेमका केव्हा व कोणी बांधला हे निश्चितपणे सांगण्यासारखा लिखित आधार आज उपलब्ध नाही. या डोंगरावर व आसपास, बाराव्या-तेराव्या शतकापासून वस्ती असावी असे अलीकडेच उजेडात आलेल्या कापूरलेण्यातील शिल्पावरून व पायथ्याशी असलेल्या तत्कालीन मंदिरांच्या अवशेषांवरून म्हणता येते. कापूरटाके म्हणून आजपर्यंत ओळखले जाणारे कापूरलेणे एखाद्या शैवपंथाचा आश्रम असावा.

मात्र या डोंगराला त्या वेळी सामरिक महत्त्व असण्याची शक्यता दिसत नाही. लिखित स्वरूपात आता उपलब्ध असलेला पहिला उल्लेख इसवी १४७० ते १४८६ च्या दरम्यानचा आहे. त्या वेळी बहमनी राजवटीसाठी मलिक अहमद याने तोरणा जिंकला. मलिक अहमदने पुढे इसवी १४९० मध्ये निजामशाहीची स्थापना केली.

यानंतर निजामशाही व आदिलशाही मुलतानांचे अधिकारी म्हणून कानद खोऱ्याचे मरळ देशमुख कान्होजी झुंजारराव यांनी या दुर्गाचा ताबा घेतला. यांना पालखी, छत्री व दिवटीचा मान होता. इसवी १६३२ मध्ये बाळाजी नाईक सिलिंबकर देशमुख यांनी तोरणा घेण्याच्या सीमा दगड लावून निश्चित केल्या. निजामशाही वाचविण्याच्या प्रयत्नात शहाजी राजे मुघल सेनापती खानजमान याचा पाठलाग टाळण्यासाठी कोंडाण्यावरून तोरण्याकडे गेले. पण तिथून त्यांना लवकरच घाट उतरून कोकणात जावे लागले. स्वराज्याची वाटचाल चालू केल्यावर शिवाजी महाराजांनी शहाजी राजांच्या जहागिरी-शेजारील मुलूख ताब्यात घेतला. त्या वेळी तोरणा व राजगडावर नवीन इमारतीही त्यांनी बांधल्या. यामुळे पुढे शहाजी राजांना आदिलशहाच्या कैदेत पडावे लागले. तेव्हा बळवंतराव कोकाटे तोरण्यावरचे असामी होते. विठोजी हैबतराव सिलिंबकर या गुंजणमावळच्या देशमुखांकडे तोरण्याचा अंमल असताना त्यांनी घेण्यातील जमीन शिवापटण व बाग वसवण्यासाठी सरकारात दिली. शिवाजी महाराजांनी आगरा येथून परत आल्यावर अनेक गडांचा जीर्णोद्धार केला. त्यात तोरण्यावर (प्रचंडगड) पाच हजार होन खर्च केले. संभाजी महाराजांच्या कारकीर्दीत प्रचंडगडावर रघोजी अहिरराऊ मुद्राधारी होते. त्या वेळी कोळी मेटकरी यांच्या गाईची वणी (कर) सरकारने माफ केली.

औरंगजेबाने छत्रपती संभाजी महाराजांचा वध केल्यावर तोरण्याचे मुघलांकडे हस्तांतरण झाले. बाजी सर्जेराव जेधे आणि मोरोपंत यांनी प्रयत्न करूनही तोरणा सोडावा लागला. पण शंकराजी नारायण सचिवांनी तो मरळ देशमुखांकरवी पुनः मराठ्यांच्या ताब्यात आणला. त्या वेळी कान्होजी झुंजारराव यांनी शत्रूच्या तावडीतून स्वतःची सुटका करून घेतलीच, शिवाय मुघल किल्लेदार हातमखान याला धुमश्चक्रीत ठार करून तोरणा स्वराज्यात

आणला. पुढे चार वर्षांनी मराठ्यांचा हवालदार आबाजी विश्वनाथ प्रभू मुघल सरदार शहाबुद्दीनखान याच्याबरोबरच्या लढाईत तोरण्यावर धारातीर्थी पडला. त्याच्या मुलास जानो आबाजीला त्यामुळे सबनिशी मिळाली. यानंतर चार वर्षांनी रायाजी तोडकर तोरण्यावर हवालदार होते तर पिलाजी माणकेश्वर सबनीसाचे मुतालिक होते. या काळात तंट्यामुळे प्रचंडगडाच्या घेराच्या सीमा पुनः एकदा निश्चित कराव्या लागल्या.

इसवी १७०४ हे तोरण्याच्या इतिहासातील महत्त्वाचे वर्ष म्हटले पाहिजे. प्रचंडगडावर सुलतानराव सिलिंबकर यांना उत्तम कामगिरीबद्दल शंकराजी नारायण पंतसचिव यांनी पायदलाची पंचहजारी दिली. परंतु याच वेळी पातशहा औरंगजेब स्वतः राजगड-तोरणा जिंकण्याच्या उमेदीने कानद खोऱ्यात येऊन थडकला. या वेळी औरंगजेबाचे वय ८७ होते. तीन-चार महिने प्रयत्न करून दोन्ही गडांना वेढे घालून औरंगजेबाने मराठ्यांनाही जेरीस आणले. तोरण्याचे हवालदार हरी बापूजी हे शर्थीनि झुंजत होते. पायथ्याशी धनाजी जाधवांकडे औरंगजेबाने अखेर तहाची बोलणी सुरू केली. पण ती फिसकटल्यावर सुलतान हुसेन, हमीदोद्दीनखान, तर्बियतखान, मुहम्मद अमीरखान, अमानुलाहखान, अताहुल्लाहखान यांनी तोरण्यावर निकराने हल्ला चढवला. रसद नेणारी मराठ्यांची माणसे त्यांनी पकडली. मावळ्यांपैकी काहींना फितवले आणि रात्री चंद्र उगवण्यापूर्वी तोफांचे गोळे उडून उधळलेल्या धुळीचा फायदा घेऊन तटाला दोराची माळ लावून गडावर प्रवेश केला. शिंग फुंकून हल्ला चढवला. गडावर मराठी सैन्य अपुरे होते. शे-पन्नास गडकरी ठार झाले. हवालदार व हरी बापूजी यांची मुंडकी उडवली गेली. औरंगजेबाने आनंदाने तोरण्याचे नाव फुतुउल्लैब म्हणजे 'दैवी विजय' ठेवले. या विजयाबद्दल अनेकांना पारितोषिके मिळाली.

मात्र औरंगजेबाला या विजयाचा आनंद फार लाभला नाही. कारण चारच वर्षांनी सरनोबत नागोजी कोकाटे यांनी अत्यंत धाडसाने गडावर लोक चढवले आणि लढाई करून गड पुनः जिंकला. सचिवांनी याबद्दल कोकाट्यांना चापेट गाव इनाम दिले.

यानंतर मात्र तोरणा कायम स्वराज्यातच राहिला. या काळात तोरण्याचे पदाधिकारी बदलत राहिले. त्यामुळे अनेक व्यक्तींची नावे तोरण्याशी निगडित

झाली. इसवी १८१२ मध्ये २५९ लोक तोरण्यावर सेवेत असल्याची नोंद मिळते. या ताळेबंदात गडावरील देवस्थाने, मेटे यांचीही वर्णने आहेत.

१८१८ मध्ये मराठा राज्याची अखेर झाली. पण गड भोर संस्थानच्या ताब्यात असल्यामुळे त्याचे सांस्कृतिक महत्त्व टिकले. इंग्रज प्रवाशांनी आवर्जून दिलेल्या भेटींवरून व त्यांच्या वर्णनांवरून तोरण्याला पुरातत्त्वीय ऐतिहासिक महत्त्व होते असे दिसते.

तोरण्याचे ऐतिहासिक उल्लेख

इसवी १४७० ते १४८६ यादरम्यान मलिक अहमदने तोरणा (तरोनी) काबीज केला. (कुंटे भ.ग., १९६२, १०)

इसवी १६२४ पूर्वी तोरण्यावर वस्ती नव्हती. तरीही शत्रूने तो काबीज करण्याचा बेत केला. ही बातमी कानदखोऱ्याचे देशमुख कान्होजी झुंजारराव यास कळली व त्याने स्वतः गड ताब्यात घेतला व त्याचे रक्षण करू लागला. त्यासाठी त्याच्या मदतीस १०० पायदळ आणि १०० बेगारी देण्यात आले. त्यापूर्वी दाभोळच्या स्वारीत त्याचा फतेउलमुल्कबरोबर झगडा झाला. यावेळीही त्याने उत्तम कामगिरी केली होती. दोन्ही वेळच्या कामगिरीबद्दल त्यास पालखी, छत्री, दिवटी हा मान देण्यात आला. शिवाय दापोडे गाव तैनातीसाठी इनाम करून देण्यात आले. (राजवाडे वि. का., १९१२, ले. ७८, पृ. ७९)

इसवी १६२७ मध्ये हैबतराव कान्होजी व हाबाजी हैबतराव यामध्ये देशमुखीबद्दल वाद निर्माण झाला. त्या वेळी कान्होजीने मुंबदेव, तोरणा व कोंढाणा यांचा आसरा घेतला. (जोशी शं. ना., ग.ह. खरे (संपादक) १९३०. ले. ६२४, पृ. २०७)

इसवी १६३२ मधील एका महजरात त्यावेळचा बाळाजी नाईक फर्जंद रुद्राजी नाईक देशमुख, गुंजण मावळ याने निवाडा करून जरूर पडेल तेथे नवीन हद्दीचे दगड रोवून तोरण्याच्या सीमा निश्चित केल्या. (मुजुमदार गं. ना., चिं. ग. कर्वे, चिं. ब. जोशी (संपादक) १९४२, ले. ९५०, पृ. २०१ ते २०५)

इसवी १६३५ मध्ये खानजमान पुण्याच्या आसऱ्यास असलेल्या साहूचा (शहाजी राजे) नायनाट करण्यासाठी मार्गस्थ झाला. पण अतिवृष्टीमुळे

घोडनदीच्या आसपास महिनाभर तळ ठोकून राहिला. पाणी उतरल्यावर तो पुढे निघाला. पण ही खबर साहूस मिळताच कोंढाणा, नुरुंद (तोरणा) कडे गेला. (खरे ग. ह. १९६७, १३, १४)

इसवी १६४६ च्या सुमारास शिवाजी महाराजांनी राजगड व तोरण्यावर नवीन इमारतीचे काम केले, असे जेधे करीण्यावरून समजते. (आपटे द. वि., स. म. दिवेकर (संपादक), १९२५, ४१)

इसवी १६४८ मध्ये शहाजी राजांना आदिलशहाने कैद केले. त्या वेळी खैरियतखानाने कऱ्हाड भागात धुमाकूळ घातला होता. तेव्हा सोन ठाकराचे चुलते गोपाजीबावा यांनी चिमणगावी केशरी वस्त्रे नेसून कडवा प्रतिकार केला. त्यात गोपाजीबावा मारले गेले. नंतर मालोजीबावा यांनी धारोजी व संभाजी या आपल्या भावांस तोरण्यावर नेऊन बळवंतराव कोकाटे यास भेटविले. (पुंढरे कृ. वा. १९३४, ले. १६३, पृ. १५७)

इसवी १६५७ मध्ये विठोजी हैबतराव सिलिंबकर देशमुख, ता. गुंजणमावळ यांची राजगड - प्रचंडगड घेऱ्यातील जमीन शिवापटण व बाग वसविण्यासाठी सरकारने घेतली. त्याचा मोबदला म्हणून मौजे तांभाड येथील जमीन दिली. हा निवाडा शिवाजी राजे यांनी कसबे मुक्कामी केला. (राजवाडे, वि. का., १९१३, ले. १०, पृ. २२)

इसवी १६६० च्या मध्यास शाहीर अज्ञानदासाने राजगडावर अफजलखान वधाचा पोवाडा गायिला असावा. यात तोरण्याचा उल्लेख आहे. 'गड आहे रोहिडा। जावळी प्रतापगड मंडन। मकरंद वासोट। सिंहगड वृंदावन। पुरंधराचे चांगुलपण। उंची झुलवा देत गगन। सोऱ्याची सुवेळा आहे राजगड संगिन। कोंडण्यापासून तोरणा वर्ता। कोर रेखिली घाटमाथा।' (केळकर य.न., १९२८, ८)

इसवी १६६५ मध्ये पुरंदरच्या पायथ्याशी मुघलातर्फे मिर्झा राजा जयसिंग आणि शिवाजी महाराज यात तह झाला. त्यात ठरल्याप्रमाणे महाराजांनी मुघलांना २३ गड दिले व १२ गड आपणांकडे ठेविले. त्यांत तोरणा होता. २६ ऑगस्ट १६६६ च्या फार्सी कागदात तेवीस गडांची नावे नाहीत. परंतु राजगड, तोरणा, लिंगणगड, भोरप, तळेगड, महाडगड, घोसाळा, अलवारी,

पाल, उधेदुर्ग, रायरी, कुवारी अशा बारा गडांची नावे आहेत. (राजवाडे वि. का., १९०३, ले. १४, पृ. १२, १३)

इसवी १६७१-७२ च्या सुमारास शिवाजी महाराजांनी सिंहगड, पुरंदर, राजगड, प्रचंडगड, लोहगड, सबळगड, कोरीगड, श्रीवर्धन, मनरंजन, विशाळगड, प्रसिद्धगड, सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, सुधागड, सरसगड, महिपतगड, महीधरगड, मनोहरगड या गडांचा जीर्णोद्धार केला. त्यासाठी १,७५,००० होन खर्च केले. त्यातील ५,००० होन प्रचंडगड म्हणजेच तोरण्यासाठी खर्ची पडले आहेत. (राजवाडे वि.का., १९०३, ले. २२, पृ. १८)

इसवी १६८१ मध्ये कोळी मेटकरी जे गडाच्या घेऱ्यात राहत होते त्यांच्या अर्जाप्रमाणे संभाजी महाराजांनी गाईची वणी माफ केली असल्याचे प्रचंडगडचे मुद्राधारी रघोजी अहिरराऊ यांना कळविले. (राजवाडे वि. का., १९१५, ले. २७३, पृ. ३९५)

इसवी १६८९ मध्ये औरंगजेबाने संभाजी महाराजांचा वध केला. मुघलांनी मराठ्यांच्या गडावर हल्ले केले आणि काही गड हस्तगत केले. मात्र प्रचंडगडास वेढा होता. तत्पूर्वी बाजी सर्जेराव जेधे यास मुघलांनी धरून पुण्यास नेले होते. त्याने सुटका करून घेतली व मोरोपंत सभासदाजवळ आला आणि मोरोपंताबरोबर जमाव जमवून गनीम मारून काढला. परंतु मराठ्यांना तो गड सोडावा लागला असे दिसते. (खेर ग. ह., १९३७, ले. ११२, पृ. ७६)

इसवी १६९० कानदखोऱ्याचे देशमुख मरळ होते. शंकराजी नारायण सचिवांनी मरळ देशमुखांना पत्र पाठवून धानेब व पाबे ही गावे तुमच्या स्वाधीन केली आहेत. त्याचा वसूल तुम्ही घ्यावा आणि तुमचे चार लोक पूर्वीपासून प्रचंडगडच्या रक्षणासाठी नेमले आहेत, असे कळविले. (मुजुमदार गं. ना., चिं. ग. कर्वे, चिं. ब. जोशी (संपादक) १९४२, ले. ९४९, पृ. २०९)

इसवी १६९० मध्ये राजश्री रामचंद्र पंडित व राजश्री शंकराजी पंत यांनी रोहिडा, राजगड याबरोबर तोरणाही मुघलांकडून घेतला असे जेधे शकावली सांगते. (आपटे द. वि., स. म. दिवेकर (संपादक), १९२५, ३६)

इसवी १६९० जुलैत रामचंद्र नीलकंठ अमात्य यांनी कान्होजी झुंजारराव यास पत्र पाठविले. तुम्ही खटपट करून प्रचंडगड हस्तगत केलात. गडावर

शत्रू आला होता. त्यावेळीही तुम्ही खूप यत्न केला. तुम्हांला शत्रूने धरून नेले होते. परंतु प्रयत्न करून सुटून आपण प्रचंडगडास आला. अजून राजगड-सिंहगड घ्यावयाचे आहेत. याबाबतही प्रचंडगडाप्रमाणेच खटपट करा. आळस करू नका. तुमचे कल्याणच होईल. (राजवाडे वि. का., १९१२, ले. २७, पृ. ४३)

इसवी १६९० मध्ये प्रचंडगडच्या लढाईत मुघल किल्लेदार हातमखान मारला गेला. (पगडी, सेतुमाधवराव, १९९३, ६२)

इसवी १६९४ मध्ये तोरण्यावर आबाजी विश्वनाथ प्रभू हवालदार होते. मुघली सरदार शहाबुद्दिनखान याने वेढा घातला. यात झालेल्या चकमकीत आबाजी विश्वनाथ मरण पावला. इसवी १६९५ मध्ये आबाजी विश्वनाथानंतर त्याचे कुटुंबाच्या देखभालीसाठी त्याचा मुलगा जानो आबाजी यास मुठे खोऱ्यातील 'जातेडे' हे गाव इनाम दिले. त्याच वर्षी याच कामाबद्दल जानो आबाजी हा वयाने लहान असला तरी त्यास प्रतिवर्षी ७०० होन वतनाची सबनिशी दिली व अज्ञान वयात सबनिशी करण्याबद्दल ठेवलेल्या मुतालिकास प्रतिवर्षी ३०० होनांचे वेतन करून दिले. (पारसनीस द. ब. १९०९, २८, २९)

इसवी १६९८ मध्ये शंकराजी नारायणाने प्रचंडगडचा हवालदार रायाजी तोडकर यास पत्र लिहिले. प्रचंडगडच्या सबनीसाचा मुतालिक विसाजी माणकेश्वर याने विनंती केली की, देवपाल, पाल बुद्रुक व बालवडी या तिन्ही गावांचे शिवार प्रचंडगडच्या घेऱ्यात आहे. गुंजनमावळचे वतनदार याबाबत तंट्या करतात. तरी याचा निवाडा करावा. तेव्हा गुंजनमावळचे देशमुख संताजी सिलिंबकर व देशकुलकर्णी आणि मालोजी इतबारराव सरनाईक आणि चाहूजी नाईक देवगीरकर घेरा किल्ले प्रचंडगड यास बोलावून आणून घेऱ्यातील शिवाऱ्याचा निवाडा केला. त्या वेळी तोरणा घेऱ्याच्या सीमा निश्चित केल्या गेल्या. (राजवाडे वि. का. १९१३, ले. १८, पृ. ३५)

इसवी १६९८ मध्ये सचिवांनी सिलिंबकरास इसापती जुमला १५ खंडी होता; पैकी ७ खंडी गेला म्हणून मोकदम पाल बुद्रुक गाव इनाम दिला. (राजवाडे वि. का. १९१३, ले. १९, पृ. ३७)

इसवी १७०० मध्ये फतनजी शाहिराच्या वीरमाल सीवाजीचा म्हणजेच

अफजलखान वधाच्या पोवाड्यात अनेक गडांचे उल्लेख आले आहेत. त्यांत तोरणा आहे. 'तळे घोसाळे सुर्गड कंगुरी अनसवाडी घनगड कुरूड राहेरि चंदना केळना, तोरणा क्कारि जा राजगडः' (खरे ग. ह., १९६६, ११)

इसवी १७०४ सुलतानराव बिन सुभानराव सिलिंबकर पदाती पंचसहस्री स्वामीकार्य उत्तम करीत आहे असे पाहून त्यास प्रचंडगडाच्या पायदळाची पंचहजारी शंकराजी नारायण पंतसचिव यांनी दिली व वेतन चाकरसुद्धा प्रतिवर्षी ५०० होन दिले. (राजवाडे वि. का. १९१३, ले. ३३, पृ. ४५)

इसवी १७०४ एका वेतनपत्रात सिलिंबकर हजारी यास तो चांगला कार्यकर्ता आहे असे पाहून सचिवांनी प्रचंडगडाच्या पायदळाची हजारी सांगितली. तिचे वेतन सालिना ३०० होन होते. पैकी २०० त्यास पूर्वी मिळत असत, या वेळी १०० होनांची वाढ केली. (राजवाडे वि. का., १९१३, ले. ३१, पृ. ४३)

इसवी १७०४ मध्ये तोरणा माळा लावून घेतला, असे गदाधर प्रल्हाद शकावलीत म्हटले आहे. (आपटे द. वि., स. म. दिवेकर (संपादक) १९२५, ६८)

इसवी १७०४ मध्ये सचिवांनी संताजी सिलिंबकर देशमुख यास लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे की, पाली बुद्रुक येथील बागाची तुमची जमीन गेली म्हणून त्याचे मोबदला तुम्हास मौजे तांभाड येथील ४ खंडी व धुरगवडातील ७ खंडी अशी एकूण ११। (सव्वा अकरा) खंडी जमीन तुम्हास दिली आहे. (राजवाडे वि. का., १९१३, ले. १९, पृ. ३७)

इसवी १७०४ मध्ये शामजी हरी सभासद नामजाद व कारकून सुभा मावळ (पंतसचिव) यांनी प्रतापजी हैबतराऊ सिलिंबकर यास त्याचे वडील संताजी राजगडी स्वामिकार्यावर ठार झाल्यानंतर घेण्यातील जमिनीबाबतचे हक्क कायम केले. (राजवाडे वि. का., १९१३, ले. ३२, पृ. ४४)

इसवी १७०३-१७०४ मध्ये औरंगजेबाने स्वतः राजगड-तोरणा परिसरात येऊन दोन्ही गडांना वेढे घालून जिंकले. त्याची फार्सी साधनात तपशीलवार माहिती आली आहे.

औरंगजेबाच्या वरील राजगड-तोरणा मोहिमेची तपशीलवार वर्णने औरंगजेबाच्या दरबारच्या अखबारातून दिनवार आढळतात.

२४ फेब्रुवारी १७०३ : शिवापुरच्या हरकाम्यांनी राजगड आणि तोरणा

किल्ल्यात धान्य इत्यादी सामग्री कमी आहे असे कळवले. नसरापूर खेड्याच्या परिसरात सौंदन (?) खेड्यापर्यंत ठाणे कायम केले तर मराठे गनिमांची पायदळाची किल्ल्यातील ये-जा थांबविता येईल असेही ते कळवतात.

१० मे १७०३ : फतह उल्लाखान बहादूर यास बादशहाने राजगड व तोरणा भागात मोर्चासाठी जागा पाहून येण्याची आज्ञा केली.

२६ सप्टेंबर १७०३ : बक्षी रूहुल्लाखान याला राजगड-तोरणा किल्ले पाहण्यासाठी धाडण्याचे ठरविले.

१० नोव्हेंबर १७०३ : तख्तेरवाँयावर (वाहून नेणारे सिंहासनाचे वाहन) बसून औरंगजेब पुण्याहून निघाला. रूहुल्लाखानाने एक हत्ती, चार घोडे, १ ढाल व बाणाचे दोन भाते बादशहाला अर्पण केले.

१५ नोव्हेंबर १७०३ : हत्तीखाना, पागा आणि दिवाणेखास या तिन्ही खात्याचा अधिकारी (दारोगा) हमीदोद्दीनखान बहादूर याला नगारे नौबतीचा मान देण्यात आला. पेशखाना फकीर मुहमद बरोबर पुढील मजल पाहण्यासाठी रवाना केला. हमीदोद्दीनखान याने बादशहाच्या पाहणीसाठी वीस हत्ती आणले. दक्षिणच्या तोफखान्याचा दारोगा मन्सूरखान उजव्या फळीला आणि डाव्या फळीला शमशीरबेग याला नेमण्यात आले.

२० नोव्हेंबर १७०३ : औरंगजेब सिंहगडाजवळील घाट (पाबे ?) पार करून राजगड-तोरणा परिसरात पोहोचला. प्रथम राजगडाकडे मोर्चे लावले गेले.

२६ नोव्हेंबर १७०३ : औरंगजेब राजगडाजवळील मुक्कामावर आला. मुहम्मदखान याने कजावे (तटावर चढविण्यासाठी लाकडाचे पाळणे) तयार केले.

२९ नोव्हेंबर १७०३ : मतलबखान करावल वेगी हा आज्ञेप्रमाणे अमीरउल् उमरा (मुख्य प्रधान) आणि शहाजादा कामबख्श यांची पथके आणि शहाजाद्याचा मीरबक्षी नुस्रतखान यांना राजगड-तोरणाच्या पायथ्याशी घेऊन गेला आणि तेथे ठाणी कायम केली. ठाण्यांचे नकाशे औरंगजेबाने पाहिले. मुहम्मद अमीनखान हा दुसऱ्या दिवशी कामबख्शाच्या पथकात सामील झाला.

१७ डिसेंबर १७०३ : औरंगजेबाने न्याय कचेरीचे काम केले. दलदलन उर्फ दलबादल हत्ती बादशहाने पाहिला. हत्ती सोन्याने सजविला होता. बादशहाने याच वेळी १४ हत्ती नजरेखालून घातले.

१९ डिसेंबर १७०३ : बादशहाला छावणीचा कोतवाल सरबराहखान यास चारशे बेलदार बरोबर घेऊन वाटेवर भिंती बांधल्या. मोर्चे कायम करावे. लाकूडफाटा आणि घासदाणा आणण्यासाठी छावणीतील उंट व बैल वापरू नयेत अशी ताकीद देण्यात आली. कारण १४ कोसांवर हणमतराव वगैरे (मराठे) सरदार १४ हजार स्वारीचे सैन्य घेऊन आले होते.

२६ डिसेंबर १७०३ : दंडाराजपुरीचा किल्लेदार सिद्दी याकूबखान याचा मुलगा सिद्दी अंबर याला शे-दोनशे स्वार आणि पाचशे पायदळ घेऊन हुजुरात पाठविण्याविषयी आज्ञा पाठविण्यात आली.

१७ फेब्रुवारी १७०४ : राजगडावर बक्षीरुहुल्लाखानाचे निशाण लागले. हमीदुद्दीनखान बहादूर व तरबियतखान मीर आतिष यास तोरण्यास मोर्चे लावण्यास सांगितले.

२३ फेब्रुवारी १७०४ : तख्तेरवाँवर बसून औरंगजेब राजगडाखालून निघून नौहर देवपालजवळची नसरवाडी (?) या गावी मुक्कामास गेला. फरासखान्याचा अधिकारी मीर हादी होता. त्याने व हमीदोद्दीनखान बहादूर, रुहुल्लाखान, मतलबखान यांनी तोरण्याच्या पायथ्याची जागा निश्चित केली.

३ मार्च १७०४ : सिद्दी अंबर १ हजार पायदळ घेऊन तोरण्याच्या पायथ्याशी पोहोचला. मतलबखान याने सादर केलेला तोरणा किल्ल्याचा नकाशा पाहून औरंगजेबाने मन्सूरखान, मेहदीखान, शमशीरखानबेग, शिवसिंग, अमानुल्लाखान आणि शाहजादा कामबक्ष यांच्या ठाण्याची जागा ठरवली. इनायत उल्लाखानाच्या विनंतीवरून बादशहाने हैद्राबाद, विजापूर येथून रसद आणण्याची आज्ञा केली.

६ मार्च १७०४ : सोमाजी अहीराव याला ठाणेदार अमानुल्लाखानापाशी तैनात करण्यात आले.

८ मार्च १७०४ : अमानुल्लाखानाने मावळ्यांच्या साहाय्याने तोरण्याच्या तटाला दोर लावले. ते मराठ्यांनी एकदा कापले. त्यात पाच-सहा माणसे ठार झाली. पण अखेर मुघल बुरुजावर चढले. चोरांबरोबर (मराठे) चकमक झाली. काही मराठे मारले गेले. दोन कैद झाले. हमीदोद्दीनखान बहादूर आणि मतलबखान मदतीस गेले व बुरुजावर ठाण मांडून राहिले. चौकीपासून मराठे पळून

किल्ल्याच्या आत गेले. खान मुहमद कौल याला सव्वापाच होन बक्षीस दिले. व हरकाम्यास दोन होन दिले. मोर्चात दमदम्यावर गोळे व सामान पाठवावे असे छावणीचा कोतवाल सरबराहखान याला बजावण्यात आले.

१० मार्च १७०४ : तोरण्यावर तरबियतखानाचा झेंडा चढला. त्याने साडेतीनशे चोर (मराठे) कैद केले.

फत्ते झाल्यामुळे दीड तास नौबती झडल्या. मराठ्यांना, कैद्यांना सोडून दिले गेले. किल्ल्याचे नाव 'मिफताहूल गैब' ठेवण्यात आले. नगरखान्याचा दारोगा मुहंमद अमीन याला खिलतीची वस्त्रे देण्यात आली. तर मतलबखान, हमीदोद्दीनखान यांना हत्ती, शिरपेच अशी बक्षिसे मिळाली. अमानुल्लाखान याने दोन जिवंत कैदी व चार चोरांची (मराठे) डोकी अबू मुहमद दस्तगीर याच्याबरोबर हुजुरात पाठविली. अमानुल्लाखान (चाकणचा ठाणेदार) याची व त्याचा भाऊ अत्ताउल्ला याची मनसब वाढविली. त्यांच्या दहा उत्तम सहकाऱ्यांना घोडे दिले. कारखान्याच्या दारोगा तहबूरखान याला चाळीस नवीन ढालींची किंमत दिली.

१२ मार्च १७०४ : किल्ल्याचे नाव मिफताहूलगैबऐवजी 'फत्तेहुलगैब' ठेवण्यात आले. नगरच्यांना पंधरा हजार दाम बक्षीस मिळाले. लोदीखानाचा मुलगा अब्दुल्ला याला तोरण्याचा किल्लेदार नेमण्यात आले.

१५ मार्च १७०४ : औरंगजेबाने तोरण्याचा पायथा सोडला.

२ मे १७०४ : दंडाराजपुरीचा फौजदार याकुतखान सिद्दी याने ५० अश्रफा ओवाळणी पाठवल्या.

२ डिसेंबर १७०४ : तोरण्याचा किल्लेदार अबदूल रहमान याची मनसब वाढविली. (पगडी सेतुमाधवराव, १९८९, खंड तिसरा)

औरंगजेबाने या परिसरात येण्यापूर्वी १० नोव्हेंबर १७०३ रोजी पुण्याहून कूच केले आणि २८ नोव्हेंबर १७०३ रोजी बादशहा आपल्या सैन्यासह या परिसरात पोहोचला. १६ फेब्रुवारी १७०४ ला राजगड जिंकल्यावर बादशहाने तोरण्याकडे मोर्चा वळवला. (पगडी सेतुमाधवराव, १९६३, १६८, १६९)

इसवी १७०४ मध्ये तोरण्याच्या वेढ्याचे वर्णन मासिर-इ-आलमगिरी या ग्रंथात आले आहे. ते असे (फार्सी छापील प्रत ४८६-४८८)

२३ फेब्रुवारी १७०४ रोजी बादशाही सेनेने तोरण्याला वेढा घातला. तो जिंकून घेणे अवघड होते. तरीही तर्बियतखानाने दरवाजाजवळ मोर्चे नेण्याचा प्रयत्न केला. मुहम्मद अमीरखानाने, गडकऱ्यांचा बाहेर येण्याचा मार्ग बंद केला. अलीवर्दीखान जाफर याचा नातू अमानुल्लाहखान याने ११ मार्चच्या रात्री मावळ्यांपैकी एकाला तटाच्या भिंतीवर चढविले. त्याने दोराची माळ बांधली. तिच्या साहाय्याने २५ मावळे तट चढून गेले. त्यांच्या पाठोपाठ अमानुल्लाहखान आणि त्याचा भाऊ अताहुल्लाहखानही गडात शिरले. हमीदुद्दीनखानही कमरेस दोर बांधून आत शिरला. ज्यांनी विरोध केला त्यांना त्याने यमसदनास पाठविले. उरलेल्या लोकांनी बालेकिल्ल्यात जाऊन दरवाजा लावून घेतला. पण नंतर ते शरण आले. बादशहाने गडाचे नाव 'फुतुउल्लौब' असे ठेवले. हमीदुद्दीनखानाला खास जामदारखान्यातून पोशाख, फतह-पेच, दुशाला एवढे पारितोषिक मिळाले. अमानुल्लाहखानाची मनसब वाढवून दीड हजार केली. इतरांनाही अनुरूप पारितोषिके मिळाली. (खरे ग. ह., १९६७, ९-११)

इसवी १७०४ च्या मुघल मराठे यांच्या तोरण्याचे लढाईचे खाफीखानाच्या 'मुन्तखबुल्लुबाब' या ग्रंथात वर्णन आहे. ते खालीलप्रमाणे - (फार्सी छापील प्रत खंड २, पृ. ५२१-५२३)

हा गड हस्तगत करण्यापूर्वी मराठ्यांकडून धनाजी जाधव आणि बादशहा यांच्यामध्ये तहाची बोलणी चालू होती. त्यासाठी बरेच मराठे बादशहाच्या छावणीपाशी जमले होते. पण तहाची बोलणी फिसकटल्याचा निरोप बादशहाने सुलतान हुसैन नावाच्या छोट्या सरदाराबरोबर पाठवला. तो समजताच छावणीजवळ मराठ्यांनी एकच धामधूम उडविली. सुलतान हुसैनला मारामारी करीत मराठ्यांच्या तावडीतून निसटावे लागले. बादशहाच्या हुकुमाप्रमाणे हुसैनने नंतर तोरण्यास मोर्चे लावले व बादशहा दोन मुककाम करून तोरण्यापाशी आला.

बादशहाने हुसैनला भेटण्यास नकार देऊन त्याला कामगिरी दाखवूनच भेटावे असा हुकूम दिला.

त्यामुळे हुसैनने जोरात काम चालू केले. पण त्याची कित्येक माणसे शत्रूच्या

मान्याने मेली. तरीही हुसैनने आपला मोर्चा २० हात पुढे नेला. इतक्यात शत्रूची ८० माणसे रसद नेताना त्याच्या बाजूस वळली. हुसैनने त्यांना कैद केले. बादशाहाने त्यांचेकडील धान्य हुसैनच्या सैन्यात वाटण्याचा हुकूम दिला आणि त्याला हुजूरच्या भेटीस बोलावून त्याची मनसब वाढविली.

इकडे अमानुल्लाहखानाने आपल्याबरोबर किल्ले घेण्यात कुशल असे मावळे घेतले. त्यांपैकी दोन शस्त्रधारी मावळ्यांना चंद्र उगवण्यापूर्वी आणि दोन्हीकडील तोफांचे गोळे व माणसांची धावपळ यांच्या योगाने जिकडेतिकडे धूळ उडाली असताना मिळेल त्या वाटेने वर चढविले आणि पूर्वी ठरविलेले इशारे करून इतरांना वर बोलाविले. तेव्हा पंचवीस शस्त्रधारी माणसे वर चढली आणि त्याच्यामागून अमानुल्लाहखान आणि त्याचा भाऊ अताउल्लाहखान हे वर चढले. नंतर शिंग फुंकून गडकऱ्यांवर हल्ला चढविला आणि त्यांचे हातपाय तोडले. एवढ्यात हमीदुद्दीनखानाने संधी साधली. तो शिडी, दोर व मावळे यांच्या साहाय्याने वर चढला व त्वेषाने लढू लागला. मुघलांनी बहुतेकांना ठार केले, विजयाबद्दल अमानुल्लाहखानाची मनसब दोन हजार स्वार व दोनशे अशी करण्यात आली. हमीदुद्दीनखानाला इतर मानांबरोबर शिरपेचही मिळाला. (खे. ग. ह., १९६७, ९-११)

आतापर्यंत मुघलांनी मराठ्यांचे किल्ले घेतले ते बोलणी करून व पैसे देऊन घेतले, पण हा किल्ला मात्र लढून घेतला.

याच लढाईची थोडीशी वेगळी हकीगत सहविचार मासिकात आली आहे. ती अशी: ९ मार्च १७०४ मध्ये मुघलांनी तोरणागड जिंकला. त्या वेळी हरी बापूजी व हवालदार यांनी शर्थीने गड लढविला. गडावर सुधागडचे शेपन्नास मिळून चारशे लढवय्ये लोक होते. पण गडाचा विस्तार अफाट असल्याने ते अत्यंत अपुरे होते. वास्तविक अशा गडावर २-४ हजार सैन्यही अपुरे पडावे अशी स्थिती होती. मुघलांनी विठोजी करका, सोना ठोसर, हुमा बोकड या मावळ्यांच्या मदतीने रात्री माळा लावून पहाटे गडावर प्रवेश केला. सोनजी धीर हा पंचहजारी सरदार व तीन रजपूत मुघलांकडील ठार झाले. गड ताब्यात आल्यावर सरदार रोहिलाखानाने हरी बापूजी आणि हवालदार यांची मुंडकी उडविली. (जोशी चिं. वि., वा. वि. जोशी (संपादक), १९२४, पृ. १७५, १७६)

इसवी १७०५ मधील काही चिटणीसी पत्रांतून प्रचंडगड येथील तनख्यासाठी, गडाच्या खर्चासाठी पंतसचिवांना मौजे पिंपळवाडी, मौजे चिखली, मौजे धालेवाडी, मौजे कुंभारगाव, मौजे जलगाव, मौजे माही, मौजे निंबे, मौजे चांभारगोंदे (श्रीगोंदे) या गावांच्या मोकाशाचे (वसुलीचे) हक्क दिले गेले होते असे दिसून येते. ही सर्व गावे अहमदनगर जिल्ह्यात आहेत. (पुणे पुरालेखागार, शाहू दप्तर रु. नं. २ - अप्रसिद्ध)

इसवी १७०८ च्या सुमारास मुघलांपासून मराठ्यांनी पुन्हा तोरणा जिंकून घेतला. त्या वेळी नागोजी कोकाटे सरनोबत होते. त्यांनी अत्यंत धाडसाने लोक गडावर चढवून लढाईची शर्थ केली. गड जिंकला. याच्या कामगिरीबद्दल सचिवांनी त्याला मौजे चापेट तर्फे कानदखोरे गाव इनाम दिला. (कोकाटे शं. वि., चापेट यांचा वैयक्तिक संग्रह - अप्रसिद्ध)

इसवी १७०८ मध्ये जंजिरेकरांनी कोकणातून वर येऊन तोरण्याच्या आसपासच्या प्रदेशात लुटालूट करून जाळपोळ केली. या स्वारीत बरेच लोक कैदी बनवून नेले. (राजवाडे वि. का., १९१२, ले. ४०, पृ. ५१)

इसवी १७०९ च्या सुमारास मालोजी भोसले यास सचिवांनी तोरण्याची हवालदारी १०० रु. मंदिल बांधून दिली व त्याचा सत्कार केला. तसेच शामजी कान्हो कारखानीस यास कारखानिसीवर कायम करताना सव्वा अकरा रुपयांचे तिवट देण्यात आले. (पवार आ. ग., १९६९; ले. २१५, पृ. २८९)

इसवी १७१० मध्ये दिलेल्या सरंजामाच्या उताऱ्यात प्रचंडगड ऊर्फ तोरण्यासाठी ३००० रु. मंजूर केल्याची नोंद सापडते. (सरदेसाई गो. स., १९३४, ले. ५, पृ. २६)

इसवी १७१० मध्ये शाहू छत्रपतींनी रामचंद्रपंत अमात्यांना पाठविलेल्या गडांच्या सबनिसांच्या यादीत प्रचंडगडाचा उल्लेख आहे. (पवार आ. ग. १९६९, ले. २७४, पृ. ३९३)

इसवी १७१० मध्ये शाहूने त्र्यंबक शिवदेव मुतालिक याला लिहिलेल्या पत्रात बाळाजी विश्वनाथ (पेशवा) याजकडून किती धान्य व ऐवज गडावर आला ते कळवावे अशी आज्ञा केली त्यावर रु. १०० प्रचंडगडावर पोहोचले म्हणून कळविले आहे. (सरदेसाई गो. स. १९३१, ले. ४१, पृ. २९)

इसवी १७१६ च्या सुमारास नारो शंकर सचिव विचित्रगडाच्या खाली मुक्कामास असता दमाजी थोराताने त्यांचेवर हल्ला करून त्यांना कैदी बनविले. तेव्हा पंताजी सिवदेव यांना सचिवांच्या प्रदेशाची व्यवस्था पाहण्यास पाठविण्यात येत असल्याचे पत्र तोरण्यावरील अधिकाऱ्यास पाठविले आहे. (वाड चिं. ग., १९१३, ले. १४४, पृ. ६५)

इसवी १७१७ मध्ये तोरणा घेण्यातील देशमुख, वाणी, उदमी यांचा एक निवाडा गडावर झाल्याची नोंद सापडते. (राजवाडे वि. का., १९१२, ले. ४०, पृ. ५०-५१)

इसवी १७१७ च्या यादीत सुभा मावळ या सदराखाली आठ गड आलेले आहेत. त्यांत तोरण्याचा उल्लेख केलेला आहे. (गुजर मा. वि., १९६२, ले. २०, पृ. ३८)

इसवी १७२७ मध्ये आबाजी शिर्के यास तोरण्याची हवालदारी शाहूने दिली. त्यास आपण जामीन आहे. असे रामाजी भांडवलकर कळवतात. (पुणे पुरालेखागार, शाहू दफ्तर रु. नं. ४८ - अप्रसिद्ध)

इसवी १७२८ मध्ये तोरण्याच्या घेण्यातील मौजे पाली बुद्दुक, देवपाली, बालवडी येथील शिवाराचे हक देशमुख, देशपांडे, कुलकर्णी यांचेकडे पूर्वीप्रमाणेच चालू ठेवावे असे नारो शंकर सचिव यांनी तोरण्याचे हवालदार व कारकून रंगोजी इंदूलकर यास कळविले. (जोशी स. ग., रु. नं. पुडके नं. कागद नं. ५०९१/२० - अप्रसिद्ध)

इसवी १७३३ मध्ये खंडो मल्हार प्रचंडगडचा नामजाद हवालदार होता. त्यास पंतसचिवांनी छत्रपती शाहूच्या आज्ञेवरून आनंदराव बहिरव याच्या हाताखाली दंडाराजपुरी स्वारीत बाजीराव प्रधान व फत्तेसिंग भोसले यांच्या मदतीस पाठविले. खंडो मल्हार यांनी जमाल महमद ढालाईत यांना विंझर येथे वसुलीसाठी पाठविले. (राजवाडे वि. का., १९१२, ले. ७५, पृ. ७८)

इसवी १७३५ मध्ये माणकोजी गंभीरराव यावर शाहूची मर्जी झाली व त्यास तोरण्याची सरनोबती सांगितली. ह्याला मदतीस म्हणून त्रिंबकजी काकडे, दामाजी विठ्ठल यासही नेमून दिले आहे. (पुणे पुरालेखागार, शाहू दफ्तर रु. नं. ५ - अप्रसिद्ध)

इसवी १७३९ मध्ये बाजीराव पेशव्यांनी तोरण्यावरील रामभाऊ, लक्ष्मण व हणमंतराव पाटणकर, हिरोजी राऊत यांना पत्रे आणि तिळगूळाच्या थैल्या पाठविल्या आहेत. (सरदेसाई गो. स., १९३१ ख., ले. ८४, पृ. ६६)

इसवी १७४२ मावळ प्रांतीचा अंमल सचिवाकडे होता. तो हल्ली विसाजी रघुनाथ यास दिला आहे. तरी जकातीचा कुलबाब त्याजकडे पाठविणे. त्याची सर्व प्रकारे मदत करणे अशी ताकीद सिंहगड, राजगड, तोरण्यावरील सर्व अधिकाऱ्यांस केलेली आढळते. (वैद्य शं. ल., १९४९, ले. ३२, पृ. २७)

इसवी १७६३ केसो बल्लाळ गोंरे याने पंढरिनाथ तात्या यांना लिहिलेल्या पत्रात निजामाने पुणे लुटल्याची हकीगत आलेली आहे. त्या वेळी विठ्ठलवाडी-पासून तोरण्यापर्यंत लोक पळत होते. तरीही यवन त्यांना लुटत होते. (खे. वा. बा., १८९८, नं. २५१, पृ. ४२६)

इसवी १७७३ वेणुताई पेठे यांनी अनुताई घोरपडे यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे की, बारभाईच्या फौजा मागे लागल्याने राघोबा पळत सुटला व त्याने आपली बायकामुले पारघाटाने उतरून राजगड-तोरणा चढून पुणे प्रांती येऊन जुन्नरास पाठविली. (खे. वा. बा., १९०८, नं. १३३०, पृ. २११५)

इसवी १७७४ रघुनाथराव पेशव्यांनी बारभाईविरुद्ध बंड उभे केले. तेव्हा बारभाईच्या फौजा त्याच्यामागे लागल्या. दादासाहेबांना सामील असलेल्या सदाशिव रामचंद्र यांची बायकामुले अशा साऱ्यांना तोरण्यावर कैदेत ठेवले होते. (सरदेसाई गो. स., १९३०, ले. ७१, पृ. ६३)

इसवी १७७५ च्या सुमारास शामलाकडील फौजांनी तोरण्याखालील पेठेत दंगल केली. माधवराव भिकाजी यांना ५० असामी देऊन बंदोबस्तास पाठविले. (राजवाडे वि. का., १९१२, ले. ८७, पृ. ८४)

इसवी १७८७ मधील ताळेबंदातील नोंदीनुसार तोरणा गडावर श्री मेंगाई, श्री वाळणजाई, श्री गंगाळजाई, श्री वरदानी, श्री म्हसोबा, श्री तोरणजाई, श्री तोरणेश्वर अशी देवस्थाने होती. तसेच पुढीलप्रमाणे लोक चाकरीस असल्याची नोंद मिळते.

हावालदार - खंडेराव जगताप, सरनोबत - मुगुटराव, सरनोबत - अमृतराव पासलकर, सबनीस - शिवराम गोपाल, त्याचा फडणीस धोंडो लक्ष्मण नामजाद

(कारखानीस ?) - बाबुराव दत्तो व त्याचा फडणीस राघो अनंत, सभासद - लक्ष्मण चिंतामण, हजीरनीस - हरि चिंतामण, सुभेदार - आपाजी विठ्ठल ; याशिवाय दौलतराव जेधे, हरिनाथ महादेव, कोटणीस, मल्हार खंडेराव, मल्हार विश्वनाथ, तसेच प्रचंडगड ऊर्फ तोरणा या किल्ल्याशी संबंधित प्रमुख घराणी मरळ, शिळीमकर, देवगीरकर, कोकाटे, कोंढाळकर, मांडरे, भुरुक, कोढीतकर, पिलावले, वालगुडे, कडू, वेग्रे, राऊत, शिंदे, भोरकर, पन्हाळकर, पगोकर, जेधे, जगताप, भोसले, भिकुले, भुत, साबळे, मोरे, खोपडे, धिडले, निकम, निवगणे, करवरी, सणस, धित, भोईटे, दारवटकर, शेंडकर इ. घराणी शिवकालापासून मराठेशाहीच्या अखेरपर्यंत तोरण्याच्या सेवेत असलेली आढळून आली. (पुणे पुरालेखागार, सातारा जमाव, रु. नं. ७५५, - अप्रसिद्ध)

इसवी १७९२ च्या शंकरराव रघुनाथ सचिव यांच्या एका आज्ञापत्रात तोरण्यावरील हवालदार व कारकून दौलतराव जेधे यास अंतुरली तोरण्याचा चाकर बाबाजी नाईक राऊत यांचा मौजे अंतुरली येथील तीस रुपये दुमाला कायम ठेवावा असे सांगितले आहे. (जोशी स. ग. - अप्रसिद्ध संग्रह)

इसवी १७९६ बाबाजी विश्वनाथ चाफेकर एका पत्रात बाळासाहेबास लिहितात की, नारायणराव भिकाजीच्या दोन पागा आठ दिवसाचे कामगिरीस गेल्या आहेत. लोक बोलतात की, राघोपंत गोडबोले (नाना फडणीसाचा एक हस्तक) यांचा साडेचार लक्षाचा ऐवज तोरण्यावर आहे तो आणावयास पागा पेशव्यांनी रवाना केल्या आहेत. (खरे वा. वा., १९१३ नं. ३८१४, पृ. ४९८७) पुढच्याच वर्षीचा म्हणजे १७९६ च्या नोंदीत दौलतराव शिंद्यांनी बळजबरीने राघोपंत गोडबोल्याचा सारा ऐवज पुण्यात आणला अशी नोंद आढळते. (खरे वा. वा., १९१३, नंबर ३८१२, पृ. ४९८४)

इसवी १७९६ नानांच्या हस्तकावर दौलतराव शिंद्यांनी कहरच मांडला. त्रिंबकराव परचुरे आणि त्यांचे भाऊ, त्यांची बायकामुले तोरण्याखाली होती त्यांना शिंद्यांच्या फौजांनी पुण्यात आणून कैदेत टाकले. (मुजुमदार गं. ना., चिं. ग. कर्वे, चिं. व. जोशी (संपादक), १९४४, ले. ५५, पृ. ५७)

इसवी १७९६ मध्ये सुप्रसिद्ध महाडचे कारस्थान रचण्यासाठी पुणे सोडले आणि मोठ्या बंदोबस्ताने दुसरा बाजीराव महाडास येऊन पोचला. जी जादा

माणसे होती त्यांना तोरण्याच्या पेठेत ठेवले होते. (खरे य. वा., १९३०, ले. ६४७३, पृ. ७५६७)

इसवी १७९७ मध्ये पेठ तोरणा येथे जीवन गुजर हा लोणी तुपाचा व्यापार करित असे. विंझर, कोळवडी, लाशिरगाव व खांबवडी या गावातील धनगरांकडून दूध, लोणी व तूप घेऊन रांडे येथील देवीसिंग आगरवाल यांना घावयाचा करार करून खोतकीचा कागद करून दिला. यामुळे पेठेतील गोदजी, सांदाणी व लक्ष्मण मारवाडी यांचा त्यांचेबरोबर तंटा सुरू झाला व तो सोडविण्यासाठी त्यांनी तोरण्यावर देशमुख व चार गावांचे पाटील यांच्याबरोबर बैठक घेतली. (जोशी स. ग., अप्रसिद्ध कागद क्र. ६३३१/२०)

इसवी १८०० दौलतराव शिंद्यांनी सचिवांची सरंजाम जप्त केला. तेव्हा सचिवांच्या बायकामुले राजगड तोरण्यास आश्रयास गेली. मावळ प्रांतात सर्वत्र दंगेधोपे चालले. गावोगावी खंडणीचे रोखे होतात. (खरे य. वा., १९२४, नं. ५४९०, पृ. ६४१९)

इसवी १८०२ सदाशिव रंगनाथ वानवळे यांनी नारायण रावजी वैद्य यांना लिहिलेल्या एका पत्रात आपण मुक्काम रोहिडा येथून स्वारीबरोबर निघालो. तेथे काही गडबड झाली. त्यामुळे चुकामूक झाली. म्हणून आपण तोरण्यावर मुक्काम करून नागनाथाचे आंबवडे येथे आलो असे लिहिले आहे. (राजवाडे वि. का., १९०९, ले. ६११, पृ. ४५९)

इसवी १८०३ धोंडो बापूजी मिरजेस लिहितात की, बाजीराव पेशवे वाईस आल्यावर खंडेराव रास्ते यांच्या मध्यस्थीने त्यांनी सचिवांकडे बोलणे लावले की, राजगड-तोरणा गडांची सरकारात फार गरज आहे. तरी ती देणे. त्यावरून त्यांनी तो पेशव्यांना दिला. त्याबद्दल त्यांना प्रतापगड आणि आणखी एक गड देण्याचे पेशव्यांनी मान्य केले. (खरे य. वा., १९३०, नंबर ६७१०, पृ. ७८८०).

इसवी १८०३ मे ६ च्या पत्राप्रमाणे दुसऱ्या बाजीरावाने राघो नारायण पंतसचिव यांस आज्ञा केली आहे की, फौजेच्या दंग्याने बेचिराख गाव आंबवलीचे पुनर्वसन त्रिंबकराव चिंतामण करतात पण तुम्ही राजगड, तोरणा, तिकोना व भोर येथून रोखे करून वस्ती करू देत नाही, तरी असे न करणे. (राजवाडे वि. का., १९१२, ले. ३५४, पृ. २२२)

इसवी १८०३ चे सुमारास सौ. ताईबाई व सौ. काकूसाहेब उभयता महाडहून निघून तोरण्याच्या पेठेत येऊन तेथून पुणे-भोर येथे गेल्याची नोंद मिळते. (खे. व. वा., १९३०, नंबर ६५६२, पृ. ७७०६)

इसवी १८१२ आश्विन शु. ९ चा एक ताळेबंद तोरणा गडावरील कारखानीस ग. म. प्रधान यांचेकडे मिळाला. त्यात निरनिराळ्या ठिकाणी पहाऱ्यावर असणाऱ्या २५९ लोकांची नोंद मिळाली. गडावर नवरात्रीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरा होत असे. त्या वेळी हे लोक बंदोबस्तासाठी येत. त्यावरून बालेकिल्ला - ११, कोकण दरवाजा - ६, बिनी दरवाजा - २, महादरवाजा - २१, सिणगार चौकी - २१, मेट देवगीरकर - ३, मेट भुरुक - ७, मेट पिलाणे - ३, बाजे लोक - १२, पटवारी (महार) - २१, झुंजारमल - १४, माची बुधल्यावर - २९; याशिवाय सुभेदार, हवालदार, सरनौबत, नौबत, सबनीस (गांडेकर), कारखानीस, फडणीस (साबणे), दुय्यम फडणीस (खिरे), हजीरनीस (तळे घोसाळे येथील बापट), दफ्तरदार, सभासद, नामजाद, इतबारराव सरनाईक घेरा, फडनाईक किलेकरी, लोहार, परीट, पोतदार, रखतखान (ल्हासे), कुंभार, गोलंदाज, सिकिलकर, मालेकर, सदरकरी, कर्णेकर, हुजरे निसबत सरकार, नगीना खिजमतगार, चौकीदार, वाडावाले, वाजंत्री, रामोशी इ. लहानमोठी अधिकाराची मंडळी होती. (पोतदार द. वा., गं. ना. मुजुमदार, नं. १४४, पृ. २३६-२३७)

याच काळात गडावर खालील देवस्थानांच्या नोंदी आढळून येतात.

देवस्थान ६, मेंगाई, तोरणजाई, म्हसोबा टाके, वाळणजाई, गंगालजाई, व वरदानी.

सदरा ३ - बालेकिल्ला, माची बुधला, माची झुंजारमल.

मेटे ७ - मेटावर नेमलेले मेटकरी कामदार व्यक्तींच्या नावानेच सामान्यतः सांगितले आहे. देवगीरकर, भुरुक, पिलाणे-मेंगाई, ढाल (येथे भगवा झेंडा लावावयाचा असे.), काठी, भांडी (तोफा) दरवाजा व कोठी दरवाजा. (पूर्वी आणखी पाच मेटे होती असे सांगतात.)

दरवाजे २ - कोकण दरवाजा, महादरवाजा.

चौकी १ - सिणगार चौकी

इसवी १८१४-१५ भोर परिसरात निंबाळकरांचा दंगा झाला. अप्पाजी निंबाळकरास कैद करून प्रचंडगडावर ठेवले. त्यावेळी शिवंदीत मोरोजी पांगारे आणि अनाजी गिन्हे होते. श्रीमंत सौ. बाईसाहेबांची स्वारी प्रचंडगडास आली. तोफांचे दोन आवाज काढण्यात आले. त्याचा खर्च ६६=॥ झाला. (पुणे पुरालेखागार, सातारा जमाव रु. नं. ७५४, - अप्रसिद्ध, भिडे वि. गो., १८६६, पृ. १९६)

संदर्भ - सूची

- * आपटे द. वि., स. म. दिवेकर (संपादक), १९२५, शिवचरित्र प्रदीप, पुणे
- * केळकर य. न., १९२८, ऐतिहासिक पोवाडे, भाग पहिला, पुणे
- * कोकाटे शं. वि. (अप्रसिद्ध वैयक्तिक संग्रह)
- * कुंटे भ. ग., १९६२, अहमदनगरची निजामशाही, मुंबई
- * खरे ग. ह., १९३७, शिवचरित्र साहित्य, खंड ६, पुणे, १९६६, ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध, खंड ८, पुणे, १९६७, स्वराज्यातील तीन दुर्ग, मुंबई
- * खरे य. वा., १९२४, ऐतिहासिक लेखसंग्रह, भाग १२, मिरज, १९३०, ऐतिहासिक लेखसंग्रह, भाग १४, मिरज
- * खरे वा. वा. १८९८, ऐतिहासिक लेखसंग्रह, भाग १, मिरज, १९०८, ऐतिहासिक लेखसंग्रह, भाग ५, मिरज, १९१३, ऐतिहासिक लेखसंग्रह, भाग ९, मिरज
- * गुजर मा. वि. १९६२, करवीर छत्रपती घराण्याच्या इतिहासाची साधने भाग २, पुणे
- * जोशी चिं. वि., वा. वि. जोशी (संपादक), १९२४, वर्ष २, अंक ४, सहविचार मासिक, बडोदे
- * जोशी स. ग., अप्रसिद्ध संग्रह, कागद नं. ५०९१, कागद नं. ६३३१, कागद नं. ९७५०, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे

- * जोशी शं. ना., १९३०, शिवचरित्र साहित्य खंड ३, पुणे
- * पगडी सेतुमाधवराव, १९६२, मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध, पुणे, १९६३,
- मोगल आणि मराठे, पुणे, १९८९, मोगल दरबारची बातमीपत्रे, मुंबई,
- १९९३, नियतीच्या विळख्यात औरंगजेब, मुंबई
- * पवार आ. ग. १९६९, ताराबाईकालीन कागदपत्रे, खंड १, कोल्हापूर
- * पारसनीस द. ब., १९०९ इतिहाससंग्रह मासिक, मुंबई,
- * पुणे पुरालेखागार, शाहू दप्तर रु. नं. २ अप्रसिद्ध, शाहू दप्तर रु. नं.
- ५ अप्रसिद्ध, शाहू दप्तर रु. नं. ४८ अप्रसिद्ध, सातारा जमाव रु. नं.
- ७५४ अप्रसिद्ध, सातारा जमाव रु. नं. ७५५ अप्रसिद्ध
- * पुरंदरे कृ. वा., १९३४, पुरंदरे दप्तर भाग ३, पुणे
- * पोतदार द. वा., गं. ना. मुजुमदार (संपादक), १९४१, ऐतिहासिक
- संकीर्ण साहित्य, खंड ३ - पुणे
- * भिडे वि. गो., १८६६, अष्टप्रधानांचा इतिहास, भोर
- * मुजुमदार गं. ना., चिं. ग. कर्वे, चिं. ब. जोशी (संपादक), १९४२,
- शिवचरित्र साहित्य खंड ५, पुणे
- * मुजुमदार गं. ना., चिं. ग. कर्वे, चिं. ब. जोशी (संपादक), १९४४,
- ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य खंड ३, पुणे
- * राजवाडे वि. का., १९०३, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड ८,
- कोल्हापूर, १९०९, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १०, पुणे,
- १९१२, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १२, मुंबई, १९१३,
- मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १७, मुंबई, १९१५, मराठ्यांच्या
- इतिहासाची साधने, खंड २०, पुणे
- * वाड ग. चिं., १९१३ ? शाहू रोजनिशी
- * वैद्य शं. ल., १९४९, वैद्य दप्तरातून निवडलेले कागद, भाग ४, १७४२,
- पुणे
- * सरदेसाई गो. स., १९३०, पेशवे दप्तरातून निवडलेले कागद, खंड ५,
- मुंबई, १९३१ क, पेशवे दप्तरातून निवडलेले कागद, खंड ७, मुंबई,
- १९३१ ख, पेशवे दप्तरातून निवडलेले कागद, खंड १७, मुंबई, १९३४,
- पेशवे दप्तरातून निवडलेले कागद, खंड ४५, मुंबई

भोर संस्थानकाळातील तोरणा

इसवी १८१८ मध्ये इंग्रजांनी मराठा राज्याची अखेर केली. मराठा राजवट संपून इंग्रजांच्या कायद्याचे राज्य हळूहळू सुरू झाले. राजकारणाचा एक भाग म्हणून इंग्रजांनी सरदार, जहागीरदार, संस्थानिक यांचे महत्त्व जरी कमी केले तरी त्यांची संस्थाने प्रारंभी तरी कायम राखण्याचेच धोरण स्वीकारले. परिणामी तोरणा प्रारंभापासून जो सचिवांच्या ताब्यात होता तो तसाच भोर संस्थानच्या ताब्यात कायम राहिला.

महाराष्ट्रातील अत्यंत कर्तबगार संस्थानांमध्ये 'भोर संस्थान'चा उल्लेख केला जात असे. याचे मूळ पुरुष शंकराजी नारायण गांडेकर हे होते. यांना छत्रपती राजाराम महाराज यांच्याकडून इसवी १६९० मध्ये सचिवपदाची वस्त्रे मिळाली. औरंगजेबाशी १७ वर्षे अखंड लढा देऊन शंकराजी नारायण यांनी मराठी इतिहासात अलौकिक कामगिरी बजाविलेली आढळते. संस्थानचे घाटमाथ्यावरील विचित्रगड, राजगड, प्रचंडगड, पौनमावळ आणि कोकणातील सुधागड असे पाच तालुके होते व त्यात सुमारे ५०२ गावे होती. ती अशी - विचित्रगड - ११२, राजगड - १२०, प्रचंडगड - ११५, पौनमावळ - ६६, सुधागड - ८९.

ठिकठिकाणी इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका होऊ लागल्या. हे अधिकारी आपापली दैनंदिन कामे पार पाडून फावल्या वेळात महाराष्ट्राच्या राजकीय, भौगोलिक, सांस्कृतिक इतिहासाचा शोध घेऊन अभ्यास करू लागले.

इसवी १८७८ पूर्वी फादर फ्रान्सिस जेल ह्या ख्रिश्चन धर्मगुरूने महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या गडांना भेटी दिल्या. त्या वेळी त्याने तोरण्यासारख्या दख्खनच्या सर्वांत जास्त औत्सुक्यजनक गडाला भेट दिल्याचा उल्लेख लंडनहून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'गुडवर्ड्स' या नियतकालिकात आढळून आला. (मराठे सुधाकर, १९८७, स्वराज्य साप्ताहिक दि. ७-३-८७, पृ. ७)

इसवी १८७९ मध्ये १६ जुलईच्या सुमारास सर रिचर्ड टेंपल यांनी तोरण्यास भेट दिली. प्रचंडगड तालुक्याचे मामलेदार अंताजी विष्णू यांनी वेल्हे येथील वाड्यात टेंपल साहेबांची व्यवस्था केली होती. (भागवत अ. ना., १९०३, ३२३)

इसवी १८८० मध्ये इंग्लिश लेखक जेम्स डग्लस यांनीही तोरण्यास भेट दिली आहे. (डग्लस जेम्स, १८८३, पृ. ३७१)

इसवी १८८५ मध्ये लोकमान्य टिळक आपल्या अन्य सहकाऱ्यांसह तोरण्यावर गेले होते. (टिळक बा. गं., १८९५, पृ. २)

इसवी १९३१ ते १९४७

श्री. शंकरराव विष्णू कोकाटे, मौजे चापेट, ता. वेलहे तोरण्याचे सरनाईक म्हणून १९३१ ते १९५५ पर्यंत भोर संस्थानच्या सेवेत होते. अशा या संस्थान-काळातील तोरण्याची त्यांच्या स्मरणात असलेली माहिती खाली नमूद केली आहे. त्यांनी सांगितलेली माहिती विषयवार पुढीलप्रमाणे -

१) व्यवस्थापन, २) वास्तू, ३) धार्मिक, ४) संकीर्ण.

व्यवस्थापन

१९३१ साली गडावर आठ गडकरी होते.

हवालदार - शंकर आबाजी राजीवडे, वेलहे

सरनोबत - यशवंत पांडुजी कोकाटे, भट्टी

सरनाईक - शंकर विष्णू कोकाटे, चापेट

दरवाजकरी - काळू गेनू देवगीरकर, भट्टी

गुरव - राघू भांबू वेगे, वेलहे

शिपाई - विष्णू गोविंदा कोकाटे, वागदरे

महिपती गेनू देवगीरकर, वागदरे

हरकाम्या (इतलाख) - येसू गणू साबळे, वेलहे

सेवक व त्यांची व्यवस्थापकीय कामे

हवालदार - हवालदाराने गडावर आलेल्या प्रवाशांची देखरेख करणे व त्यांना आवश्यक माहिती सांगणे, त्यांचे नाव रजिस्टरमध्ये टिपून ठेवणे, सरकारी अनुमती घेऊन आलेल्या लोकांना किल्ला दाखविणे- अशी कामे हवालदाराला करावी लागत असत. दरमहा एक तारखेस हजेरी-पत्रक शिपायांकडून वेलहे येथे मामलेदाराकडे पाठवावे लागे. हवालदार राजीवडे यास वतनबाब नव्हती.

हवालदाराला जमीन इनाम नाही. नख्त दरमहा पगार रु. ३०/- होता. वडीलघर शंकर आबाजी राजीवडे यांचे होते. त्याचे भाऊपणात एक वर्षाने प्रत्येकास हवालदारकीची पाळी येत असे. हिरपोडी व वेल्हे या ठिकाणी त्यांची वस्ती होती. जमीन खाजगी आहे. गडावर हवालदार कायम राहायचा. सोबतीला गुरव असे. हवालदाराने खाली यायचे नाही. यायचे झाले तर मामलेदाराची परवानगी काढून यायचे. हवालदार नसेल तर सरनाईक व सरनोबत यांनी चार्ज घ्यायचा. घरगुती कामासाठी खाली जायचे झाल्यास चार्ज घ्यावा लागत नसे. सरनोबत - सरनोबत यास गडावर कायम राहिले पाहिजे असे बंधन नव्हते. ते चार दिवस वरती व चार दिवस खाली राहत. हवालदारासारखी कामे नव्हती. सरनोबत यास सनदी इनाम नाही. त्यांना भट्टी, कानंद, निवी, खोडद या गावी दुमाला होता. निवी येथे अद्याप त्यांचा भाऊपणा आहे. नेमणूक रु. १०/- ची होती. सरनोबतला अंदाजे रु. ६ आणि ५ मिळत.

सरनाईक - सरनाईकाने दोन दिवस घरी राहायचे व दोन दिवस वर राहायचे. मात्र सरनाईकाने सरनोबत गडावर नसेल त्या वेळी गडावर राहायचे अशी व्यवस्था होती. सरनाईक यास चापेट गावी सनदी इनाम आहे. गोपलघर, गेवंडे या गावी दुमाला होता. गोपलघर येथे १७ एकर जमीन व गेवंडे येथे ५ मण दुमाला होता. नेमणूक रु. १० ची होती व प्रत्यक्ष रु. ७ आणि ५ रोख दरमहा हकदारी म्हणून मिळायचे. बाकीचे साऱ्यामध्ये वजा व्हायचे.

दरवाजकरी - दरवाजकरीचे काम म्हणजे दरवाजा लावणे व उघडणे व पहारा करणे. त्याचे घर कोठी दरवाजासमोर होते, दरवाजकरी नसेल तेव्हा शिपाई, हरकामे हे दरवाजा बंद करित असत. दरवाजकरी यास दरमहा नख्त पगार होता आणि त्यास दुमाला जमीन होती. १९३१ पूर्वी हजेरीपटावर खुद व कबिला नवरा- बायकोची हजेरी असे. दरवाजकरी यास सनदी इनाम नाही. भट्टी, वागदरे या दोन गावी दुमाला होता.

गुरव - गुरवाकडे देवतांची पूजा करणे, नंदादीप सतत चालू ठेवणे, दिवा चालू आहे का नाही ते पाहणे. देवळांची झाडलोट करणे इ. कामे होती. गुरवाने देवपूजेसाठी कायम गडावर राहायचे. गुरव यास सनदी इनाम आहे. वेल्हे, वरली

पेठ, जाधववाडी येथे दुमाला होता. जाधववाडी येथे भाऊपण अद्याप आहे. नेमणूक अंदाजे दरमहा रु. ६ होती. १९३१ पूर्वी हजेरीपटावर खुद व कबिला नवरा-बायकोची हजेरी असे. गुरव याने किल्ल्यावरच राहिले पाहिजे असे बंधन होते. जर त्यास काही कारणाने खाली जायचे झाल्यास दुसऱ्याला सांगून जावे लागत असे.

शिपाई - दोन शिपाई होते. शिपायाचे काम आल्या-गेल्याची वर्दी देणे. मामलेदाराकडे हजेरी-पत्रक नेऊन देणे. हवालदाराच्या घरून अडशेरी (शिधा-जेवणाची) आणणे, मामलेदार कचेरीतून कुणी सरकारी अधिकारी आला तर त्यास वर घेऊन यायचे व खाली पोहोचवायचे. किल्ल्याचे हुकूम, कागदपत्रे खाली नेऊन घ्यायची व आणावयाची इ. कामे होती. शिपायाला पगार प्रत्येकी नेमणूक रु. ६ होती. शिपाई महिपती गेनू देवगीरकर यास वागदरे व गोपलघर येथे दुमाला होता. विष्णू गोविंद कोकाटे, वागदरे यास फक्त वागदरे येथेच दुमाला होता. शिपायास सनदी इनाम नाही. शिपायांना सरकारी ड्रेस मिळत असे. १९३५ पासून बंद झाला. दोन शिपायांपैकी एका शिपायाचे काम, त्याने वेल्हे येथील गोविंदराव दिवेकर कुलकर्णी यांच्याकडे जाऊन त्यांच्या आज्ञेने घेण्यातील बारा मेटांच्या वस्तीवर जाऊन सारापट्टी वसूल करायची. हे काम हंगामी असे.

हरकाम्या - हरकाम्या म्हणजे इतलाख. हरकाम्या वेल्हे येथील होता. इमारतीची झाडलोट करणे, अधिकारीवर्गाचा स्वयंपाक करणे, भांडी घासणे, बसावयास बैठकी टाकणे, पडेल ते काम करणे. हरकाम्यास दोन दिवस शेतीच्या कामासाठी राहता येत असे. हरकाम्याची नोकरी दुमाला होती. दुमाली म्हणजे सरकारने दिलेली जमीन कसायची व नोकरी करायची. पट्टी भरायची नाही. लोकल फंड भरायचा. रु. १००/- पट्टी असेल तर १० आणे भरायचे. नोकरी पिढीजात होती. जमीन वेल्ह्यात दुमाला होती. १९३१ साली रु. ७ आणे ५ मिळत. (दुमाला इनाम वजा जाऊन) नखत पेटीवर संस्थानच्या वेळेला मिळत असे. हरकाम्याला रु. १०/- पगार होता. हरकाम्यास सनदी इनाम नाही. वेल्हे येथे व किल्ल्याच्या घेऱ्याच्या हद्दीत दुमाला होता. १९३१ पूर्वी हजेरीपटावर खुद व कबिला नवरा-बायकोची हजेरी असे.

१९४७ साली संस्थान खालसा झाले त्या वेळी गडावर खालील गडकरी होते.

हवालदार - शंकर आबाजी राजीवडे, वेल्हे

सरनोबत - रघुनाथ यशवंत कोकाटे, भट्टी

सरनाईक - शंकर विष्णू कोकाटे, चापेट

दरवाजकरी - काळू गेनू देवगीरकर, भट्टी

गुरव - राघू भांबू वेग्रे, वेल्हे

शिपाई - विष्णू गोविंदा कोकाटे, वागदरे

महिपती गेनू देवगीरकर, वागदरे

हरकाम्या - शंकर येसू साबळे, वेल्हे

संस्थान विलीन झाले तरी सदर गडकरी गडावर जाऊन-येऊन असत.

१९५५ साली त्यांना कमी केले. त्यामुळे गडावरील माणसांची वर्दळ कमी झाली. गड निर्मनुष्य झाला.

अशी वस्तुस्थिती निर्माण झाली तरी मॅगाईची पूजा, नवरात्रात घटस्थापना, माळ लावणे, पौर्णिमा अमावस्येस देवतांच्या पूजा वेग्रे आळीतील श्री. नारायण महादू वेग्रे स्वतः मनोभावे करित होते.

झेंडा - गडावर चैत्र पौर्णिमा, दसरा, माघ पौर्णिमेच्या दिवशी भगवा झेंडा लावला जात असे. भगवा झेंडा दसऱ्याला मात्र वेताळापाशी उभा केला जाई.

तोफा - गडावर तोफा नव्हत्या. गडकरी यांना संरक्षणासाठी बारा काडतुसे असलेली एक सरकारी बंदूक होती. गड सरकारजमा झाल्यावर हवालदाराने कचेरीत जमा केली.

गुरे - दूधदुभत्यासाठी चार-पाच गुरे गडावर होती. वेल्हे, वागदरे बाजूच्या वाटा अवघड असल्याने गुरे भट्टी गावातून वाळणजाई दरवाजाने गडावर आणली जात होती.

वास्तू

मंदिरे - गडावर मॅगाई मंदिर व तोरणेश्वर महादेव अशी दोन मंदिरे आहेत.

१) मॅगाई मंदिर - मंदिराचा मूळ चौथरा ४५ x ३० फूट (१५ x १० मीटर)

लांबी-रुंदीचा होता. तो अजूनही आहे. त्यावर मंदिर ३० फूट (१० मीटर) लांबी-रुंदीचे होते. मंदिराला कळस नव्हता. पत्र्याचे छत होते.

मंदिराला दोन दरवाजे. एक पूर्वेला व एक दक्षिणेला.

मंदिरात सहा खांब होते. खांब व तुळ्या मोठमोठाल्या होत्या. १० फूट (३ मीटर) लांब व ११ फूट (४० सें.मी.) जाड अशा दोन तुळ्या होत्या. खांब लाकडी सागाचे होते. ११ x ११ फूट (४० x ४० सें.मी.) जाडीचे चौकोनी होते. रंधा, गुलची केलेले होते. (गुलची म्हणजे सिरेंला गोल करून दोन्ही बाजूला रेषा मारलेली असते.) गाभाऱ्याचे खांब ९ ते १० होते. गाभाऱ्यात ४ समोर होते. दोन्ही बाजूला ४-४ खण व पाठीमागे ४ खण व पुढे चार खण होते. भिंतीला खुंट्या होत्या. मंदिरात ६०-७० तसबिरी बसतील अशी सोय होती.

२) तोरणेश्वर महादेव मंदिर - हे लहान मंदिर आहे. साधारण ३ x ३ फूट (१ x १ मीटर) लांबी-रुंदीचे. मंदिराला कळस नव्हता. पत्र्याचे छत होते.

इमारती - गडावर सदर, दिवाणघर, अंबारखाना, दारुकोठार, लकडखाना, हवालदाराचे घर, सरनोबताचे घर, सरनाईकाचे घर अशा इमारती होत्या. बाकी इमारतींच्या जोती होत्या.

सदर - बालेकिल्ल्यावरच मेंगाई मंदिराच्या शेजारी पश्चिमेला सदर होती. पूर्वेस एक दरवाजा होता. सदर १५ खणी, चौमाळी, चारही बाजूंनी मोळी उतरलेली सागाच्या लाकडाची इमारत. पुढच्या बाजूस पूर्वेस पडवी होती. त्या सदरेत आत शिरतानाच उजव्या बाजूला सुमारे दोन पुरुष खोल अंधार असलेली जागा होती.

दिवाणघर - मेंगाईच्या देवळासमोर पूर्वेस होते. दिवाणघराचे तोंड उत्तरेकडे - पाठ दक्षिणेकडे, मेंगाईच्या तळ्याकडे होते. दिवाणघर २१ खणी होते. १४ खण आत, बाहेर ७ खणाची पडवी. १४ खणात ६ खणाचे स्वयंपाकघर व एक मोरी पडवीत. त्यास पश्चिमेला बारीक दरवाजा स्वयंपाकघरातून व उत्तरेला एक दरवाजा पडवीत जाण्यासाठी. पूर्वेला दोन खिडक्या. मोठ्या गजाच्या व त्या खिडकीपाशी दोन धुराडी - वर धूर सोडलेली व १ खणाची कोठी - ती पश्चिम दिशेला त्याच घरात.

अंबारखाना - खोकड टाक्याच्या पूर्वेस जी इमारत आहे ती अंबारखान्याची.
दारूकोठी - अंबारखान्याच्या पूर्वेस आणखीन एक इमारत आहे. ती दारूकोठीची इमारत.

लकडखाना - माळेच्या बुरुजाअलीकडे पावसाळ्यात सरपण ठेवण्यासाठी लकडखान्याची इमारत होती.

हवालदारघर - मेंगाईच्या उत्तरेस पिंपरीच्या झाडापाशी होते.

सरनोबतघर - सदरेच्या पाठीमागे पश्चिमेस होते.

सरनाईकघर - सदरेच्या पाठीमागे पश्चिमेस होते.

बालेकिल्ला, झुंजारमाची, बुधलामाची यावर अनेक जोती आहेत. त्यावर इमारती नव्हत्या.

वीर - घोड्यावर स्वार असलेला हातात ढाल-तलवार असलेला हा वीर आहे. कोकाटे घराण्याचा मूळ पुरुष आहे असे सांगतात.

सती - सरनाईक कोकाटे घराण्यातील स्त्री सती गेली. नाव माहीत नाही.

दीपमाळ - मंदिरासमोर दीपमाळ आहे.

धार्मिक

दुर्गावरील देवता

गडाच्या बालेकिल्ल्यावर मेंगाई, तोरणजाई, सोमजाई, महादेव, काळूबाई, वेताळ, लक्ष्मी, म्हसोबा, मारुती तसेच झुंजारमल माचीवर गणपती, बुधलामाचीवर वाळणजाई, गंगालजाई व साती आसरा, वेताळ अशा देवता होत्या.

मेंगाई - मंदिरातील देवळीत मेंगाई देवीच्या दोन मूर्ती भंगलेल्या होत्या.

तोरणजाई - ही कोठी दरवाजानजीक देवळीत होती. तोरणजाई वाहनावर आरूढ आहे. वाहन सिंह किंवा वाघ आहे.

सोमजाई - तोरणजाईच्या देवळीतच तोरणजाईपाशी ही देवी होती. याशिवाय आणखीन एक मूर्ती होती.

महादेव - तोरणेश्वर मंदिरात महादेव आहे. मंदिरात शंकराची पिंडी, एक अर्धवट भग्न देवीची मूर्ती व गणपती आहे.

काळूबाई - खोकड टाक्यासमोर झाडाखाली ही देवता आहे.

लक्ष्मी - तोरणतळ्यानजीक उजव्या बाजूस शेंदूर लावलेल्या स्वरूपात आहे.

म्हसोबा - म्हसोबाच्या तळ्याशेजारी डाव्या बाजूस शेंदूर लावलेल्या स्वरूपात आहे.

मारुती - हनुमान बुरुजातील कोनाड्यात गडाच्या आतील बाजूस आहे.

वेताळ - मेंगाई मंदिर ते भेलबुरुज यादरम्यान आहे. वेताळला मलिदा करीत असत. सरकारकडून पैसे मिळायचे.

गजानन - ही देवता झुंजारमल माचीवर आहे.

वेताळ - बुधला माचीत महाळुंगे टाक्याच्या वरच्या बाजूस आहे.

गंगालजाई - गंगालजाई टाक्याशेजारी साती आसरा आहेत. त्यातील मध्यभागी असलेली गंगालजाई देवता.

वाळणजाई - वाळणजाई दरवाजानजीक गडाबाहेर आहे.

याशिवाय गडाच्या परिसरात रेडेपट्टीनजीक चेडोबा, शिवाऱ्या, बिनी दरवाजाखाली येलोबा, वरली पेठ येथे वरदानी, कुंबळजाई, बोलाई-शिंदे देवता, वागदरे येथे बापूजीबुवा, बारशीमाळ येथे मेंगाई, मेट पिलावरे येथे कुंबळजाई, वेल्हे खुर्द येथे कडजाई, वेल्हे बुद्रुक येथे मेंगाई अशा देवता आहेत. मुखवटे व दागिने - मेंगाईला सोन्याचा एक, तोरणजाईला चांदीचे दोन, गंगालजाईला चांदीचा एक व वाळणजाईला चांदीचा एक असे मुखवटे होते. एक चांदीची छत्री, एक बारीक हायकूल, दोन मोठे हायकूल, एक अबदागिरी, एक चवरी, एक मोरचेल असेही होते.

मेंगाई मंदिरात एक लाकडी पेटी होती. त्यात दोन बारक्या पितळी समया होत्या. याशिवाय दोन समया लाकडी कातीव, माणसाच्या उंचीच्या होत्या. त्यावर ओतीव पितळी समयांची चाडी ठेवण्याची सोय होती. ती सरासरी अच्छेर तेल मावेल इतकी मोठी होती. ६०-७० तसबिरी होत्या. देवीचे डाग पूर्वी गडावर ठेवीत. प्रतापगड, सुधागड येथे चोरी झाल्याने सरकारने सर्व डाग खाली ट्रेझरीत ठेवण्यास सुरुवात केली. देवाला ३४ तोळे सोन्याचा मुखवटा होता. दागिन्यात एक हिरा होता. त्याचे नाव लालडी. १० पुतळ्या गळ्यात घालायचा हार होता. त्याला दोन सोमवत्या कडेला होत्या. मध्ये एक हायकूल होता. ४८ मण्यांची सोन्याची माळ गळ्यात होती. त्याला दोन सोमवत्या होत्या. सदर पेटी हवालदाराच्या ताब्यात गडावर असे. मुखवटे गडावरील हवालदाराच्या ताब्यात संस्थान विलीन होईपर्यंत होते.

धार्मिक कार्यक्रम

तोरण्यावर सर्व देवतांच्या पूजा-अर्चा वर्षभर होत असत. कार्यक्रमांचा आढावा पुढे घेतला आहे.

चैत्रमास - चैत्र प्रतिपदेला म्हणजे पाडव्याला गुढी उभारीत. ही गुढी सदर बालेकिल्ल्यात किंवा देवीच्या दारात उभारली जात असे. त्या दिवशी सर्व देवतांची पूजा केली जाई. चैत्र पौर्णिमेला सकाळी मारुती-जन्म साजरा करीत. रात्री देवीस आंबील व घुगऱ्याचा नैवेद्य होत असे. देवीला मुखवटे घातले जात असत. सकाळी पूजा-अर्चा ब्राह्मण करीत असत. या कामाकरिता वर्षास न मिळत असे.

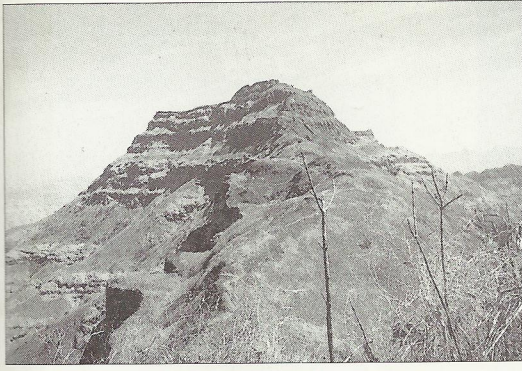
वैशाख मास - नित्य नैमित्तिक पूजा

ज्येष्ठ मास - नित्य नैमित्तिक पूजा

आषाढ मास - आषाढ पौर्णिमेस म्हणजे गुरुपौर्णिमेस देवीस नवीन पातळ नेसवीत. देवीची पूजा होऊन तिच्यापुढे नारळ फोडून खारीक वाटी तसेच नारळ, खण ठेवून ओटीभरण करीत असत.

श्रावण मास - श्रावणात अनुष्ठान व शतचंडीचे पाठ होत असत. त्यासाठी श्रावण प्रतिपदेपासून धानेप गावचा ब्राह्मण शंकर सखाराम जोशी व त्याचे चुलते वामनराव जोशी, नरसिंह जोशी हे प्रत्येक वर्षी आळीपाळीने येत असत. सप्तशतीचे पाठ सकाळी ८ ते १२ वाजेपर्यंत करीत असत. देवीला रोज ४ पाठ करायचे. १२ नंतर नैवेद्य दाखवून भोजन व्हायचे. महिनाभर गडावर एका ब्राह्मणास राहावे लागे. गुरुव श्रावणातील कार्यक्रमासाठी उन्हाळ्यातच सामान घेऊन ठेवावयाचा व गडावर येताना सामान घेऊन यायचा. ब्राह्मण सांगतील ते काम करण्यासाठी गुरवास महिनाभर गडावर राहावे लागे. बिदागी अंदाजे ३०-३५ रुपये असे. गुरवास सरपण घेऊन ठेवण्याबद्दल रोख रक्कम मिळायची. सर्व कामाचा रिपोर्ट मे. मामलेदार यांना सालाबादप्रमाणे द्यावा लागे.

भाद्रपद मास - भाद्रपद महिन्यात गडावर गणेश-चतुर्थीस गणपतीच्या मूर्तीची स्थापना होई व गौरी-गणपतीबरोबर विसर्जन करीत. गणपतीची मूर्ती वेल्ह्यातील वतनदार रामशेट सोनार करून देई. सोनार, गडाप्रमाणे देशमुख,

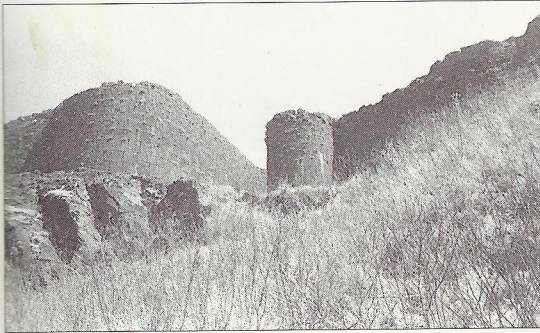
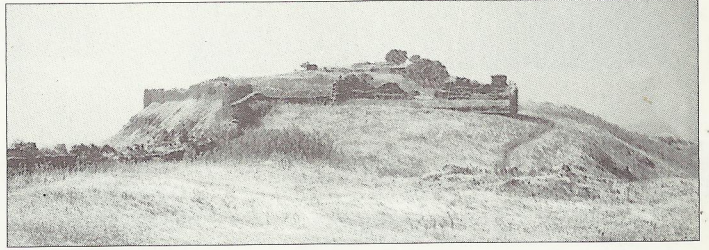

बाले किल्ला

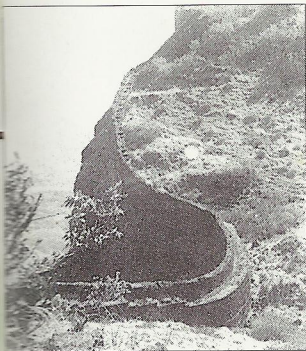

बिनी दरवाजा

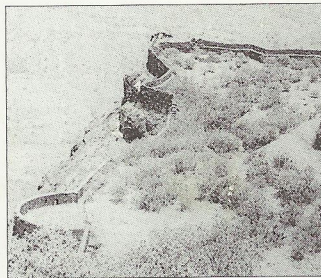
मेंगाई मंदिर
परिसर

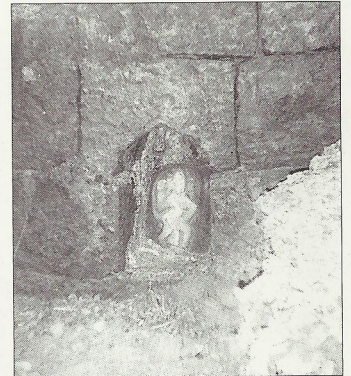
कोठी दरवाजा बुरूज

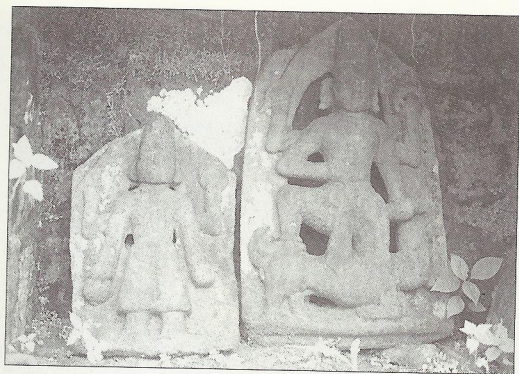
हनुमान तट

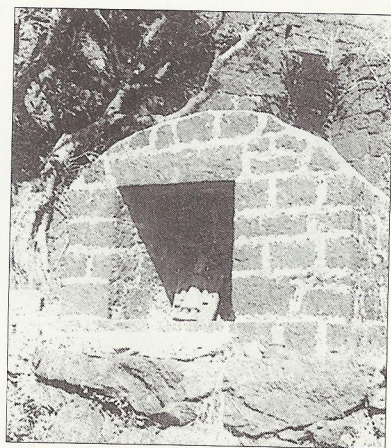
सफेली व माळेचा बुरूज

मारुती - हनुमान बुरूज

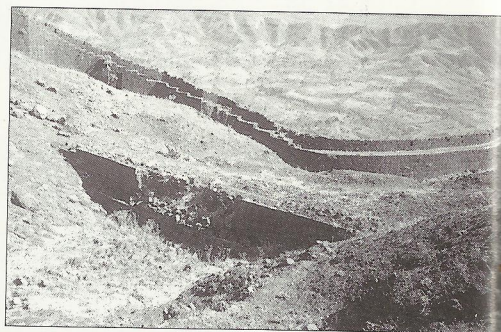
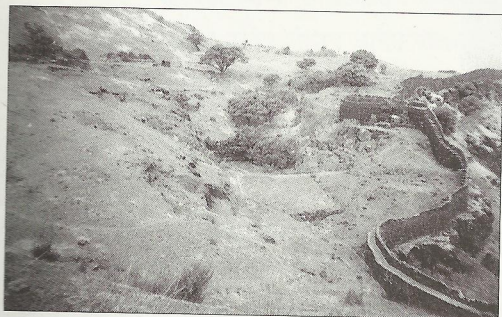

सोमजाई व तोरणजाई देवी

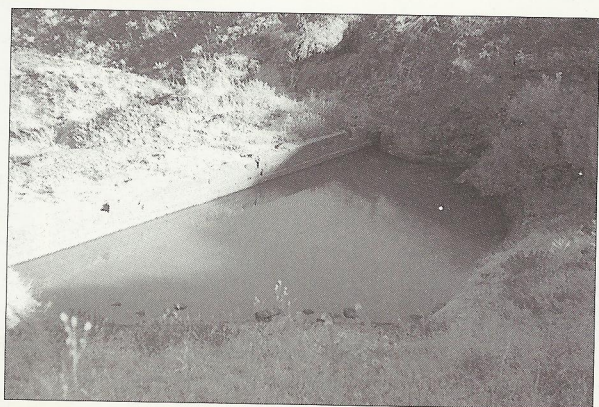
तोरणजाई देवळी

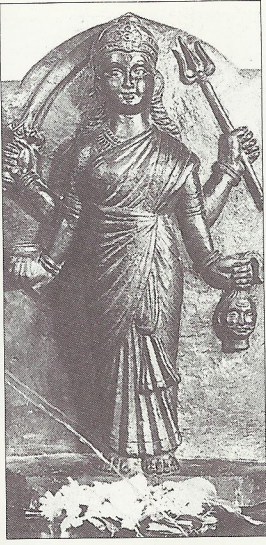
कोठी दरवाजा परिसर

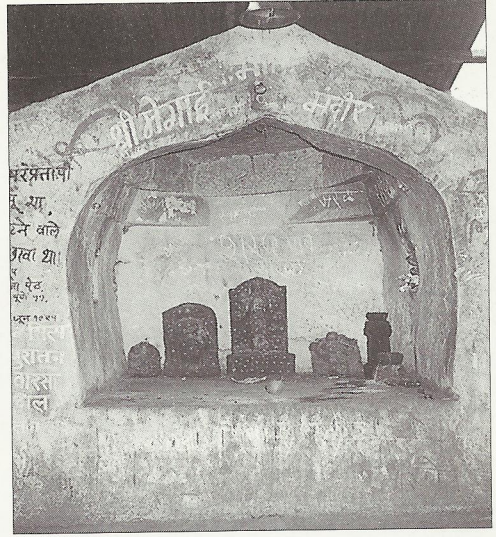
तोरण तळे

म्हसोबा तळे

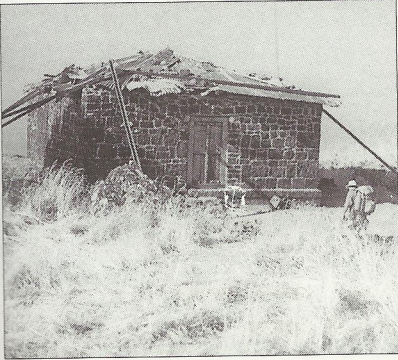

मेंगाई देवी

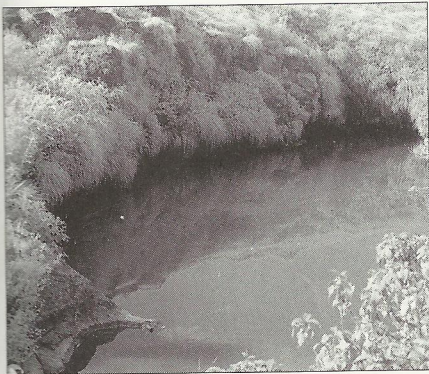
मेंगाई देवळी

मेंगाई मंदिर

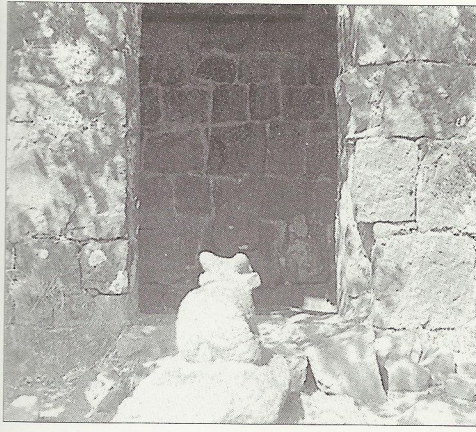
सती, वीर आणि दीपमाळ

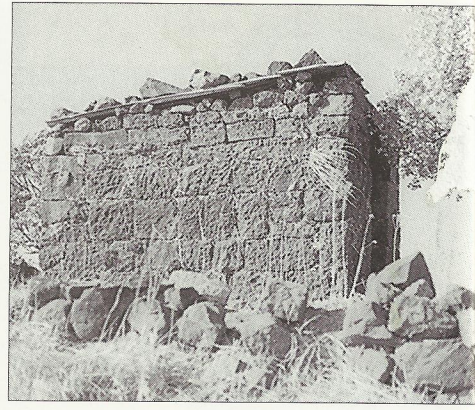
मेंगाई टाके

इमारतीचे अवशेष

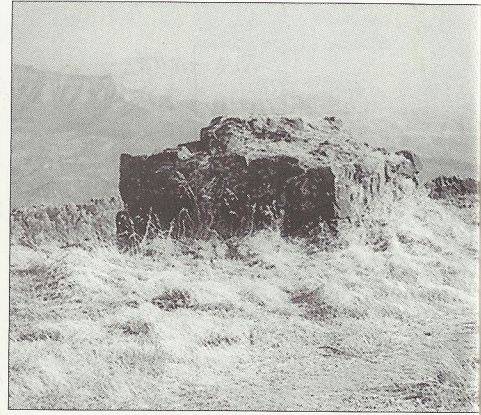
तोरणेश्वराचा नंदी

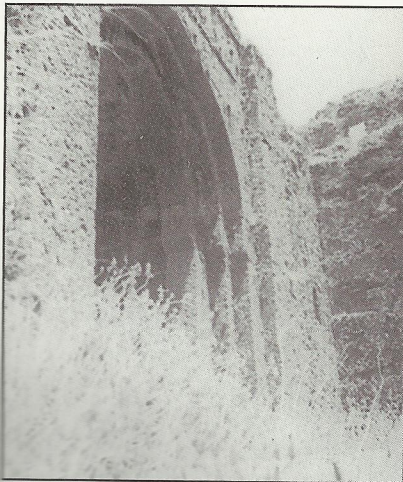
तोरणेश्वर मंदिर

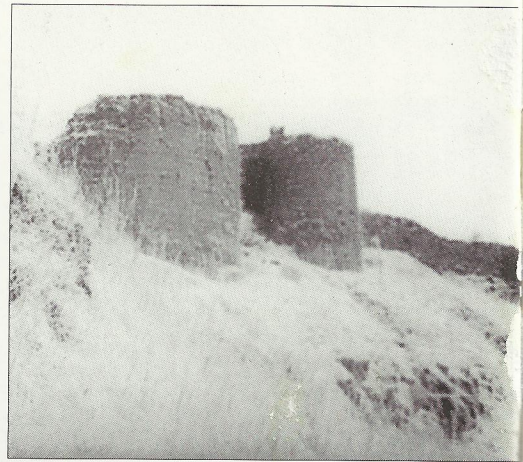
तोरणेश्वर शिवलिंग

चौथरा

कोकण दरवाजा

कोकण दरवाजाचे बुरुज

सरनाईक, सरनोबत, तालुका अधिकारी यांनाही मूर्ती करून देत असे.

अश्विन मास - गडावर नवरात्र बसत असे. घटस्थापनेच्या दिवशी सकाळी हवालदार वगळता सर्व गडकरी मामलेदार कचेरीत जात व देवीच्या डागाची, मुखवट्याची मागणी करीत. त्यावेळी फडणीस यांच्या आज्ञेवरून ट्रेझरीतून डाग, मुखवटे असलेल्या पेट्या बाहेर काढण्यात येत असत. सोनारास बोलाविले जाई. सोनार वजनमाप करण्यास सुरुवात करी. प्रत्येक वस्तू, प्रत्येक मुखवटा सोने-चांदीचा व डाग सोन्याचे व मुखवटे सोन्याचे, छत्री, चामर, हायकूल, निशाण या सर्वांचे वजन होत असे. नंतर सर्वांचा मोजमापाचा तक्ता तयार होत असे. त्यावर सरनाईक किंवा सरनोबत यांच्या सह्या होत. नंतर सर्व डाग त्यांच्या ताब्यात देण्यात येत असत. ज्या स्थितीत डाग दिले जात त्याच स्थितीत नवरात्र संपल्यावर पोचते करावे लागत. सामानाची पोच कचेरीकडून मिळत असे.

दुपारी बारानंतर कचेरीतून सर्व सामान गडावर नेले जाई. त्या वेळी १२ मेटाचे लोक तेथे हजर असायचे. त्यांना घटस्थापनेसाठी लागणारे सामान घटासहित देण्यात येत असे. गडावर नवरात्रात एक ब्राह्मण, हरदासबुवा, दोन गोंधळी, एक मोरचेलवाला, एक चवरीवाला, एक कारकून, एक पहारेकरी, एक आचारी, एक वाढप्या, एक खटपट्या, एक न्हावी, चार महार असे राहात व या सर्वांना गडावरच राहावे लागे. पुरोहित मौजे धानेपचे वे. दत्तात्रय गोपाळ जोशी, शंकर सखाराम जोशी, नरसो जोशी होते. ते आळीपाळीने असत.

बाळाजी चिंतामण क्षीरसागर पोलीस हवालदार होते. त्यांना नवरात्रात व अन्य उत्सवात गडावर देखभाल करावी लागे. त्यांना वेल्हे बुद्रुक व वेल्हे खुर्द येथील कडजाई देवीच्या परिसरात पंतसचिवांकडून शेतजमीन इनाम होती.

वेल्ह्याचे गणपत आडकर, शंकर सखाराम राईकर, गुंजवण्याचे नाथ कुरवळकर, शिवापूरचे रघुनाथ पुरंदरे, वाईचे (?) यांना गडावर नवरात्रात १० दिवस आरतीसाठी राहावे लागे. त्यासाठी त्यांना प्रत्येकी ४ रु. ११ आणे वर्षासन होते.

रामभाऊ साबणे, भिकाजीपंत साबणे, रघुनाथ साबणे, ग. के. साबणे, गोविंद दिवेकर या कारकून मंडळीकडे गडाची नवरात्राची व्यवस्था असे.

हरदासबुवा - मौजे केळवडे येथील नानाबुवा होते.

दोन गोंधळी - मौजे गोन्हे येथील गोपाळा गोंधळी व दगडू गोंधळी असे दोघे होते.

मोर्चेवाला - मौजे बालवड येथील श्रीपती गणू जोरकर होते.

पहारेकरी - मौजे वेल्हे येथील पेठेचे भैरू विठू भुरुक होते.

चवरीवाला, आचारी, वाढपी, खटपट्या नावे (?).

न्हावी - मौजे वागदरे येथील शिवा भिवा सोनवणे होते.

महार - मौजे वेल्हे येथील दास्तान वस्तीचे सादू गेनू गायकवाड, सादू गोपाळा गायकवाड, गौरू गेनू गायकवाड, दगडू सखू गायकवाड होते.

नवरात्रात ब्राह्मणाने दोन वेळा आरती करायची. रोज एक सप्तशती करायची. ९ सप्तशती हवन. दसऱ्याच्या दिवशी शमीपूजन. दुसऱ्या दिवशी सकाळी पादुकापूजन व्हायचे. दहा दिवस रोज पाठ करायचे. हरदासबुवांनी कीर्तन करायचे. गोंधळी बुवांनी गोंधळ घालावयाचा. मोर्चेवाल्यांनी आरतीच्या वेळी मोराच्या कुंचल्याने देवाला वारे घालावयाचे, चवरीवाल्याने वारा घालायचा. चवरीला चांदीचा दांडा असायचा. पुढे पांढरी पिसे होती. कारकुनाने सगळे सामान खालून गडावर आणून आचार्यास पुरवावयाचे. पहारेकऱ्याने देवाच्या अंगावरील डाग सांभाळावयाचे. आचारी, वाढप्या, खटपट्या यांनी स्वयंपाक करायचा. न्हाव्याने आलदून पालदून इतरांच्या हजामती करायच्या. महार लोकांनी किल्ल्यावर येण्याची वाट साफ करायची. देऊळ, इमारतीभोवतालची साफसफाई करायची. दहा दिवस लागणारे सरपण आणून ठेवायचे.

गडावरील दिवाणघरात एक खणाची खोली होती. तिथे नवरात्र-दसऱ्यासाठी लागणारे सामान ठेवले जाई. नवरात्र दसऱ्यापुरते दिवाणघर व इतर सदर बालेकिल्ल्यात वस्ती होती. देवीचे डाग सरनाईक यांच्या ताब्यात दिले जात. तसेच बंदोबस्तासाठी पोलीस बरोबर असत. मेटकरीतर्फे पहारा १० दिवस मेटाचा असे. बदली माणूस येत असे. त्याचबरोबर दोन पोलीसही असत. सर्व दक्षता गुरव व ब्राह्मण घेत. आरतीच्या वेळी सकाळ-संध्याकाळ डाग तपासले जात. वजन करण्याचे काम वेल्ह्याचा सोनार शेंरेकर करीत असे. हा रामशेट

सोनाराचा जावई. रामशेट वतनदार होता.

नवरात्र - दसऱ्यासाठी सरकारकडून तटबंदी नेमणूक रु. ३९९ ची होती. यात किराणा माल, देवीची वस्त्रे, ओटीचे सामान, घटस्थापनेचे सामान, तेल, तूप, दूध, हवनासाठी लागणारे सामान, पाने, सुपाऱ्या, किरकोळ तेल-तूप, ब्राह्मण-दक्षणा, आचारी, वाढपी व पानके मजुरी, वर्षासनवाले ब्राह्मण, गोंधळी, हरदास यांच्या बिदाऱ्या, माल नेणे-आणणे हमाली इ. खर्च समाविष्ट होता. याशिवाय या खर्चातच वेल्हातील मेंगाईचा खर्च, मठाला देणऱ्या, जत्रा, गेवंडे महाल या देवास जत्रेबद्दल खर्च समाविष्ट होता. दसऱ्यानंतर सर्वांना मामलेदाराकडून वाड्यात बिदागी दिली जाई. हे सर्व फडणीस करीत.

मेंगाई देवीच्या पुढील बाजूस असलेल्या ६०-७० तसबिरी (काचेच्या) बसविण्याची सोय असलेल्या महिरपपिसात नवरात्रात तसबिरी बसवत. सुमारे अच्छेर तेल मावेल इतक्या मोठ्या समईत तेलाचा भरणा करून मंडपामध्ये दोन्ही बाजूस दोन समया लावीत असत.

बालवडच्या जोरकर मंडळींनी नवरात्रात दहा दिवस माळ घालायची. घट, एक नारळ, हळदकुंकू, तोरण इ. सामान कारकुनाकडून मिळायचे. अश्विन शुद्ध प्रतिपदा - १ ली माळ - अश्विन प्रतिपदेस सायंकाळी ७-७।१ च्या सुमारास घटस्थापना होई. ब्राह्मणाने घट बसवावयाचे व गुरवाने व इतरांनी त्यास मदत करायची. घटस्थापनेनंतर ब्राह्मणाने देवीची षोडशोपचार पूजा करायची. नंतर देवीचे मुखवटे चढवावयाचे.

मेंगाई देवीचा सोऱ्याचा मुखवटा व तीन-चार मुखवटे असावयाचे. लहान दोन व मोठे हायकूल (ताईत) होते. ४८ मणी असलेली सोऱ्याची माळ (दुहेरी) व त्यास कडेला असलेल्या सोमवत्या असायच्या. एक १३ पुतळ्यांचा गाढल गळ्यात असायचा. एक चांदीची छत्री देवीच्या डोक्यावर उभी करायची. दोन अबदागिरी, एक चवरी, दोन निशाणे (चांदीची). त्या छत्रीला चांदीच्या साखळीला लोंबत असलेल्या २४ बाळ्या असत. छत्रीवर कळस असे.

घटस्थापनेनंतर आरती व्हावयाची. आरतीला गोंधळी, हरदास, ब्राह्मण सर्व असायचे.

अश्विन शुद्ध द्वितीया - २ री माळ - सकाळ-संध्याकाळ आरती व्हावयाची.

हरदासाचे कीर्तन व्हायचे.

अश्विन शुद्ध तृतीया - ३ री माळ - सकाळी पूर्वेला, उत्तरेला - चारी दिशेला तटावर जाऊन मेटातील देवांना आरती करायची. गुरव शिंग वाजवावयाचा. गोंधळी संबळ वाजवावयाचा व बाकीचे आरती करायचे.

अश्विन शुद्ध चतुर्थी - ४ थी माळ - सकाळ-संध्याकाळ आरती व्हायची. हरदासाचे कीर्तन व्हायचे.

अश्विन शुद्ध पंचमी - ५ वी माळ - सकाळ-संध्याकाळ आरती व्हायची. हरदासाचे कीर्तन व्हायचे.

अश्विन शुद्ध षष्ठी - ६ वी माळ - सकाळ-संध्याकाळ आरती व्हायची. हरदासाचे कीर्तन व्हायचे.

अश्विन शुद्ध सप्तमी - ७ वी माळ - या दिवशी गडकरी इत्यादी दोनशे लोकांना जेवण असे. जेवणात वरणभात, भोपळ्याची भाजी असे. पुरणपोळी असे. त्याच दिवशी शिपाई नवमीसाठी कमळाची फुले व कोहळा आणण्यासाठी वरंधला निघत असत.

अश्विन शुद्ध अष्टमी - ८ वी माळ - सकाळ-संध्याकाळ आरती व्हायची. हरदासाचे कीर्तन व्हायचे.

शिपाई वरंधून कमळाची फुले व कोहळा रात्रीपर्यंत गडावर घेऊन येई.

अश्विन शुद्ध नवमी - ९ वी माळ - या दिवशी पहाटे घट उठायचे. नंतर देवीचे अलंकार इ. उतरून षोडशोपचार पूजा व्हायची. त्यानंतर वरंधून आणलेली कमळाची फुले वाहावयाची. हे सर्व काम ब्राह्मण व गुरव यांनी करायचे. पहारेकरी यांनी लक्ष ठेवायचे. सकाळी ८ वा. होमहवन होत असे. दुपारी १२-१२॥ वाजता होमाची समाप्ती व्हायची. होमहवन झाल्यानंतर भाताचा बळी देवीपुढे देत असत. त्याची पूजा-अर्चा करून एका पानावर टोपलीत भरून देवीस ओवाळून तो गुरव म्हसोब्याचे टाक्यापाशी नेऊन ठेवी व परत येत असे व हातपाय धुऊन देवीचा अंगारा लावीत असत. त्यानंतर आरती होऊन देवीस पुरणपोळीचा नेवैद्य व्हायचा. नंतर भोजनासाठी सर्व लोकांच्या दिवाणघरात दोन पंक्ती व्हायच्या. पहिली पंगत सरनाईक, सरनोबत, हवालदार, ब्राह्मण, हरदास आणि कारकून यांची. दुसरी पंगत शिपाई, गुरव,

दरवाजकरी, हरकामे, पहारेकरी, आचारी, वाढपे, पानके, हरिजन व दर्शनासाठी आलेल्या लोकांची असे.

अश्विन शुद्ध दशमी - दसरा - हा सर्वांत महत्त्वाचा दिवस. सदरेवर शिवाजी महाराजांची तसबीर, लोड, गालिचा ठेवलेला असे व दप्तरही तेथेच ठेवलेला असे. तेथे प्रतिमेची पूजा होई. सकाळी देवीची पूजा होऊन पाठ व्हायचा. नंतर आरती, धुपारती, नंतर भोजन. सकाळी गुरव किंवा हरिजन हे शमीची डहाळी आणून ठेवत असत.

रावजी शिंदे, फडनाईक (वरली पेठेतील) याने तोरणेश्वर महादेवासमोर बसकर (सतरांजी) टाकायची. तेथे शमीपूजनासाठी शमीची उभारणी करायची व त्या ठिकाणी चार पाट ओळीने ठेवायचे.

गुरवाने उजव्या बाजूस पाटावर ताटामध्ये हळद, कुंकू, गुलाल, बुक्का, पैसा, सुपारी, उदबत्त्या, फुले, पळी, पंचपात्री, गडवा इ. सर्व पूजेचे साहित्य ठेवायचे. कारकुनाकडून सुपारी, पाने, तबक भरून आणून ठेवायचे.

सर्व तयारी झाल्यावर कारकुनाने रोखा वसुलाचा लिहायचा. त्याचा मजकूर असा - सालाबादप्रमाणे यंदा देवांचा उत्सव चालू आहे. तरी प्रांत गुंजणमावळ, प्रांत कर्यात मावळ, प्रांत कानदखोरे यांजकडून येणारी खंडणी आलेल्या शिपायापाशी देण्याची व्यवस्था व्हावी. रक्कम अदा करावी.

रोख्याच्या खाली शिक्कामोर्तब करित असत. त्या ठिकाणी म्हणजे तोरणेश्वराच्या ठिकाणी किल्ल्याचे दोन शिपाई भगवे झेंडे खांद्यावर घेऊन समोर आपटापूजन जेथे करायचे तेथे उभे राहायचे. त्यांना रोखा व पानसुपारी दिली जाई. त्यानंतर ते मुजरा करून अधिकाऱ्यांची परवानगी घेत व वसुलासाठी भेल बुरुजाकडे जात. वेताळाच्या जागेपाशी ढालकाठी असे. तेथे जाताना शिपाई मुजरा करीत. भेल बुरुजाकडून पुन्हा फिरून जिथे बैठक असे तिथे येत. अधिकाऱ्यांना मुजरा करून रोखा त्यांच्यापाशी ठेवीत. पुन्हा त्यांना पानसुपारी दिली जाई. म्हणजे त्यावेळची कामगिरी त्यांची पुरी झाली असे समजले जाई. तो रोखा कारकून घेऊन वाचीत असे व वसुलाचा मजकूर जनतेस सांगत. मेंगाईच्या दारात आपटापूजनासाठी आपटा रोवीत असत. तेथे गडकरी इ. सर्व समाज आपटा-पूजनासाठी हजर असत.

तेथे पाट मांडून ठेवलेले असत. उजव्या बाजूस ब्राह्मण बसायचे. त्याच्या शेजारच्या पाटावर सरनाईक, त्यांच्या शेजारी सरनोबत, त्यांच्या शेजारी खालच्या बाजूस हवालदार असे चौघे-जण ओळीने बसत.

सरनाईक, सरनोबत, हवालदार इ. मानकरी लोकांना आपटा- पूजनाचा विधी ब्राह्मण तोंडाने बोलून दाखवावयाचे. मानकरी हळद, कुंकू, गुलाल यांनी पूजन करायचे. शमीचे पूजन झाले की सरनाईक, सरनोबत, हवालदार यांनी शस्त्राने शमीला वार करायचा आणि पाने तोडून सोने लुटीत. त्यानंतर मेंगाईच्या दारासमोर जमलेल्यांनी सोने लुटायचे आणि नंतर हरहर महादेव म्हणून देवीचा जयजयकार करायचा.

सोने लुटल्यानंतर प्रथम झुंजारमाळाकडे जाऊन 'जय गजानन' म्हणून सोने वाहावयाचे व नंतर नमस्कार करीत असत. त्यानंतर तोरणजाई, मंग म्हासोबा, लक्ष्मी यांना सोने वाहायचे व नंतर वाळणजाई, गंगालजाई या देवतांना सोने वाहायचे. नंतर देवळात येऊन देवीस सोने वाहायचे व नमस्कार करून तोरणेश्वरास नमस्कार करीत असत. त्यानंतर सती, वीर इत्यादींना सोने वाहून सदर बालेकिल्ल्यात जाऊन महाराजांच्या गादीच्या ठिकाणी पायरीवर सोने वाहून नमस्कार करून देवळात यायचे. देवळात भोपळा ठेवलेला असे. त्याची पूजा करून त्यावर एक वार कटारीचा करून तो गुरव बाहेर नेऊन विसर्जन करीत असत. यानंतर आरती होत असे. यावेळी साधारण रात्रीचे आठ वाजलेले असायचे. रात्री आठनंतर गोंधळ, कीर्तन होत असे. रात्री १२ पर्यंत कार्यक्रम चाले.

दसऱ्याला ५० सरदार बाहेरून यायचे. हे सरदार बारा गावचे असत. त्या भागातील २०० गडकऱ्यांपैकी मुख्य मानकरी म्हणून सरदार पंगत म्हणून एक भाग असे. त्यांना पुरणपोळीचे जेवण असे. त्यांच्यासाठी विडा बांधून ठेवावा लागे. सरदारांव्यतिरिक्त राहिलेल्या लोकांना व गडावरील सर्व लोकांना संध्याकाळी गोड असा अल्पाहार दिला जाई. नवरात्र - दसरा यासाठी संस्थान सरकारकडून तटबंदी नेमणूक रु. ३९९ ची असे.

अश्विन शुद्ध एकादशी - या दिवशी दिवेकरांचे मूळ पुरुष जे आहेत त्यांना एकादशणी करावी लागत असे व ब्राह्मण जेवायला घालावे लागत. १९३५

मध्ये वेल्हे येथील मामलेदार कचेरीत श्री. दिगंबर कृष्ण दिवेकर हे कारकून होते. एकादशीस म्हणजे दसऱ्याच्या दुसऱ्या दिवशी गडावर उदक सोडण्यास दिवेकर यांना जावे लागत असे. संस्थानतर्फे पाच ब्राह्मण जेवावयास घालावे लागत.

अश्विन शुद्ध द्वादशी - नित्यनैमित्तिक पूजा.

अश्विन शुद्ध त्रयोदशी - तटावर जाऊन देवतांच्या आरत्या चारी दिशेस व्हावयाच्या.

अश्विन शुद्ध चतुर्दशी - नित्यनैमित्तिक पूजा.

अश्विन शुद्ध पौर्णिमा - नित्यनैमित्तिक पूजा.

अश्विन कृष्ण प्रतिपदा ते अश्विन कृष्ण अमावस्या - नित्यनैमित्तिक पूजा.

कार्तिक मास - कार्तिक महिन्याच्या द्वादशीला तुळशीचे लग्न देवीपुढे होई. त्यासाठी ब्राह्मण गडावर येत असत व लग्न लावीत असत. त्या वेळी सर्व गडकरी उपस्थित असत.

मार्गशीर्ष मास - नित्यनैमित्तिक पूजा.

पौष मास - नित्यनैमित्तिक पूजा.

माघ मास - माघ महिन्याच्या माघी पौर्णिमेच्या नंतरच्या शुक्रवारी होणाऱ्या जत्रेसाठी माघी पौर्णिमेला वेल्ह्यातील लोक चार गावकरी, गुरव, हवालदाराकडून मॅगाईच्या धुपारती, पंचारती ताट, तबकडी, भगवा झेंडा नेण्यासाठी येत असत व ते सर्व घेऊन खाली उतरत.

माघी पौर्णिमेनंतरच्या शुक्रवारी गडाखाली जत्रा होई. पेठेच्या बाजूला ढाल-काठीचा खाचर आहे. त्यात सुमारे ६०-७० हाताचा शेकाटा (बांबू) उभा करित. त्यास झेंडा बांधीत. ती काठी सजवीत व त्याची वाजतगाजत मिरवणूक काढून ती वेल्हे येथे मॅगाई मंदिरासमोर आणून बांधीत असत. दोन दिवस जत्रा चाले. जत्रेच्या दिवशी रात्री छबिना निघत असे. त्याचबरोबर काठीचीही मिरवणूक काढली जात असे. मिरवणुकीनंतर काठी जिथे होती तिथे आणून बांधीत असत. जत्रा संपली की काठी सोडून त्या काठीला गुंडाळलेले पागोटे इ. गुरवाला गावकरी यांच्या ताब्यात द्यावे लागे.

देवीस आलेली पातळे, नगद पैसे, पेढे इ. जे काही उत्पन्न होई, त्याचे

चार भाग करीत असत. एक भाग किल्ल्याचा, एक भाग गुरवांचा, एक भाग पहारेकऱ्यांचा, एक भाग पाटलांचा असे. राघू भांबू गुरव देवीची पूजा करीत असत. भुरुक यांचा वरल्या पेठेत पहारा असे.

फाल्गुन मास - फाल्गुन महिन्यातील महत्वाचा दिवस म्हणजे होळी-पौर्णिमा. गडावरही होळी होत असे. दुपारी १२ वाजता मेंगाई मंदिरासमोर होळी रचण्यात येई. होळीची पूजा करण्याचा मान सरनाईक यांचा असे. होळीला प्रथम पोळी त्यांची असे. होळीसाठी ब्राह्मण किल्ल्यावर येत असे. होळी पेटविल्यावर प्रदक्षिणा घालून पाणी फिरवून होळीला पुरणपोळीचा नैवेद्य होत असे. त्यानंतर गडावर सर्व देवतांना नैवेद्य अर्पण केला जात असे. नंतर गडावरील सर्वांना जेवण होई. त्यानंतर घेऱ्यातील सर्वांना संध्याकाळी होळी पेटविण्यास मोकळीक होई.

गडावरच सरनाईक यांच्या घराण्यातील सतीला त्यांच्या घराण्याकडून नैवेद्य अर्पण केला जाई. गडावरील होळी बंद झाली असली तरी सती-पूजनाची प्रथा आजतागायत चालू आहे.

संकीर्ण

रेडा-बळी -सरकारतर्फे दर तीन वर्षांनी रेडा बळी देत असत. गडाच्या वाटेवर रेडेपटी नावाचे ठिकाण आहे. तेथे रेडा डांबण्यासाठी चिरे रोवलेले दगड आहेत. ते घट उठल्यावर त्याच दिवशी सायंकाळी रेडा बळी देत असत. रेडा बळी देण्याचा मान दास्तानचे हरिजन यांचा असे.

ज्या वर्षी रेडा बळी देण्याचे साल असेल त्या वर्षी सरकारकडून देव बसले की मामलेदारास पैसे देण्यात येत असत. मामलेदारापाशी दास्तानची मंडळी जायची. मामलेदार त्यांना १५ रु. रेडा खरेदी करण्यासाठी देत. नंतर ही मंडळी झुंजारराव मरळ, शिकेकरी, धानेप यांच्याकडे जात व आज्ञा घेऊन बळीसाठी रेडा पाहत. जेथे रेडा पसंत असेल त्या रेड्यास माळ घालून कुंकू लावून त्या रेड्याच्या मालकाचा गावात तपास करीत. त्याच्याकडे जाऊन सरकारी पैसे त्यास देत असत. त्यावेळी सरकारी हुकमामुळे कोणी किंमतीबद्दल तक्रार करीत नसे. नंतर सर्वजण रेड्याला धानेपला नेत असत.

धानेपला बाळासाहेब इनामदार देशमुख यांच्या चौकात रेडा उभा करी. बरोबर एक पोलिस असायचा. त्या पोलिसाने तलवार देशमुखाच्या हातात घायची. देशमुखाने रेड्याच्या चौकावर पुतळी लावायची. पुतळी म्हणजे एक वार करायचा आणि मग तलवार पोलिसांच्या हातात घायची. तेथून रेडा काढून चांगभलं म्हणत किल्ल्याच्या वाटेला लावीत. आणि रेडेपटी येथे नेत असत.

किल्ल्यावरील हवालदाराने हुकूम केला की रेडा बळी देणारे, रेडा तलवारीने तोडीत. त्यावेळी त्यांचा समाज बहुसंख्येने तेथे जमत असे. रेडा तोडल्यानंतर इतर शरीराची खाटाखूट करून नैवेद्य तयार करीत असत व तो नैवेद्य व शिंग घेऊन किल्ल्यावरील तळ्यापाशी येत. तेथे रेड्याचे शिंग लक्ष्मीपाशी लावून ठेवीत व लक्ष्मीला नैवेद्य दाखवून नंतर मग हनुमान बुरुजापासून पुढच्या बाजूस जाऊन गस्त घालीत व हिंदीमध्ये आरोळ्या देत व तो नैवेद्य तटावरून खाली घेण्यात फेकत असत. तटावरून फिरत असताना ते किल्ल्याला वेढा घालीत. परंतु तोरणजाईच्या तटावर कधीही जात नसत. तटावरून फेरी मारून झाली की हे लोक मेंगाई मंदिरापाशी यायचे आणि दारात उभे राहून आम्हांला देवीचा अंगारा द्या, आम्ही काम करून आलो आहोत असे म्हणायचे. गुरव देवीपुढील अंगारा देत असे. त्यानंतर रात्री १२ वाजता ही मंडळी पाण्याच्या टाक्यापाशी जाऊन जेवण करीत असत. रात्रीचे बारा वाजले की सर्व महार घुगऱ्या करायचे आणि सर्व तटाभोवती वेढा पोचवावयाचा आणि 'चांगभलं' असे ओरडायचे. त्यावेळी इतर अधिकारी - सर्व गडकरी मेंगाईच्या देवळात गोंधळी गोंधळ घालीत असे. त्यात मग्न असत. रेडा बळी देण्याची चाल १९२८ च्या सुमारास बंद झाल्यावर घुगऱ्याची चाल सुरू झाली. घुगऱ्या फेकून पिशाच्च्याची शांती करायची प्रथा असे.

तोरण्याचे इतिहासकालीन वर्णन

तोरण्याचे चक्षुर्वैसत्यं वर्णन इसवी १६९० मध्ये मुघल किल्लेदार हातमखान, इसवी १८७८ मध्ये ख्रिश्चन धर्मगुरू फ्रान्सिस जेल आणि इसवी १८८० मध्ये इंग्रज लेखक प्रवासी जेम्स डग्लस यांनी लिहिले आहे. ते जसेच्या तसे वाचणे उद्बोधक आहे.

इसवी १६९० - मुघल किल्लेदार हातमखान

इतिहास संशोधक सेतुमाधवराव पगडी यांनी 'नियतीच्या विळख्यात औरंगजेब' या पुस्तकात तोरण्याचा किल्लेदार हातमखान याने लिहिलेल्या फार्सी भाषेतील पत्राचा अनुवाद दिला आहे. हातमखान याने आपल्या गुरूस मियां अतारूउल्लाखान यास पाठविलेल्या पत्रात तोरण्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे -

“आता मी या किल्ल्याची हकीगत सांगतो. मी साहेबजाद्यांचा निरोप घेऊन निघालो. मी दुर्गम मार्ग आणि संकटमय घाट पार करून तोरणा किल्ल्याच्या पायथ्याशी आलो. पायथ्यापासून टोकापर्यंत साखळीने मोजले तरी दोन कोसांची लांबी असावी. त्यांपैकी दीड कोसपर्यंत रस्ता काहीसा घोड्यावर बसून तर काहीसा पायी चालून पार करता येईल. यानंतर स्वारासाठी अगर पायी चालण्यासाठी वाट अशी नाही. किल्ल्याच्या एका बाजूला खोल दरी आहे. ती खोल दरी म्हणजे असफलुस्साफलीन (सप्त पाताळातील अगदी खालचा असलेला नरक) आहे असे वाटते. किल्ल्यावर पुढे जाण्यास वाट नाही. तेथे जाण्यासाठी डोंगरात पायऱ्या काढल्या आहेत. त्याही अतिशय ओबडधोबड आहेत. धडधाकट, तरुण, मजबूत आणि चपळ माणसेही त्या पायऱ्या चढून जाईपर्यंत काकुळतीला येतात. मग माझ्यासारख्या दुबळ्या म्हाताऱ्याची काय कथा ? माणसे कष्ट सहन करीत व भलेबुरे बोलत कशीबशी किल्ल्यावर येऊन पोहोचतात. हिंदुस्थानातील धंदेवाईक गोष्टी सांगणारे लोक सैतानाची एक गोष्ट सांगतात की, त्याने बाणाच्या वेड्यावाकड्या शिड्या रचल्या आणि तो आकाशात पोहोचला. असे होणे शक्य नाही, ही गोष्ट खरी असली पाहिजे.

या किल्ल्याची वाट अतिशय वेडीवाकडी आहे. हा किल्ला म्हणजे आकाशाशी स्पर्धा करणारा आहे. अशा अवघड आणि वेड्यावाकड्या वाटेने किल्ल्यावर कोणीही चढून दाखवा म्हणावे.

या अवघड किल्ल्यावर चढून आल्यावर मनात एक विचार आला. मुहमद पैगंबराच्या अनुयायांच्या नशिबी उदय ठेवला आहे तो अशा खडतर मार्गाने असावा.

या किल्ल्याचे दोन भाग पाहता ते दोन किल्लेच वाटतात. किल्ला अतिशय लांब आणि रुंद आहे. या पृथ्वीवरील डोंगर या किल्ल्याच्या पासंगालाही उतरू शकणार नाहीत. निसर्गाने असे शिलाखंड या जागेवर फेकले आहेत की ते पाहून काफ आणि अल्बुज या डोंगरांचे गर्वहरण व्हावे. अतिशय उंचावरून हे शिलाखंड येथे झोकून देण्यात आले आहेत. त्यामुळे येथील जमीन खोल धसली आहे. रसातळच जणू म्हणून या जागेत माणसे व सज्जन मुसलमान राहत नाहीत. येथे राहतात भुते, राक्षस आणि सैतानी वृत्तीचे काफर. येथील भयंकर पावसात किल्ला म्हणजे प्रेषित नोहाच्या नौकेसारखा दिसू लागतो. आणि मोठमोठे शिलाखंड वाऱ्यात तरंगत असल्यासारखे वाटतात. पावसाचे पाणी खालपर्यंत घराघरातून घुसते. किल्ल्यातील लोकांची परिस्थिती केविलवाणी होते आणि निरनिराळे रोग पसरतात.

सारांश, या क्षुद्र माणसाला (मला) या अशा प्रकारच्या किल्ल्यात काम करावे लागत आहे. परमेश्वर माझ्यावर कृपा करो. परमेश्वर - भक्तांचे साहाय्य मला लाभो, त्यांच्या दयेचा लाभ मला होवो. माझे हे सर्व दुःख दूर होवो. मला पुन्हा इस्लामच्या मुलुखात येण्यास मिळो. आपली माझ्यावर कृपा व्हावी. मला आपल्याशिवाय कुणाचाच आधार नाही.”

इसवी १८७८ - धर्मगुरू फ्रान्सिस जेल

ख्रिश्चन धर्मगुरू फ्रान्सिस जेल हे इंग्लंडमधून इसवी १८७८ पूर्वी भारतात आले होते. त्यांनी सह्य पर्वतातील कळसूबाई, हरिश्चंद्रगड, त्र्यंबकगड, शिवनेरी, प्रतापगड, रायगड, राजगड आणि तोरणा या गडांना भेटी दिल्या. या प्रवासाची हकीगत त्यांनी इंग्लंडमध्ये गेल्यावर ‘गुडवर्ड्स’ या

नियतकालिकात प्रसिद्ध केली. सुधाकर मराठे यांनी स्वराज्य साप्ताहिक, मार्च १९८७ मध्ये त्याचा अनुवाद दिला आहे.

फ्रान्सिस जेल लिहितात -

“परंतु दुख्खनचा सर्वात जास्त औत्सुक्यजनक किल्ला पाहायचा झाल्यास पुण्यापासून फारसे दूर जावे लागत नाही. आभाळ स्वच्छ असेल अशा दिवशी तो आपल्या पुण्याचा किल्ला जो सिंहगड, त्याच्या नैर्ऋत्येच्या सोंडेपलीकडे उभा राहिलेला दिसतो. इतकेच नव्हे तर पाहणाऱ्या अनेकांच्या लक्षात तो किल्ला आहे असे येतच नाही. माझ्या पहिल्या भेटीच्या वेळी ज्याने या किल्ल्याच्या पुरातन तटबंदीच्या आत एक रात्र घालवली असेल असा माझ्याशिवाय एकहीजण नव्हता पुण्यात. खरे पाहिले तर पुण्यापासून केवळ एकाच रपेटीच्या अंतरावर (म्हणजे फक्त पंचवीस-एक मैलांवर) (४० कि.मी.) हा किल्ला आहे. त्याचप्रमाणे असेही सांगण्यात आलेले आहे की, या किल्ल्याच्या पलीकडच्या उतरंडीवर, जिथून नीरचा उगम होतो त्या भागात या सर्व प्रदेशातले एक सर्वोत्तम व्याघ्रवन आहे. असा हा तोरणा किल्ला, त्यालाच ‘प्रचंडगड’ असे नाव देण्याचा शिवाजीने प्रयत्न केला होता. हा किल्ला ब्रिटिशांच्या ताब्यात नाही व ज्या खोऱ्यातून एखाद्या थोर नृपतीसारखे तो डोके उंच उठवतो ते खोरेही ब्रिटिशांच्या ताब्यातील मुलखात समाविष्ट नाही. पंतसचिव या किल्ल्याचे नाममात्र स्वामी आहेत.

तोरण्याचे ‘महाराष्ट्राचा पाळणा’ असे जे वर्णन करण्यात येते ते खरोखरच योग्य ठरेल. इ. स. १६४६ मध्ये केवळ एकोणीस वर्षांच्या कुलीन युवक अशा शिवाजीने, या उत्तुंग किल्ल्यावर कबजा करण्याचा बेत रचला. इथे सुरुवात करून बलाढ्य मोगलांचे जड जूं भिरकावून द्यावे व दिल्लीच्या तख्ताचा सामना करावा असे या तोरण्याचे महत्त्व. या बेतानुसार त्याने तोरणा जिंकून घेतलाच. त्या घटकेपासूनच त्याच्या स्वातंत्र्याचा श्रीगणेशा झाला. नंतर त्याने असे जाहीर केले की, अफाट संपत्तीचा साठा त्यांच्या हाती लागला. शिवाजीला स्वप्नात असा दृष्टान्त झाला म्हणे की, तटबंदीची डांगडूज करताना पुरातन काळी दडवून ठेवलेली अशी संपत्ती सापडेल. या धनाच्या जोरावरच, ढासळणाऱ्या मुसलमानी राज्याशी शिवाजीने आजन्म संघर्ष सुरू केला. अर्थात जरी या

संघर्षाला अनेक रक्तपाती विश्वासघाताच्या प्रकारांनी कलंक लागला असला तरीदेखील या संघर्षाबद्दल सहानुभूती न वाटणे अशक्य आहे.

निश्चितच हा किल्ला शिवाजीच्या पूर्वी फार काळापासून या मावळावर किंवा आसमंतातील दऱ्या-खोऱ्यांवरच्या सत्तेचे पीठ असणार. सिंहगडापेक्षा हा बराच उंच आहे. त्यावर पाण्याचा मुबलक साठा आहे आणि तीन हजार शिपायांच्या शिबंदीस पुरेशी जागा याच्या तटबंदीच्या आतील परिसरात आहे.

ज्या पर्वतावर हा किल्ला बांधलेला आहे तो पर्वत काणिंदच्या खोऱ्यास उत्तरेस सोडून राजेशाही थाटात वर झेपावतो. खालून वर पाहिल्यास त्याच्या उत्तुंग शिखरावर लटकल्याप्रमाणे त्याचे बुरूज व तटबंदी दिसतात. वर जाण्याची वाट आहे एका लांब व कंटाळवाण्या सोंडेवरून. अरुंद होत होत ती वर चढते. शेवटी तर टप्पेवजा खडकात खोदलेल्या पायऱ्याच फक्त उरतात. जेमतेम पाऊल ठेवता येण्याजोग्या. एकीकडे उभा सरळसोट कडा व दुसरीकडे खोल दरी असे पाहून ज्यांचे काळीज धडधडत नाही अशा लोकांच्या दृष्टीनेच केवळ ही वाट सुरक्षित व निर्धास्त आहे असे म्हणावे. पुढे काही उंचशा पायऱ्या चढून गेल्यावर आपण मुख्य दरवाजात येऊन पोचतो. मुसलमानी धाटणीतला हा एक उत्तमपैकी दगडी दरवाजा. याच्या आत एक कचेरी, अंबारखाना, बरीचशी टाकी व काही इमारतींचे उद्ध्वस्त अवशेष आहेत. ज्या दिल्ली दरवाजातून आम्ही किल्ल्यावर पाय ठेवला त्याखेरीज नैर्ऋत्येच्या कोनात आहे एक कोकणी दरवाजा. म्हणजे कोकणची वाट दाखवणारा. आणि इथून थोडे खाली पूर्वेला असलेल्या उतरंडीवरून बाहेर डोकावणारा तो झुंजार माळा (झुंजारमाची). तटबंदी केलेले या डोंगराचे हे एक टोक. त्याच्या दक्षिणेस अशीच एक तटबंदी केलेली सोंड. तीवर उभा तो बुधला. आणि बुधलामाची वा किल्ल्याची पेठ असलेले खेडे.

ढळत्या उन्हामुळे जसजशा अधिक उठावदार सावल्या पडू लागल्या तसतसा शिखरावरून दिसणारा तो अफाट देखावा अधिकच रम्य होत गेला. दक्षिणेस त्या जंगलाच्या पत्तीकडे सह्याद्रीचे प्रचंड रुंद भिंताड. इथे मात्र जणू एखाद्या खाडीप्रमाणे दख्खनच्या पठारात घुसलेले. त्या पल्याड नऊ मैल लांबीच्या, रायेश्वराच्या सपाट खांद्यांच्याही वर दिसते ते महाबळेश्वरच्या

माऊंट माल्कमचे पिवळे छप्पर. आणखी थोडे पलीकडे उजव्या हातास महाबळेश्वरास जाणाऱ्यांच्या चांगल्या ओळखीचे मक्रमगड (मकरंदगड) व महिपतगड. थोडे आणखी पश्चिमेस या सर्वपेक्षाही अधिक राजेशाही अशा रायगडाचा तो प्रचंड गडा. तो आपले डोके जणू दख्खनच्या किनाऱ्यावर उंच उठवतो. त्याच्याच कड्यापासून जवळ एका बाजूस लिंगाणागडाचा काळाशार स्तंभ उभा.

या किल्ल्यांवर मी आजपर्यंत गेलो नसल्याने इथे त्यांचे आनंददायक प्रथम दर्शन झाले. दूरवर उतरत्या सूर्याच्या किरणात चमकत होता समुद्र. तसेच दुर्बीण फिरवून मी उत्तरेकडे पाहिल्यावर या देखाव्याच्या अद्भुतरम्यतेची परिपूर्ती झाली. तिथे बारीकशी भुरटी, उभट अशी रेपा दिसली. ती म्हणजे आमच्या सेंट मेरीच्या चर्चचे शिखरच अशी माझी खात्री झाली. मात्र दुसऱ्या दिवशी सकाळी जे दृश्य दिसले त्याएवढे विचित्र दृश्य मला दुसरे आठवतच नाही. दिवसाचा प्रकाश जसा पसरला तसा मला दिसला. हळूहळू पुढे सरकणारा, खवळलेल्या धुक्याचा विस्तीर्ण लोटच. चवताळलेल्या समुद्रासारखा, कोकणातून वर भरतीची लाट यावी तसा. मधूनच त्याचे रूपांतर ढगांच्या हजारो लाटांत, मधूनच तो थंडगार लाव्हाऱ्यासारखा माझ्या पायाखालच्या पर्वतावरून हळूहळू घसरत, खालच्या एकेका दरीत कोसळणारा. त्यातला प्रत्येक स्फटिक सोन्यात एकदा न्हायल्यावर चढत्या उन्हात विरघळणारा.”

इसवी १८८० - जेम्स डग्लस

इसवी १८८० मध्ये नववर्षादिनी जेम्स डग्लस ही इंग्रज व्यक्ती तोरण्यास भेट देण्यासाठी गेली होती. पुण्याहून खडकवासल्यापर्यंत वाहनप्रवास आणि पुढे घोडेस्वारी आणि पायपीट करून त्यांनी हा प्रवास केला. ‘बुक ऑफ बॉम्बे’ या १८८३ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकात त्यांनी या प्रवासाचे वर्णन लिहिलेले आहे. यात सह्य पर्वत, त्यातील तोरणा गड आणि शिवाजी महाराज या व्यक्तीविषयी त्यांनी अतिशय चपखल व आत्मीयतेने वर्णन केले आहे. शंभर वर्षांपूर्वी एका गोऱ्या साहेबाने आपल्या येथील इतिहासाविषयी, ऐतिहासिक स्थळाविषयी इतका बारीकसारीक तपशिलवार वृत्तान्त लिहिलेला वाचून थक्क

व्हायला होते. ते प्रवासवर्णन अंशतः पुढे दिले आहे.

खडकवासल्याजवळील सिंहगड फाट्यापासून दोन मैलांवर असलेल्या गोरा (गोहे) या गावापाशी आम्ही आमच्या वाहनास निरोप दिला. दक्षिणी तडूवर स्वार होऊन पुढचा प्रवास करावा असा आमचा विचार होता. प्रत्यक्षात पुढील मार्ग इतका बिकट होता की, पायपीट करण्यावाचून दुसरा पर्याय नव्हता.

घाटात पोहोचण्यास आम्हांला रात्र झाली. पुढील बाजूचे कानद खोरे ओलांडले की पलीकडे तोरणा व राजगड आहेत. आम्ही गवताच्या चुड्या पेटवून त्याच्या उजेडात वाटाड्यांच्या मागोमाग चालू लागलो. दगडगोटे, खाकखळगे, नदी-नाल्यांची कोरडी पात्रे तुडवत सुमारे चार मैलांच्या पायपिटीनंतर आम्ही ठरल्याजागी पोचलो. रामस्वामी मंदिरात काही तासांची विश्रांती घेऊन आम्ही पहाटे तीनच्या सुमारास उठून पुढील वाटचाल सुरू केली.

निस्तेज चंद्रप्रकाशात दूरवर उंच दिसणारे तोरण्याचे बुरूज आमच्याकडे उदासपणे पाहत होते. पेठ या ठिकाणी आम्ही वर जाण्यासाठी वाटाडे घेतले. अगदी हात-पाय दोन्हींचा पकडीसाठी वापर करीत आम्ही मेटाकुटीस येऊन तीन तासांनी वर पोहोचलो. शेवटी सुमारे तीनशे फुटांची अगदी खडी चढण होती. ऊन, पाऊस, वारा यास झुंज देत हा मार्ग तगून होता. जागोजागी खडे, निसटते कडे, दगड अशांना तोंड देत आम्ही इसवी १८८० च्या नववर्षाच्या पहिल्या दिवशी सकाळी ७ वाजता पहिल्या प्रवेशद्वारापाशी पोचलो. ही जीर्ण वास्तू एल्सा क्रेग (Ailsa Craig) इतकी मूकपणे उभी होती - चढण इतकी उभी होती की, आम्ही प्रवेशद्वाराच्या अगदी जवळ येईपर्यंत त्याचे दर्शनमुद्धा होत नव्हते.

दाराच्या फाटकावर मोठमोठे खिळे मारले होते. वरील वास्तू रेखीव दगडी कमानीने बंद केली होती. कधीकाळी झालेल्या भौगोलिक उलथापालथीमुळे झालेल्या या नैसर्गिक फटीमध्ये आता 'तोरण्याचे प्रवेशद्वार' तयार झाले होते. कदाचित वारा व पाणी यांच्या अखंड माऱ्यामुळे ही फट तयार झाली असावी काय ?

'Who was it scooped these stony waves
or scalp'd the brow of old cairn go it in

And dug these ever - yawning caves ?

Twass, I, the spirit of the storm'

या पथ्थर लाटा कोणी कोरून काढल्या असाव्यात ?

या दगडी पुराण पुरुषाचा शिरोभाग कोणी तासून काढला असेल ?

एक सहज हिसका मारून या गुहा-विवरे कोणी खोदली असतील ?

या प्रभावी तुफानाचा कर्ता मीच आहे.

इथून पुढे आम्ही दुसऱ्या प्रवेशद्वारापाशी पोचलो. आमच्या हाका ऐकून एक रुबाबदार तरुण पुढे आला व त्याने प्रवेशद्वार उघडून आम्हांस आत घेतले. बालेकिल्ल्याच्या माथ्यावर असलेल्या एका झोपडीकडे आम्ही गेलो. तरुणाचे वृद्ध वडील दारापाशीच दिसले. हा वृद्ध तुळशीची पूजा करित होता.

घोंगडी अंथरून त्याने आम्हांस खानदानी पद्धतीने सलाम केला. अनेक पावसाळे पाहिलेला हा वृद्ध, सफरचंदाप्रमाणे तुकतुकीत दिसत होता.

गव्हर्नरसाहेबसुद्धा माझ्या घरी आले होते. ते याच जागी बसले होते, असे म्हणून त्याने ती जागा आम्हांस दाखविली. ज्यांच्या अखत्यारीत तोरणा आहे ते भोरचे पंतसचिव मात्र पायथ्यापर्यंत आले होते ; त्यांनी नुसते वर पाहून मान फिरवली व ते तेथूनच निघून गेले असेही आम्हांस कळले.

एके काळी येथे वावरलेल्या शिवाजीचे दर्शन झाले असते तर ? असा विचार चमकून गेला. अशा बिकट ठिकाणी शिवाजीस गुप्तधन कसे सापडले असेल याचे आम्हांस राहून राहून आश्चर्य वाटत होते. वयाच्या केवळ एकोणिसाव्या वर्षी शिवाजीने हा गड जिंकून घेतला होता. त्याची लवचिक हाडे व गिर्यारोहणातील चिवटपणा याच्या जोरावर तो हे उमेदीच्या वयात करू शकला. वयाच्या त्रेपन्नाव्या वर्षी त्यास गुडघी रोग होईपर्यंत त्याने वाट पाहिली असती तर मात्र हे सर्व अशक्य होते. या गुडघीनेच रायगडावर त्याचा मृत्यू झाला. शिवाजीस भेटण्यास आम्हांस दोन शतके (दोनशे वर्षे) उशीर झाला होता, नाही तर आम्ही त्याची प्रत्यक्ष मुलाखत घेतली असती व आमच्या स्कॉटिश पोवाड्यात (Scotish Ballad) दोन शब्दांचा बदल करून त्यास विचारले असते -

'As I was walking all alone
Atween a castle and a wa'
O there I met a wee, wee man
And he was the least I ever saw
His legs were half an ellwand lang
And thick and thimber was his thie,
Atween his brows there was a span,
And atween his shoulders there was three,
He look up a muckle slane
And flang't as far as I could see,
Though I had been a glant born
I could ha lift it to my knee
O wee, wee man, ye're wonder strong.'

एकदा मी भटकत होतो एकटा, एकांडा

एका बाजूला होता दुर्ग, दुसरीकडे ...

तिथे भेटला मला एक छोटासा माणूस

इतक्या लहान चणीचा माणूस मी नव्हता कधी पाहिला

त्याचे पाय होते जेमतेम अर्ध्या एलांग एवढे

आणि मजबूत, जाड होत्या त्याच्या मांड्या तुळईसारख्या

त्याचं कपाळ होतं वीतभर रंद तर

छाती होती तीन वीत रंद

त्यानं उचलला एक भला थोरला दगड

आणि भिरकावला सहज दूरवर

पार माझ्या दृष्टीच्या टप्प्याच्या पल्याड

मीसुद्धा चांगला दणकट आहे, पण

माझ्यानं तो दगड गुडघ्याइतकाही उचलला नसता

बहादूर छोट्या गड्या, तुझी ताकद अफाट रे!

इतिहासाच्या कल्पनाविलासास एवढा काव्यप्रपंच अनाटायी नव्हे!

तोरणा अत्यंत विलोभनीय ठिकाण आहे. शिवाजीच्या विजयाचा शुभारंभ तोरण्यापासूनच झाला. त्याच्या इतर विजयी मोहिमांचा पाया तोरण्यानेच घातला होता. हे जणूकाही स्वराज्याचे तोरणच होते. (Cradle of that Mahratta Empire). या तोरणमाळेनेच बलाढ्य मुघल साम्राज्य हादरवून सोडले होते. तोरणा हा अनेक रक्तलांछित लढायांचा साक्षीदार आहे. इ. स. १७०१ मध्ये तर तटास शिड्या व दोर लावून, रात्रीच्या वेळी, नंग्या तलवारीनिशी या गडावर हल्ला करण्यात आला होता. शिवाजीने या गडाची डागडुजी व बांधणी केल्याचे म्हटले जाते. पण एकूण बांधकाम पाहून आमचे असे मत झाले आहे की, शिवाजी हा कुशल वास्तूनिर्माता नव्हता. चुना व दगड यांचे बांधकाम अगदी ढोबळ पद्धतीने केल्याचे दिसत होते. अर्थात ज्या बिकट परिस्थितीत त्याला राहावे लागले ते पाहता हे स्वाभाविकच आहे! नेहेमियाने (Nehemiah's) जेरुसलेमच्या भिंतीचे पुनर्बांधकाम कसे केले याचे एका स्काँच धर्मगुरूने वर्णन केले आहे. तो म्हणतो, 'एका हातात तलवार (Whinger) व दुसऱ्या हातात थापी (theeking spurtle) घेऊन त्याने ही भिंत बांधली'. ढोबळ मानाने शिवाजीस हेच वर्णन लागू पडते. दक्षिणेत त्याच्याच पूर्वजांनी निर्माण केलेल्या अप्रतिम वास्तू-शिल्पांशी, तोरण्याची अर्थातच तुलना करणे योग्य नव्हे. प्रत्येक वास्तू ही शेवटी नश्वरच आहे. मोडक्या तुळ्या व खांब यांचे रचलेले ढीग, इतस्ततः पडलेले दगड-धोंडे, अर्धवट भरलेली टाकी, शेवाळे व गवत वाढलेल्या जीर्ण इमारती इ. गोष्टी गडाच्या ओसाडपणाची साक्ष देतात.

तटाच्या भिंतीवरून खाली दिसणाऱ्या झुंजारमाचीचे दृश्य (Doondzermal) विलोभनीय आहे. चिंचोळ्या कनू बोटीप्रमाणे लांब पसरत जाणारी ही माची, जागोजागी बांधून काढली असून त्याची रुंदी काही फूट इतकीच आहे. अर्थात दक्षिणेतील अनेक गडांना अशा माच्या आहेत. आमच्या जवळील हवा दाबमापक (Aneroid Barometer) समुद्रसपाटीपासून ४३५० फूट उंची दाखवत होता. या उंचीमुळे, आम्हांस अत्यंत मनोहर असे विहंगम दृश्य सभोवताली दिसत होते. सिंहगड सिंहाची गुहा असेल, तर तोरणा गरूड - पक्षाचे घरे आहे. या अशा घट्यांतून टेहळणी केल्यास पुण्याचे सेंट मेरीचे चर्च, मालकम टेकडीवरील बिशपचा बंगला, पुरंदरच्या माथ्यावरील जॉन

सॅण्डचे बॉम्बच्या माऱ्यास दाद न देणारे अनाथालय (Hospice), सूर्यास्ताच्या वेळी दिसणारे काळे पाणी (Kalapanee visible at sunset) इत्यादी गोष्टी दिसू शकतात. ज्याने कधी पाहिले नसेल (To one who has never seen them) अशा व्यक्तीस, महाबळेश्वरची डोंगर रांग, तसेच शिवाजीचा राज्याभिषेक आणि मृत्यू यांचा साक्षी असलेला प्रचंड रायगड दुर्ग दिसू शकतो.

(enormous block of Raighur, the scene of Seevajee's coronation and death are novel and interesting.) या देशाचे भूमिपुत्र हे खरोखर गिर्यारोहण कलेतील आमचे गुरू आहेत किंवा आमच्यापेक्षा भारी आहेत ! त्यांची चिकाटी त्यांचे हृदय व फुफ्फुस यामधील रंग पाहून आम्हांस त्यांचा हेवा वाटतो. 'दमछाक' आणि 'थकवा' हे शब्द जणू यांना माहीतच नाहीत ! आम्ही जिथून प्रवेश केला होता त्या प्रवेशद्वारापाशी आलो त्यावेळी तिथे एक शिपाईगडी दिसला. तटावरील उंच टोकावर तो सहजपणे उभा होता. त्याचे बोलणे-चालणे सभ्य होते. त्याने व्यवस्थितपणे आमचे स्वागत केले.

कोण्या एका गृहस्थाने असे लिहून ठेवले आहे की, 'वर उतुंग कडे व खाली खोल दऱ्या पाहून ज्याचा धीर खचत नाही अशा व्यक्तीसाठी तोरणा सोपा आहे. (Torna is perfectly safe to those whose nerves are not affected by a precipice above and a gorge below) वरील उक्तीचा सोयीस्कर आधार घेत आम्ही वाटचाल करित होतो.

तोरण्याकडे जाताना अनेक ठिकाणी वाट बिकट झाली आहे. अर्थात याबाबत गव्हर्नरसाहेबांनीमुद्दा काही तक्रार केली नाही. त्यामुळे आम्हीपण काही म्हणू शकत नाही. खालील धोके अथवा अडचणी आहेत. ठेचकाळणे, ठिसूळ पाया, घसरंडी, डळमळीत दगडाच्या पायऱ्या, पोकळीवर उगवलेले गवत, बाहेरील बाजूस झोक जाणे, शेंडे व फांद्यांची टोके की ज्यांचा आधार घेण्यास पकडावे तो ती निसटून हातात येतात. याचप्रमाणे अनेक ठिकाणी तीव्र उतार, घसरंडी, भयंकर कोपरे की जे खाली सुकलेले आहेत. सर्व रस्ते रोमपाशी मिळतात, याप्रमाणे इथल्या सर्व पायवाटा गुरुत्वाकर्षणासहित एका ठिकाणीच मिळतात. तोरण्यास जाणाऱ्यांसाठी आमचा एक प्रेमळ सल्ला आहे की, त्यांनी गड चढताना आपल्या मन व शरीराची एकाग्रता करावी. आपल्या जन्मजात

बुद्धीस स्मरून हात व पाय भक्कम ठिकाणी रोवावेत. दगड व झुडपे यांना तोंड देत प्रयत्नांची शिकस्त करावी. हिसकाहिसकी, धसमुसळेपणा टाळावा. बरील काळजी घेतल्यास मध्यान्हीपर्यंत आपण तोरण्याच्या पायथ्याशी पोचून जेवणावर ताव मारू शकतो.'

तोरण्यात प्रवेश कसा केला याबाबतचा खुलासा इसवी १८९३ साली डग्लससाहेबांनी 'बॉम्बे अँड वेस्टर्न इंडिया' या पुस्तकात केला तो मनोरंजक आहे.

तोरण्याच्या पहिल्या प्रवेशद्वारापाशी जेम्स डग्लस जेव्हा पोहोचला तेव्हा ते बंद होते. हाक मारून सुद्धा कोणी प्रतिसाद देत नव्हते. सरतेशेवटी त्यांनी आत प्रवेश मिळविला दमदाटी, शिड्या लावून किंवा शरणागतीचा करार यापैकी कशाचाही उपयोग न करता 'त्या दणकट लाकडी दरवाजाला साध्या घडीच्या चाकूने अर्धचंद्राकार भोके पाडून, त्यातून हात घालून (आम्ही) लोखंडी अडसर बाजूला केला'.

'Behold the decay of the Maratha Power! What was one of their stronger forts in 1680 opened by a penknife in 1880'.

"अरेरे, मराठा सामर्थ्याचा केवढा हा अधःपात! १६८० मध्ये अत्यंत अभेद्य समजल्या जाणाऱ्या या दुर्गामध्ये १८८० त एका चाकूच्या साहाय्याने प्रवेश मिळविता आला!" खरोखरी, इतर कोणाहीपेक्षा आम्हीच या दुस्थितील जबाबदार आहोत - आम्हीच दोषी आहोत.

या अनधिकृत प्रवेशाची हकीगत पुढे बरीच गाजली. भोरचे पंतसचिव आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यामध्ये बराच पत्रव्यवहार होऊन अखेर तो वाद सामोपचाराने मिटला. (डग्लस जेम्स, १८९३, पृ. १८३ तळटीप).

तोरण्याचा सर्वात जुना ज्ञात ऐतिहासिक उल्लेख

सय्यद अली तबातबाच्या बुर्हान-इ-मासिर या फार्सी ग्रंथावरून (कुंटे भ. ग. - अहमदनगरची निजामशाही, भाषांतर पृष्ठ १०) खालील हकीकत कळते. 'महमदशाह बहमनी याच्या कारकीर्दीत म्हणजे इसवी १४६३ ते १४८२ या कालखंडात महमूद गावान हा मुख्य प्रधान होता. याने इसवी १४७० मध्ये कोकण प्रांतात बहमनी अमल स्थापला. त्याचप्रमाणे मलिक नायब या प्रधान कारभार्याच्या सल्ल्यानुसार महमदशाहाने मलिक अहमद निजामउल्मुल्क याला जुन्नर प्रांताचा अधिकारी म्हणून नेमले. त्यावेळी कोकण आणि दक्षिणेच्या डोंगराळ मुलखातील बहुतेक किल्ले मराठ्यांच्या ताब्यात होते. मलिक अहमदने मराठ्यांच्या ताब्यातील मुलुख काबीज करण्यासाठी त्यांच्या ताब्यातील किल्ले जिंकून घेण्याची मोहीम उघडली. त्यात शिवनेरीसह अनेक किल्ले त्याने जिंकून घेतले. त्यानंतर त्याने खेरदुर्ग (अलीबागजवळचा सागरगड) घेतला. पुढे तुंगी (भीमाशंकरजवळचा) आणि तरोनी घेतला. असा उल्लेख ग्रंथलेखक करतो. याचबरोबर मुसंबदेव (अर्थात राजगड) घेतल्याचाही उल्लेख यात आहे' मूळ ग्रंथ पाहता फार्सीचे लिप्यंतर करून येणारा शब्द 'तरोनी' म्हणजे तोरनह (तोरणा) असा पाठ इतिहास संशोधक ग.ह. खरे हे मान्य करतात. (स्वराज्यातील तीन दुर्ग, १९६७, पृ. १४) आणि त्यामुळे वरील बुर्हान-इ-मासिर या ग्रंथातील तोरण्याचा हा उल्लेख सर्वात जुना ज्ञात (इसवी १४७० ते १४८६) आहे असे समजावे लागेल.

मलिक अहमदने इसवी १४८६ मध्ये अहमदनगर इथे बहमनी सत्ता झुगारून स्वतंत्रपणे निजामशाहीची स्थापना केली.

सय्यद अली तबातबाच्या बुर्हान-इ-मासिर या छापील ग्रंथातील 'तरोनी' असा उल्लेख असलेल्या पृ. १८४ च्या काही भागाचा ठसा पुढे दिला आहे.

از دست دادند و قدم عجز و اضطراب از حصار بیرون نهاده زبان بعجز و استغفار کشادند شهریار و ممالک ستان
بریشان ترحم فرموده ضبط آن قلعه بیکى از بندگان تفویض رفت و چون خاطر خطیر شهریار سلیمان سریر
از تسخیر آن حصار فراغت یافت عنان بکران کشور کبر بیل افکن بصب قلعه مرینج نافته آنحصار را نیز از

- अज हस्त दादंद व कदम अज्ज व अजितरार अज हिसार
बैरु निहादह जुवान ब अज्ज व इस्तिगफार कुशादन्ह
शहरयार मुमालीकस्तान
- बर अिश्मान तरहम फर्मूदह जब्ब आँ किलअ बयकी
अज बंदगान तफवीज् रफ्त व चूँ स्वातर खतीर
शहर यार सुलेमान सरीर
- अज तसरवीर आँ हिसार फरागत याफ्त अिनान
यकरान किश्वरगीर पील अफगान बसूब किलअ
मुरंजन ताफन्नाह आँ हिसार रा मीज अज

सुलतानाच्या कौजा रवेडदुर्गकडे वळल्या. सुलतानाचे
सैन्य त्या भागात आल्यानंतर अितीने गर्भ गळीत
झालेल्या शत्रूने त्या किल्ल्याचे अधिकार सुलतानाकडे
दिले. किल्ल्यातून शत्रूचे लोक बाहेर पडले व माफीची
याचना केली. सुलतानाने त्यांचे बर दया दाखविली.
हा किल्ला [रवेडदुर्ग] जिंकून घेतल्यानंतर सुलतानाचे
सैन्य मुरंजन किल्ल्याकडे निघाले. हा किल्ला म्हणजे

خبث وجود اشرار برداخت و بنیاد کفر و شرک را برانداخت و از اینجا بجانب قلعه تنکی و ترونی نهضت فرموده آن قلاع نیز باندک فرصتی بر دست اولیاء دولت روز افزون مفتوح گشت و غنائم فراوان از نقد و جنس بدست عساکر نصرت فرجام افتاده اردوی معلی از حوالی آن قلاع کوچ فرموده ظاهر قلعه ماهولی را

- स्वब्स वजूद इसरार परदारवत् व बुनियाद कुफर
व शर्करा बरअंदारवत् व अज आजा बजानीब
किलअ तुंगी व तरौनी नुहजत
- फर्मूदह आँ किलअ नीज ब अंदक फुरसती
बर दस्त आवलिया दौलत रोज अफज़ूत मफ़्चूह
गशल व शनायीम फरावान अज नवद व
- जिन्स बदस्त असाकीर नुस्रत फरजाम उपतादह
उर्दू ओ मुअल्ला अज हवाली आँ किलअ कूच फर्मूदह
जाहर किलअ माहुली रा (पृ १८४)

काफिराचे अशुद्ध अस्मित्वच. ते नष्ट केले व
तेथून पुढे तुंगी किल्ला (किल्स तुंगी) व तरौनी
(तेरणा) या कडे कूच फर्माविले. हे किल्ले थोड्याच
वेळाल सुलतानाच्या हाती आले. शत्रू कडील
अनेक वस्तु व शेरव सुलतानाच्या सैन्याच्या
हाती लागले. तेथून पुढे सुलतानाचे सैन्य
माहौलीच्या किल्ल्याकडे कूच करते झाले.]

इसवी १६३२ मधील तोरण्याच्या घेऱ्यातील सीमा

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे या संस्थेने इसवी १९४२ मध्ये शिवचरित्र साहित्य खंड ५ प्रसिद्ध केला. त्यातील लेखांक ९५० मध्ये बळवंतराव बापूसाहेब मरळ शिकेकरी, धानेप यांच्या संग्रहातील एका महजराचा बालबोधीकरण प्रसिद्ध झाला आहे. हा महजर ज्येष्ठ शुद्ध २, शके १५५४ (इसवी १६३२ मे ११) चा म्हणजेच शिवकालीन आहे. या पुस्तकात प्रथमच मोडी लिपीतील मूळ महजर प्रसिद्ध होत आहे. महजराचे बालबोधीकरण ओळीप्रमाणे दिले आहे.

हा महजर म्हणजे निवाडपत्र इ. १६३२ मधील असून फारसी भाषेचा त्यावर खूप प्रभाव असल्याने तसेच शिवकालीन मराठी क्लिष्ट असल्याने अभ्यासकांच्या सोयीसाठी साध्या भाषेत त्याचा येथे खुलासा दिला आहे.

प्रांभी या मजालसीत म्हणजे निवाड सभेत जे लोक तोरणागडावर उपस्थित होते त्यांची नावे, पदे आणि शिक्के आले आहेत. त्यात कानदखोऱ्याचे देशमुख बाबाजी बलवंतराव नाईकवाडी, हवालदार सिदी अंबर हे तोरणागडावरील अधिकारी आहेत. तर सिंहागडावरील हवालदार अंबर अबदुल, सबनीस त्रिंबक साबाजी, हनवरीदास आणि शंकर तिमाजी नाईकवाडी, खोजी नाईकवाडी, पदमजी नाईकवाडी, संताजी नाईकवाडी, निलोजी नाईकवाडी, होजी नाईकवाडी, जथे कृष्णाजी नाईकवाडी, नगीना नाईकवाडी, खेमजी नाईकवाडी, कोडनाक गस्ती, गुंजणमावळचे देशमुख बाजी हैबतराव, बाळाजी नाईक यांची नावे आहेत. विंझार, अंत्रोली, कोलवडी, वेल्हे, कानद येथील पाटील, हाऊजी सबनीस, प्रभु देशकुलकर्णी यांची नावे आली आहेत.

बाबाजी झुंजारराव देशमुखांनी विदित केले की, आपला बाप कान्होजी देशमुख मृत्यू पावला तेव्हापासून तोरण्याभोवतीची गावे वेल्हे, धानेबु, कानद, पासली आणि सेणवडी यात सीमेचा तंटा सुरू झाला. तेव्हा कोंढाण्याचा हवालदार याच्याकडे आपण अर्ज केला. त्यानी गुंजणमावळचे देशमुख आणि नाईकवाडी यांनी पूर्वी जी हद्द घालून दिली आहे त्यावरून आपल्यातर्फे एक माणूस आणि संबंधित गावातील प्रतिष्ठित लोक बरोबर घेऊन वीर्तीकर,

कोनेकोटे यांच्या हाती गाय देऊन शिवेवरून तिला चालवावे व तीच हद्द कायम समजावी असे ठरले. त्याप्रमाणे खुणेचे दगड ठिकठिकाणी पुरण्यात आले त्यासाठी हिदाणे आणि गडधो पुरले असा शब्दप्रयोग केला आहे.

ही शीव घातली जात असता आसपासच्या गावाचे वाटेत येणारे ओढे, खडकात खोदलेली तळी, थडी, नद्या, त्यांची खोरी, डोंगर, देवळे यांचेही उल्लेख ओळखीसाठी आलेले आहेत.

याप्रमाणे गुंजणमावळच्या रुद्राजी नाईक देशमुख याने ठरवून दिल्याप्रमाणे मनसफदार आणि बालाजी देशमुख गुंजणमावळ यांनी शीव निश्चित केली. यास जो कोणी हरकत करील त्याला देवाची शपथ घालून गोताचा म्हणजे आपल्या जातसभेचा गुन्हेगार मानला जाईल, असा धाक दाखविला आहे.

محرم نامہ منصور امیر قابل و عارف قابل صبحی انست کہ در باب
 در سبک بیدار گشت کور و بلونت را از او نایک و بار قلعہ تورنہ در
 بار خلیل و قصور بعد بکفہ سدر عقیقہ خوانندار قلعه و کس
 کس قلعه کنند و حافری اسیر ناید و بار قلعه مذکور
 کس قلعه کس نام خلیل و قلعه و در کس کس احکام نمود
 این کار در سبک و صبحی است شورش است
 الف بنایچ اول ماه ذ القعد

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 नमो भगवते वासुदेवाय
 नमो भगवते वासुदेवाय
 नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीगणेशाय नमः
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीगणेशाय नमः
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीगणेशाय नमः

हूँ

महजरनामह बहजूर अमीर आदिल व आरिफान का मिल
सही आम्स्त कै दरबाब बाबाजी

देसमुक्त तपह कानत खोरा व बल वंतराव नायकवारी किल्लाह
तोरनह दर

बलिया रवलल व कसूर बूद बाद हूँ बहजूर सीदि अम्बर हवालदार
किल्लाह वद कशआ

..... नवीस किल्लाह कुन्दानह व हाजिर मजालिस जमीय नायकवारी
किल्लाह मजूर खू (द)

..... आवर्द हबर हुकम शरसी तमाम रवलल व कसूर दरकैर्दह
सरन्जाम नमूदहा [अस्त]

..... दयानवार दर हिन्दयी सही अस्त रूहरसनह [इसने
सलासीन व]

अल्लफ व तारीख अवल माह गिउल्काद

[म] हजरनामा बी हुनूर हजीर मजालसी कीले

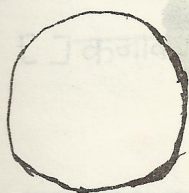
कौढाणा मुजाफती कीले तोरणा व

तपे कानद खोरे बी तेरीख १ रोज

[मा] हे जील काद

अबरअबदूल साहब हवाल श्रीबक साबाजी सलनीसकी

[की] ले कौढाणा ले मा

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

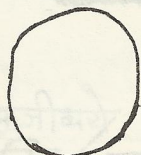
[१] हनवरीदासनईकवाडीकीलेमा जथैसकरतीमाजीनाईक]

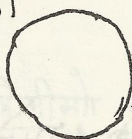
रवोजीनाईकवाडी जथैरवडजीदेवुजीनाईक]

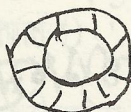
[प]दमजी राऊनाईकवाडी जथैकृष्णाजीबाबाजीनाईक]

वाडी

स्यताजी रामजीनाईकवाडी जथैनगीनाराऊतनाईक]

[१] नीलोजीकोडाजीनाईकवाडी जथैरवेमजीमुरारीनाईक]

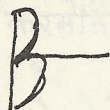
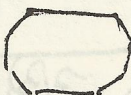

[] हेजीगगाजीरौसननाईक बलवतराऊनाईकवाडीकीले[तो]

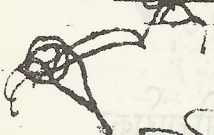
रणा

[] कनाक व कोडनाकगस्तीकीलेमा

गुजणमावल

घानी घंघातमसवद्याल
 नरुमिप्रानमसवद्यालनि
 मेदपुत्रुमगाकिममम

गममममममम

उनिघय गां (गोरी) / नुनीमा / उनिनीम
 उआममि ५७६६०६ / ५७६६०६ / ५७६६०६
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि

नुनीमा / उनिनीम / उनिनीम
 ५७६६०६ / ५७६६०६ / ५७६६०६
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि

गीमाममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि

उनिनीम / उनिनीम / उनिनीम
 ५७६६०६ / ५७६६०६ / ५७६६०६
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि

उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि

उनिनीम / उनिनीम / उनिनीम
 ५७६६०६ / ५७६६०६ / ५७६६०६
 उआममि / उआममि / उआममि
 उआममि / उआममि / उआममि

ज्वाजी हे बलराव व बाला
 [जी] नाईक फ्रजद रुद्राजी ना
 ईक दसमुख ता गुजानमाव
 [ल]

(नांगर)

ला कानद खोरे

हाऊजीबये गोजाबागोवीद कालेजीमो ररवोजीमो
 रवासनीस प्रभूदेसकुल मौजेकोलवही कदम
 कर्णी ता मा
 बीमलराऊ. (नांगर) (नांगर)

मीकपाटील माहादपाटील मालोजीनाईक कान्हेजीमा
 मोकदममौजे मोकदममौजे मोकदममौजेवले मौजेकानद
 वीझर अंगोली बुा
 (नांगर) (नांगर) (नांगर) (नांगर)

नागावीर्ती रामावीर्ती
 करमौजे धाने करमौजे कान
 बुा द
 (दोराचेवेतोळे) (दोराचेवेतोळे)

[illegible]

सु॥ ईसने सलासीन अलफकारणे महजर ना
 मा कैला यैसाजे बाबाजी जुझारराडु देसमू
 बव तपे मजकूर हुजूर येडुनु माळुम कैलेजे मा मा
 मा सुदाईजाली व अपला बाप कान्होजी जुझार
 राडु देसमुख ता मजकूर यासि देवज्ञाजाली
 त्यामागे कीले तोरणा व तपे मजकूरचे
 देह बी॥ ता॥

मीजे वेलेल्या मीजे घानेबु॥ मीजे कानद मीजे पामली
 मीजे शेणवडी यासि सीवेचा करसा लागले
 ते वरव्ती खाने अजम खुदायेबंद खानास
 ता मजकूर मुकासा होता त्यावरी कीले को
 ढाणीयारवाली ता मजकूर मुकासा अर्जा
 नी जाला त्यावरी अपण कीले मजकुरास
 येडुन सदरहू सीवेचा करकसा साहेबाचे

बंदगीस येक बेयेक मालुम केल त्यावरी हवा
लदार साहेबी बरहक खातीरैसी अणून
तह दीन्हा की बा॥ नीवाडा रुद्राजी नाई
क देसमुख तपे गुजणमावल याणी पैस
जी हद मोहदूद घालुन नीवाडा कैला होता
तेथे सीवेस ही दाणे अहेती तेणे प्रमाणे
अपले जहती येक मोरक्सर माणुस व सदर
हू देहचे वीर्तीकर व कोनेकोटे हाती गा
ये देऊन सीवेने चालवणे तेणे प्रमाणे सी
वेस गडधो घालणे म्हणुन रजा
फर्मावीली व सदरहू सीवेचा नीवाडा
करावयाबदल मा॥

व हनवारीदास वतान्हाजी
चाल नाईकवाडी कीले मजकूर व बाला
जी फर्जंद रुद्राजी नाईक देसमुख ता॥ गु

નામ આદ્યે નીલે મહિમા ઉત્તમીય
 ત્રિભુવન ઉત્તમીય આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે

શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય
 શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય
 શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય
 શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય
 શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય
 શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય
 શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય
 શ્રીગણેશાય નમઃ શ્રીગણેશાય

ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે
 ઉત્તમીય નીલે આદ્યે આદ્યે

जण मावल हे कीले मजकुरास सदरहू सीवे
चे मुनसफी बदल अले त्यावरी सदरहू
मुनसीफदारी नीवाडा केला असे

बाबाजी जुझारराये	बलवतराऊ नाईक
अपले जहती बया	वाडी व वीटोजी
जी रत्नाकर खासनी	बेस व कान्हानाक
स व देहाये मजकूर	वीर्तीकर मौजे गु
वीर्तीकर व ता मजकूर	जौणे ता गुजण
चे कोने कोटे अणुन	मावल पा मुरुब
उभे केले त्याचे हाती	देऊ
गाये दीलही	

सदरहू मुनसीफदार व हरदोजण हैजीब
यानी रत्नाकर खासनीस व देहाये मज व
वीर्तीकर व कोनेकोटे बाबाजी जुझार
राये अपले जहती दीलहे याचे हाती
वीटोजी बेस व कान्हानाक गुजण कर
गाय दीलहे बा तह रुद्राजी नाईक देस

હાલનાં મુખ્ય કાર્યો આપણે નીચે પ્રમાણે
કેળવવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે.

જોઈએ ત્યાંથી પાઠ્ય પુસ્તકો
પાડવાનાં છે.

અહીં આપણે જોઈએ ત્યાંથી
જોઈએ ત્યાંથી પાઠ્ય પુસ્તકો
પાડવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો
આપણે વાંચવાનાં છે. એવાં પાઠ્ય પુસ્તકો

मूरव ता गुजणमावल याणे नीवाडा कौला
होता तेणे प्रमाणे हीदाणे पाडून बर
हक मनासी अणुन सदरहू सीवेने

चालोन ताजी हीदाण घातली हीदाणे
कीतपसील

तरफबेलेबुगाहीदा
णे बीगा ता
कीले तोरणाचा
हुळमूरव उग
व तेसवाभागडा
सवोग अहे त्या
रवाले मोढे तीन
अहेनी त्या दरम्या
नेमोदा खुर्द अहे
त्याचे उजवे कडे

तरफघानेबूमजराखा
लता खडक अहे ते
खडकी देसमूरवाचे
काटीयाचे माथा गड
घो घातला अहे तेथू
न पुढे त्याचे सुमारे
कीले मज कूरचे वा
डी मागे खडकी ईस्व
राचे देऊल अहे त्या
खालते घोडीस नी

વાદ્યો છે તે વેદો સ્થાપા મહાદેવ
 ઈને ઈવેજિતને સાચકોને જન્મ
 તાદ્યમે યાગો એ ઉમા નમતો જન્મ
 હા હા તેય હા તેય દધાને મી
 તાદ્યમિયામ વચ્ચે નગાવડા
 આગડિયા વજ ઈવજાનુ હા
 હા હા સાચકો તેયે ગાંધી ધો
 મેહગાંધી પાળા પગડિયા વાજ
 હા તેયે ઈતિ હા
 જન્મતો ઈતિ હા તરડા ફાગડા
 સાચકોને જન્મ જન્મી પાનેથી
 યાજ્ઞે હા તેય વદ્યાનુ હા સા
 હા હા તેયે મેહગાંધી વાજ
 જન્મતો ગાંધી યોજ વોજાનુ
 જન્મયાજે એડ ની જન્મતો ઈતિ
 હા જન્મીતુ વચ્ચે પુટે ગોવડિ
 જન્મયાજે એડ હા જન્મતો જન્મ
 સાચકોને વોજે પુટે પુટે
 ઈવમીતિ હા ઈતિ જન્મતો

वाहाल अहे ते वाहा
 लेन सीवे उतरोन
 ताबकडे यासि
 अली अहे तेथे
 ताबकडी याचे मा
 या गडघो घात
 ला अहे त्याचे सुमारे
 केल गाणी पाणी
 अहे तेथे खडकी
 टाके तोडीले अहे
 त्याच सुमारे कडी
 याचे कलेने सीव
 अली अहे तेथे म
 लनाक बीन गोहर
 नाक याचे थडे
 अहे व काडुजी भु
 रुक याचे थडे अहे
 त्याच सुमारे वाहालास
 सीव मीलली अहे

स्याण केला अहे
 त्या सुमारे वाहाले
 खडकी टाके तोडीले
 अहे तेच वाहालेन सी
 व चढोन गोवडास
 सीव लागली अहे
 तेथे गोवडी घोडी
 स गडघो घातला
 अहे

तरफ कानद गोवडा
 वरती काटीयान सी
 व घातली अहे त्या
 सुमारे वागदराचे
 थोरली वोहाली खड
 की टाके तोडीले अहे
 तथु (न) पुढे गोवड सा
 डून गोवडा वरती
 हद प्रमाणे कर
 बेलाचे मासला घोडी

वागेनपीवउतरा	१७ गडिओवाक
२२ गोरेउजेजे	२४ हाउरुनोउगी
उगेहाउताम	२५ रा नया मेवम
पीवेपीआपीओ	२६ जिहाउमडा
दीदर ठीम	२७ ओर गडिओ
आउरुनपीव	२८ ४४ हाउरु
उतरोनवनेपी	२९ उउठंमो
४ तरिगाकेप	३० तोरि ४४ हाउरु
४ ४४ हाउरु	३१ मडाजदिसीग
४ ४४ हाउरु	३२ उगी नपीवउतान
४ ४४ हाउरु	३३ उमघरुतेमनेय
४ ४४ हाउरु	३४ पीवउरुउगेन
४ ४४ हाउरु	३५ उगेवधारण
४ ४४ हाउरु	३६ उगी नपीवउतान
४ ४४ हाउरु	३७ पाठीनपीवमुन
४ ४४ हाउरु	३८ पाठोरउगीमी
४ ४४ हाउरु	३९ उउउगीपाठ
४ ४४ हाउरु	४० उगेवउमउगे

वाटेने सीव उतरो
 न गोरडाचे सेत
 अहे त्या सेतामधे
 सीवेसी रवीले अहे
 ती त्या रवीले या
 च्या सुमारे सीवे
 उतरोन वाटेनेचे की
 ले तोरणाचे पटे
 चे मडकी टाके तोडी
 ले अहे या सुमारे
 पेठ कीले मजकूर
 ची अहे तेथे सीवे
 सी चाहुडीस अली
 अहे त्या सुमारे
 सूर्यासमोर उभे
 मागे सीव मौजे मजा
 घोरलेया उहाला
 स मीलली अहे

स गडधो घातला
 अहे त्या सुमारे देवगी
 रकराच्या मैटी मा
 गे उबरास्वालाते
 धोडीस गडधो घा
 तला अहे त्या सु
 मारे अदरकोंडीचेवा
 हलस रवडकी टाके
 तोडीले अहे त्या सुमारे
 मशचा हाडी सीग ?
 झोडीन सीव चढोन
 डुकर बोर अहे तेथे
 सीव अली अहे ते
 च सीव धारस ला
 गली कीले मजा
 पाठीन सीव गुज
 णखोर यासी मील
 ली अहे मौजे पास
 ली सीव मौजे सेंग

ਭਰਮੇ ਭੰਗੁਨਾਭੰਗੁ	ਵਧਿਯਾਭੰਗੁ
ਮੀਠੇ ਭੰਗੁਨੇ ਪੁਰੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਪੇਸ਼ਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ

ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ

ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ
ਭੰਗੁਨੇ ਭੰਗੁਨੇ	ਗੀਤਾਭੰਗੁ

उहाले सीव नईसा
मीलली आहे ते परी

टबुडयास जवली
ओली आहे तेथून
तरफ घाने बुदेस
मूरवाची काटीअहे
ट्या रवाली मलोई

वडी सीव कीले तोर
णीयासी काही

नीसबती नाही
पेठ कीले तोरणा
तेथील हकलाजी
मो देसमूरव व
देस कुलकर्णी

स घोडीस म्हेसा
सूरदेडु आहे ते
वाहालेने सीव च
दोन सदरहू सेत
गोरड्या मध्ये

सीवेसी रगीले
अहे आहे तेथे
सीवे आली असे

ता मजकूर याचा
यासी सालाबाद
प्रमाणे दीलहा
असे

सीवेच्या ही दाणा
वरते कीले तोरणा
या रवाली कीले मजा

[illegible]

10016. மலர் 648	101. 98
1126. மலர் 1013	1013. மலர் 613

कीले तोरणीया
सी व नईस नीस
बती नाही येणे
प्रमाणे कीले तोर
णाचे पेटची सी
वे असे

चे सीवे मधे मध
कडे अहे ती तेथून
मध उतार होईल त्या
पैकी देसमूरवा
व देसकुलकर्णीया
चालाजीमा सालाबाद
प्रमाणे दीलहा असे

सदरहु नीवाडा बाहद रुद्राजी नाईक
देसमूरव ता गुजणमावल याणे तहकेला हो
ता या बरहुकूम हाली सदरहु मुनसीफ
हारव बालाजी फर्जद रुद्राजी नाईक
देसमूरव तपे गुजणमावल यासी दारवअनकेला
असे त्यासी जो हरवी तर्फमधे हरक
ती कै फीली करील तो दीवाचा गुन्हा
गारे गोताचा खोटा हाम हजर सई मोतबू

मुर
लेख
सूद

मूळ कागदाची रुंदी १३.५ सें.मी. (५.३ इंच) व एका बंदाची लांबी ५० सें.मी. (२० इंच) आहे. एकंदर ४ बंद असून शेवटचा २६ सें.मी. (१०। इंच) भाग मोकळा आहे. कागदाची एकूण लांबी २०५ सें.मी. आहे.

महजराचा सुरुवातीचा मजकूर फार्सी भाषेतून लिहिलेला आहे. या मजकुरातील शेवटची ओळ अशी - 'खलल व कसर दूर कर्दह सरन्जाम नमुदह बयानवार दर हिन्दवी सही असत' - याचा अर्थ असा - तेथे निर्माण झालेला गोंधळ, अडचण दूर झालेली असून त्याचा शेवट झालेला आहे. हिंदवी भाषेतून दिलेल्या जबान्या योग्य आहेत.'

या वाक्यात हिंदवी असा शब्दप्रयोग करण्यात आलेला आहे. स्टेनगेस (F. Steingass) याच्या पर्शियन इंग्लिश डिक्शनरीप्रमाणे हिंदवी भाषा याचा अर्थ हिंदुस्थानी भाषा (Indian language) असा दिलेला आहे.

या महजरातील जबान्या मराठी भाषेतून परंतु मोडी लिपीतून लिहिल्या गेल्या आहेत आणि फार्सी मजकुरात हिंदवी भाषेतील जबान्या असे म्हटले आहे. यावरून त्या काळी मुसलमानी राज्यकर्ते मराठीला हिंदवी समजत होते असे दिसते. वरील महजरात अनेक फार्सी व मराठी शब्द असे आहेत की, ज्यांचा वापर थांबल्यामुळे ते परिचयाचे राहिले नाहीत. असे शब्द पुढीलप्रमाणे -

महजर - निवाडपत्र

हिदाणे - हद्दीची खूण दाखविणारा उंचवटा

गडधो - हद्दीचे दगड

हुळमुख - तलवारीच्या टोकासारखे मुख ?

वाभागड - झुंजारमाचीचे दुसरे नाव ?

मोठा - खचदरी (ओढ्यामुळे झालेली)

खिले - मोठे खडे

धोडी - मोठा खडक

गोवड - गायी-गुरांची वाट

करबेला - बेलाचे झाड ?

मासला - नमुना

मशचा हाडी - स्थानिक नाव

डुकरबोर - बोराचे झाड ?

हकलाजीमा - हक्क व अधिकार

करकसा - भांडण

घेन्याची प्रत्यक्ष पाहणी

इसवी १६३२ च्या निवाडपत्रातील तोरण्याच्या घेन्याच्या सीमा ज्या दिल्या आहेत त्या प्रत्यक्ष हिंडून पडताळून पाहिल्या. त्या बरोबर आहेत. वेल्ले घेरामधील वाडा (तहसीलदार कार्यालय) येथून जवळ गायखेआळी, त्यावर दास्तान वस्ती आहे. दास्तान वस्तीहून वर डोंगराचा पदर आहे. तोरण्याचे झुंजारमाचीच्या म्हणजे पूर्व टोकाच्या पायथ्यास हा भाग आहे. पदर म्हणजे डोंगराच्या मध्यातील सपाटी. ही सपाटी संपूर्ण तोरण्याला वळसा घालून आणि ८५० मीटर या समतल रेपेवर (कंटूर लाईन) आहे.

पुढे ओळीने तीन टाकी आहेत. नंतर चौथे कोटमजाई (कोटमा) टाके. त्यापुढे तांबकड्यातून ओढा जातो. पुढे केळगणीचे पाणी (टाके) व मलनाक आणि कावजी भुरुक यांचे थडे आहे. यानंतर मडकी टाके आहे. त्यापुढे काळ्या कातळावरून येणारी वेल्ले ते गडमाथा वाट आहे. पुढे वरली पेठ आहे.

वरली पेठेत काळसरी, वाळणजाई, वरदानी, चेडोबा इ. देवतांची स्थाने आहेत. काळसरी देवी सोनार समाजाची आहे. खळ्यावर हरिबुवाचा मुंजा (एक दगडी मूर्ती आहे.) शंकराचे मंदिर आहे. चार थडी आहेत. एकावर दोन व्यक्ती आहेत. एकावर संस्कृत लिखाई आहे. येथे मारुती व लक्ष्मी देवस्थान आहे. पेठेपासून वागदरेच्या बाजूस राखीव बन आहे. हेच कुंबळजाईचे बन. गर्द बांबूच्या बनावत कुंबळजाईचे देवस्थान आहे.

पेठेच्या वरच्या बाजूस करवंट टाके आहे. पुढे कोळी मेट आहे. याच्याजवळ खडकात ईश्वरटाके आहे. या टाक्याच्या पुढे एक बांधीव विहीर आहे. पेशवेकालीन असावी. सध्या बुजली आहे. त्यापुढे (वागदऱ्याचा) थोरला ओहोळ आहे. इथेच परीटबुडा, म्हैसासूर देव आहे. त्यानंतर वागदऱ्याचा दांड

आहे. पुढे भट्टीची दरी आहे. दांडाजवळ देवगीरकर मेट आहे. मेटाच्या वरच्या बाजूस बापुजी बुवाचे बन आहे. पुढे आंदरकोडीचा ओहोळ आहे. इथे कातळात खोदलेले टाके आहे, वाळणजाईचा दांड, मशचा हाडी(?) व डुकरबोर(?) अशी स्थाने आहेत. पुढे चित्ता दरवाजाखालचा दांड आहे व त्यानंतर कानदखिंड आहे. निवाडपत्रातील घेऱ्याच्या सीमेच्या खुणा इथपर्यंत आहेत. कानदखिंडीनंतर गुंजणमावळची हद्द पासली, सेणवड, बारशीमाळ, मेट पिलावे अशी आहे.

इसवी १७८७ मधील तोरण्यावरील देवस्थानांच्या खर्चाचा ताळेबंद

पुणे पुरालेखागार (कौन्सिल हॉलसमोर) पुणे १ येथे शासनाच्या चाळीस हजार रुमालांचा संग्रह आहे. यात जमिनी, वाडे, देवस्थाने, किल्ले, गावे यासंबंधी माहिती असणारी मोडी लिपीतील ऐतिहासिक कागदपत्रे आहेत. त्यातील सातारा जमावातील प्रचंडगडच्या म्हणजे तोरण्याच्या देवस्थानांच्या खर्चाचा १७८७ सालातील ताळेबंदातील मूळ पान १० पुढे दिले आहे. यावरून मराठा राज्यातील तोरण्याच्या देवस्थानांची व्यवस्था समजते.

सं. १०

1234

दिनांक १०/१०/१९३४

२२११

२२२०

२२३०

२२४०

२२५०

२२६०

२२७०

२२८०

२२९०

२३००

२३१०

२३२०

२३३०

२३४०

२३५०

२३६०

२३७०

२३८०

२३९०

२४००

२४१०

२४२०

२४३०

२४४०

२४५०

२४६०

२४७०

२४८०

२४९०

२५००

२५१०

२५२०

२५३०

२५४०

२५५०

२५६०

२५७०

२५८०

२५९०

२६००

२६१०

२६२०

२६३०

२६४०

२६५०

२६६०

२६७०

२६८०

२६९०

२७००

२७१०

२७२०

२७३०

२७४०

२७५०

२७६०

२७७०

२७८०

२७९०

२८००

२८१०

२८२०

२८३०

२८४०

२८५०

२८६०

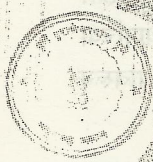
२८७०

२८८०

२८९०

२९००

२९१०

२९२०

खेरीज मुशाहिरा

देवस्थाने

कीता

कीता

६५।॥

श्रीमैगाई

३॥॥ वाळणजाई

३॥॥ म्हसोबा

३१॥॥ दुसरा व नवरात्रवर्च

३॥॥ श्रीगंगाकजाई

१२॥॥ समाराधनाब्र

२ बकरी

२ बकरे

म्ह पीशाच

॥॥ दक्षणा

१॥॥ सामान

३॥ तादूल

२९६॥ वस्त्रे

३॥॥

२॥ गहू

२५ पाटाव

२॥॥ त्रिफादरवाजेनवरात्र

१॥ दक्षणा

॥॥ चौली

त्रश्वर्च

१ दाल

३॥ फडके

२ बकरे

३ तूप

२९६॥

॥॥ किरकोळसामान

१॥॥ वाणसवदा

२॥॥

१२॥॥

३३॥॥ दरसाल नेवेद्याकडे

३॥॥ श्री वरदाजीमेट

१४॥ श्री तोरणजाई

॥॥ ---- (अस्पष्ट)

शुक्रक

४ ---- (फाटले)

---- (फाटले) तूप

१५॥॥ श्री म्हसोबासमा

२ ---- (फाटले)

१०१॥ तैल

राधना

२ ---- (अस्पष्ट)

१२ तादूल

३॥ तादूल

६१ ---- (अस्पष्ट)

६॥ वाणसवदा

१॥॥ दाल

१४१॥

३३॥॥

३ गहू

२०१॥

३१॥॥

४ तूप

२९॥॥

१८ श्री तोरणेश्वर

१॥ गूळ

६०

६ दक्षणा

२ नागलीचैपीठ

६॥ औजनस्वर्च

१५॥॥

५ तैल

२९॥॥

॥॥ वाणसवदा

१८

८३॥॥

दुर्ग तोरणा

१०९

लोककथा - दंतकथा

स्वराज्याचे तोरण

(२०७)

जा समयी शिवाजीने आपणास किछा असावा असें मनांत आणिले, त्या वेळेस त्याचे जहागिरींत किछे करी बादशाह याजकडे होते. कोडाणे कित्यावर अधिकारी सुसलमान असे. आणखी पुरंदरावर मुगल पताचा ठेवणाईत नीळकठरा व नामें ब्राह्मण होता. ते दोघे किछे करी व शहाजीचें कुळ यांच्या न्हेह होता. माव जांत तिघे शिवाजीचे सोबती प्रसिध्द होते गस्ती कंक, दुसरे नानाजी मालुसरे ति बाजी फासल कर. मिळून तिघे.

जे समयी शिवाजी लश्कर मिळवूं लागला. तेव्हां ते तिघे पहिल्याने त्यास भि जाले. त्याणीं सन सोळाशें शे-चाळिसांत तोरणा कित्याचे लोक वग करून. तो कि- छा शिवाजीला देवविला.

त्यानेंकर शिवाजीनें विजापुरास वकिल पाठवून बादशाहास विनंती केली कीं मी किछा घेतला हा आपल्ये राजधानी पासून फार लांब आहे आणि एथचे लोक मोठे जयाती. यास्तव ही जागा विश्वासू सेवकाचे स्वाधीन असल्यास राज्या- बंदोबस्त उत्तम होईल. त्यावरून किछा त्याकडे असावा अशी आज्ञा झाली नाही, किछा त्यानें बादशाहाचे दरबारी लोक यांस लांब दिला त्यामुळे त्या दरबारी ती गोष्ट

कोडाणे किछास हाकी सिद्दाड लणतात.

पुनः

(२०८)

पुनः तिघांला नाही आणि किछा त्याकडेच राहिला. अशीं कित्येक वर्षे गेल्यावर शि- वाजीनें मावळे लोक चाकरीस ठेवून. कित्याची दागदुर्जा केली.

मग कोणा गकें दिवशीं त्या कित्यांत खणूं लागला तो त्याला देवयोगें करू- न कित्येक काळ त्या कोणी ठेवलेल्या मोहारांचा हांडा सांपडला.

तेव्हा त्यानें युक्तीनें लोकान अशी प्रसिद्दी केली कीं भवानी आत्म्या प्रसन्न झाली ती द्रव्य देत्ये दे गेकुस लोक त्याला भजूं लागले.

तेव्हा शिवाजीनें दारू गोळा व शस्त्रें इत्यादि युद्धापयोगी पदार्थ विकत घेऊ- न तोरणा याचे आग्नेयी दिशेस दीड कोसावर मोरवद नामें उंच डोंगर आद्रे त्यावर अति मेहेनतीनें मोठ्या खरे करून दुसरा किछा बांधिला, आणि त्याचें नाय राजगड ठेविलें हे वर्तमान सन सोळाशें सत्तेचाळिसांत झालें.

‘तोरणा’ म्हणजे स्वराज्याचे तोरण बांधून शिवाजी महाराजांनी जेथून स्वराज्य मिळविण्याची वाटचाल सुरू केली ते स्थान असा सर्वसाधारण समज जनमानसात पसरलेला आहे. तोरणा जिंकल्यावर किल्ल्यात एके ठिकाणी खणत असताना मोहोरांचा हंडा सापडला आणि त्यामुळे भवानी देवीने प्रसन्न होऊन महाराजांना द्रव्य दिले असाही समज आहे.

वरील कल्पनेचा उगम सर्वात प्रथम ग्रँट डफ या ब्रिटिश अधिकाऱ्याने इसवी १८३० मध्ये लिहिलेल्या ‘मराठ्यांची बखर’ या ग्रंथात सापडतो. ब्रिटिश लष्करी अधिकारी ग्रँट डफ इसवी १८१८ मध्ये मराठा राज्य संपल्यानंतर इसवी १८२० ते १८४० या दरम्यान साताऱ्याचा रेसिडेन्ट (कारभारी) होता. त्याने हिस्ट्री ऑफ मराठाज हा ग्रंथ इंग्रजी भाषेत लिहिला. त्या ग्रंथाचे भाषांतर मराठ्यांची बखर या नावाने इसवी नोव्हेंबर १८२९ मध्ये तयार होऊन इसवी जानेवारी १८३० मध्ये प्रसिद्ध झाला. भाषांतर बाबा साने यांच्या साह्याने डेव्हिड केपनने तयार केले. या बखरीतील पृ. २७, २८ वरील मजकूर वर दिला आहे.

इसवी १८७७ मध्ये विविध ज्ञानविस्तार मासिकात (संपादक - पंडित ह. म.) मल्हार रामराव चिटणिसांनी लिहिलेले शिवछत्रपती शककर्ते यांचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र क्रमशः प्रसिद्ध झाले आहे. या चरित्रात चिटणीस लिहितात -

... शके १५६२ यात या मसलतीचा आरंभ करिते झाले. तो वय तेरा वर्षांचे झाले. तेव्हा तोरणा किल्ला विजापुरी पादशाहीतील तेथे राजकारण करून मावळे लोक पासलकर, कंक, मालुसरे वगैरे सरदार ठेवून ममतेत ठेविले. त्यांचे हाते वरील नामजाद लोक यास वश करून किल्ला आमचे निसबतीत द्यावा, आम्ही पादशाहापासून आपलेकडे करून घेऊ म्हणून वश करून घेतला. आणि पाहावयास जाऊन प्रचंडगड असे नाव ठेविले. दुरज देवीचा डोंगर त्याच सन्निध फार चांगला पाहून तेथे वस्ती करून तेथे किल्ला करावा असे चित्तात आणून सांप्रदायानुरूप केला. हवालदार कारकून नेमून दिले. त्या पर्वतास तीन माच्या होत्या. त्या चांगल्या त्यासही काम लावून बांधल्या. किल्ल्यास इमारत करविली. त्याचे नाव राजगड ठेविले. माच्याचे नाव एक सुवेक व संजीवनी

व पद्मावती असे ठेवून चार किल्ले असे केले. राजधानीस राहण्यास योग्य अशी कल्पना करून बांधिते झाले. हे वर्तमान पातशाहास कळल्यावर शाहाजी महाराज यास विचारिले. त्यांनी सांगितले, 'जे त्या किल्ल्यावर दुसरेकडील काही गडबड आढळली यावर बंदोबस्त तोरण्याचा केला. त्या लगती जागा चांगली दिसली तेथेही किल्ले बांधून जागा करविली. आमचे जहागिरी लगत चांगली जागा आम्हाकडे असावी' असे बोलोन सरपोष राखिला...

ग्रँट डफने इसवी १८२९ मध्ये मराठ्यांची बखर प्रसिद्ध केली. त्याचप्रमाणे मल्हार रामराव चिटणीस यांनी लिहिलेले शिवाजी महाराजांचे सप्त प्रकरणात्मक चरित्र इसवी १८७७ मध्ये प्रसिद्ध झाले.

डफ आणि चिटणीस यांच्या वरील उताऱ्यावरून तेव्हापासून खालील समजुती जनमानसात प्रसृत होऊन त्या आजपर्यंत रुजलेल्या दिसतात.

१) शुभ कार्याच्या आरंभी प्रवेशद्वारी तोरण बांधण्याची प्रथा आहे. त्याप्रमाणे शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यनिर्मितीच्या प्रारंभी पहिला दुर्ग तोरणा घेऊन स्वराज्याचे तोरण उभारले.

२) वि. वा. जोशी यांच्या 'राजधानी रायगड' मध्ये शिवाजी महाराजांनी १६४६ मध्ये तोरणा घेण्यापूर्वी तो मुघलांकडे म्हणजे सुलतानाकडे असल्याने तोरण्याचे पूर्वीचे नाव सुलतानगड होते असे म्हटले आहे.

३) शिवाजी महाराजांनी पहिला किल्ला ताब्यात घेऊन तोरणा हे नाव ठेवले.

गो. स. सरदेसाई यांनी ऐतिहासिक वंशावळी या पुस्तकात चिटणिसांची खालील वंशावळी दिली आहे. बाळाजी (मृ. १६८१) आवजी चिटणिसांचा मुलगा खंडोबल्लाळ (मृ. १७२६) त्यास बहिरव व जिवाजी (मृ. १७४३) अशी दोन मुले. जिवाजीला रामराव (मृ. १८०५) त्याचा मुलगा मल्हार (मृ. १८२३) बखरीचा लेखक. या मल्हार चिटणिसाने इसवी १८१० मध्ये चरित्र लिहिले. म्हणजे १६४६ नंतर १६४ वर्षांनी चरित्र लिहिले आहे.

ग्रँट डफ आणि चिटणीस ऐतिहासिक विधाने करताना कोणत्या साधन-ग्रंथाचा आधार घेतला हे देत नाहीत.

बुर्हान-इ-मासिर या फार्सी ग्रंथात १४७१ ते १४८६ या दरम्यानचा तोरण्याचा उल्लेख आहे. त्यानंतर मराठी कागदपत्रात इसवी १६२७ मध्ये

तोरण्याचा उल्लेख आहे. तेव्हा १६४६ पूर्वीच दुर्गाचे नाव तोरणा होते हे स्पष्ट आहे. उपलब्ध अन्य बखरींमध्ये तोरणा केव्हा घेतला याचा उल्लेख नाही.

याबाबत राजवाडे लेखसंग्रहात पुढील निवेदन आहे.

“ग्रांट डफ कोणत्या तरी बखरीच्या आधारावर शके १५६८ शिवाजीने तोरणा किल्ला घेतला असे लिहितो, त्याअर्थी देशमुखांना दस्त करण्याचे काम शिवाजीने शके १५६८ च्या सुमारास कदाचित संपविले असावे, असे मी संदिग्ध विधान केले आहे. शके १५६८ त शिवाजीने तोरणा किल्ला घेतला, हे विधान कोणत्या विशिष्ट बखरीच्या आधारावर आपण करतो त्याचा खुलासा ग्रांट डफने केला नाही. मला उपलब्ध असलेल्या कोणत्याही बखरीत तोरणा किल्ला घेतल्याचा शक किंवा फारसी सन दिलेला नाही. यद्यपि ग्रांट डफच्या जवळ असलेल्या बखरीत हा शक किंवा सन दिलेला असला, तरी तो अितर अस्सल प्रमाणांच्या अभावी खरा कां धरावा हा माझा ग्रांट डफच्या लिहिण्यावर आक्षेप आहे.”

“प्रत्यंतर पुरावा आढळत नसल्याने तोरण्यावर स्वराज्याचे तोरण हा कल्पना-विलासच मानणे भाग आहे. अर्थात शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याच्या प्रयत्नात ज्या अनेक गडांना महत्त्व आले त्यांपैकी तोरणा अथवा प्रचंडगड हा एक” हे इतिहास संशोधक ग. ह. खरे यांचे विधान ऐतिहासिक सत्याच्या अधिक जवळचे आहे हे निश्चित.

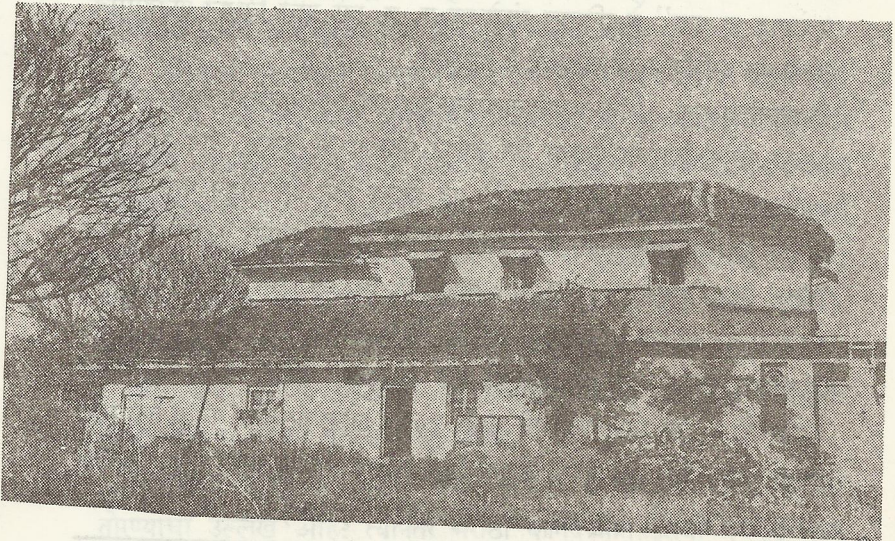
भिकुली बुरुज - भिकुले आडनावाच्या एका स्त्रीने प्रसंगावधान राखून घोरपड लावून चढून येणाऱ्या शत्रूचा बेत हाणून पाडला तो बुरुज. दोन लोक वर आल्याची चाहूल लागताच धिटाईने पुढे होऊन तिने दोर तोडून माळ खाली पाडली आणि इतके होते तो गडकरी सावध होऊन त्यांनी पुढचा बंदोबस्त केला. सहाद्री मासिक (संपादक : काळे दि. वि., न. चिं. केळकर) यामध्ये भिकुली बुरुजाबद्दल वरील आख्यायिका दिली आहे.

झुंजारमहाल - पूर्वेस तटाखाली एक मान्याची जागा आहे. या जागेस झुंजारमहाल असे म्हणतात. येथे सुमारे १००० लोक बसतील येवढी तळघरात जागा आहे. येथे एक भुयार असून तेथून रायगडावर जाण्याचा रस्ता असावा असा अंदाज आहे. (सूर्यकांत मासिक, १९१४, पृ. ७५)

कॅप्टन जेम्स कर्निंगहॅम ग्रॅंट डफ

सातारा येथील त्यांचे निवासस्थान

परिसर

डोंगर

तोरणा हे पुणे परिसरातील सर्वात उंच दुर्ग-शिखर आहे. समुद्रसपाटीपासून त्याची उंची १४०३ मीटर आहे. सर्वात उंच भाग पूर्वेखांश ७३°३७.५ व उत्तर अक्षांश १८° १६.५ या जागी आहे. पुण्यापासून २२० डिग्रीज ३५ किलोमीटरवर आहे.

सह्याद्रीच्या पूर्वेस निघालेल्या रांगेचे तोरण्याच्या बुधल्यापाशी दोन भाग होतात. एक भाग बालेकिल्ल्यावरून झुंजारमाचीवरून साखर गावापर्यंत व दुसरा भाग राजगडावरून आळंद गावापर्यंत आहे.

दुर्गशिखरे - तोरणा (१४०३ मी.) परिसरात पुढील दुर्गशिखरे आहेत. पुरंदर (१३७४ मी.), वज्रगड (१३४७ मी.), सिंहगड (१३१९ मी.), राजगड (१३१७ मी.), पांडवगड (१२७७ मी.), मकरंदगड (१२३९ मी.), केळंजा (१२०० मी.), मोरगिरी (११३० मी.), रोहिडा (१११६ मी.), कैलासगड (११०० मी.), कमलगड (१०९८ मी.), प्रतापगड (१०९७ मी.), तुंग (१०७३

मी.), तिकोना (१०६५ मी.), विसापूर (१०८४ मी.), लोहगड (१०४० मी.), कोरीगड (९२९ मी.), लिंगाणा (८८२ मी.), रायगड (८६८ मी.), घनगड (७८२ मी.), कांगोरी (७५० मी.), चंद्रगड (६८९ मी.), कासलोडगड ऊर्फ मोहनगड (६६२ मी.), सुधागड (५७३ मी.) अनघाई (५०० मी.).

शिखरे - तोरणा अक्षाच्या उत्तरेस जेरशेश्वर (जेरसोबा), कोकणदिवा, तेलबैला, सालतरचा भोजाचा डोंगर, नागफणी, पर्वती टेकडी, दिघी टेकडी, शिंगी, कुंडेश्वर डोंगरशिखरे आहेत. तर दक्षिणेस रायेश्वर, कोळेश्वर, महाबळेश्वर, घेवडेश्वर, मांडरदेवी ही डोंगरशिखरे आहेत.

घाटवाटा - तोरणा अक्षाच्या उत्तरेस सिंगापूर, बोचेघोळ, कावळ्या, कुंभा, लिंग्या, ताम्हिणी, सावळा, सवाष्णी, वागजाई, कोराई, सव, आंबेनळी, कुरवंडा, बोर हे पायघाट सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेत आहेत. तर दक्षिणेस कामथा, वरंध, खुटा, गोपे, आंबेनळी, उपांडा, मढे, शेवता, चिकणा, फडताड, आग्या असे घाट आहेत.

पूर्वेस कात्रज घाट आहे व आग्नेयेस खंबाटकी घाट आहे.

नद्या

तोरण्याच्या उत्तरेस कानद नदी व दक्षिणेस गुंजवणी नदी व वेळवंडी नदी आहे.

परिसरातील मार्ग

तोरणा परिसरात नसरापूर-वेलहे मार्गास संलग्न असे मार्ग पुढे दिले आहेत -

- १) वेलह्याहून कोंढावळेमार्गे धानेप, विहीर या गावावरून गोटाखिंडीतून कादववरून पानशेत-मुठे-पौड-पवनानगर-कुसगाव-लोणावळे असा मार्ग आहे.
- २) वेलह्याहून चापेट-कोदापूर-निवी-घिसर असा गाडीमार्ग आहे.
- ३) वेलहे-केळद-कुंबळे हा गाडीमार्ग कानदखिंडीतून आहे.
- ४) वेलहे-पाबे-पाबे घाट-रांजणे-खानापूर-पुणे असा मार्ग आहे.

- ५) वेल्हे-खरीव-खरीव खिंड-वाजेघर बुद्रुक-पालखुर्द भुतोंडे, मळे-भोर
असा मार्ग आहे.
- ६) वेल्हे-केळद-मढे घाट-वाकी-बिरवाडी-महाड असा मार्ग आहे.

चित्तवेधक स्थळे

पुणे-सातारा महामार्गावर पुण्याहून (स्वरागेटपासून) २९ कि.मी. अंतरावर चेलाडी गाव आहे. तेथून चेलाडी-नसरापूर-वेल्हे असा गाडी मार्ग आहे.

चेलाडी येथे 'हिंदवी स्वराज्य स्मारक स्तंभ' आहे. हा स्तंभ श्रीमंत पंतसचिव राजेसाहेब, संस्थान भोर यांनी हिंदवी स्वराज्योदयाच्या त्रिशत-सांवत्सरिक उत्सवाप्रीत्यर्थ (इसवी १६४५-१९४५) इसवी १९४५ (शके १८६७) मध्ये उभा केला आहे. शिवाजी महाराजांच्या प्रारंभीच्या हालचाली भोर संस्थानच्या परिसरात झाल्यामुळे हे स्मारक त्याच भागात उभे केले आहे. स्तंभ कातळाच्या चिन्यांचा असून ४ मीटर उंच आहे. पायथ्याशी चौथरा आहे. शीर्षावर कलश कोरला आहे. स्वराज्यशपथ, ढाल-तलवार, तीर-कमान व शिवमुद्रा अशा चार संगमरवरी शिल्पपट्ट्या बसवल्या आहेत. पायऱ्यांवर दुर्ग दिशादर्शक बाण कोरले आहेत.

चेलाडी फाट्यापासून सुमारे २ कि.मी. अंतरावर 'नसरापूर' हे गाव आहे. गाव छोटेसे असले तरी पूर्वी हे भोर संस्थानातील 'राजगड' तालुक्याचे मुख्य ठिकाण होते. आता भोर तालुक्यातील एक प्रमुख गाव आहे. येथे राममंदिर आहे. येथून जवळच उत्तरेकडे पेशवे काळातील बनेश्वर मंदिर, बाग व धरण आहे.

नसरापूरपासून पश्चिमेस जाणारा रस्ता तोरणा गडाच्या पायथ्याशी वेल्हे गावापर्यंत आहे. नसरापूर ते वेल्हे ३० कि.मी. अंतर आहे. नसरापूरनंतर माळेगाव, दीडघर, वीरवाडी, जांभळी, कुंगवाडी, आंबवणे अशी गावे आहेत.

दीडघराच्या दक्षिणेस नदीपलीकडे मोहरी बुद्रुक आहे. तेथे अमृतेश्वर या नावाचे शिवमंदिर आहे. तेथे गंडभेरुंड शिल्प आहे. शिवकालात या मंदिरात दिव्य झाल्याची नोंद मिळते. आंबवणे हे वेल्हे तालुक्यात असून या गावापासून

वेल्हे तालुक्यात प्रवेश होतो. आंबवणे गावात जुनी मशीद आहे. गावाच्या उत्तरेकडून येणाऱ्या ओढ्याच्या काठी बोरवळे हद्दीत नृसिंह मंदिर व सहजानंद स्वामींची समाधी आहे.

आंबवणे गावाच्या पुढे करंजवणे व मार्गासनी ही गावे आहेत. मार्गासनी गावाच्या नैर्ऋत्येस पूर्वीच्या गुंजणमावळातील आता वेल्हे तालुक्यातील राजगड आहे. पालखुर्द हे गाव राजगडच्या पायथ्याशी आहे. मार्गासनीहून राजगडच्या सुवेळा माचीतील आरपार दिसणारे 'नेढे' आपले लक्ष वेधून घेते. मार्गासनी-साखर-गुंजवणे फाटा-मेरावणे - लव्ही-वाजेघर- पालखुर्द-भुतोंडे असा रस्ता आहे. गुंजवणे येथे आनंदाश्रम आहे.

मार्गासनीनंतर विंझर, दापोडे, पाबे, हिरपोडी अशी गावे रस्त्याच्या उजवीकडे उत्तरेस आहेत. दापोडे व पाबे यादरम्यान डावीकडे दक्षिणेस कानद नदीच्या पलीकडे असलेल्या खरीव गावाजवळील खरीव खिंडीतून पुढे वाजेघराहून पालखुर्दमार्गे भुतोंडे या गावास रस्ता आहे. पाबे येथून खरीव खिंडीतून राजगडची पद्यावती माची, बालेकिल्ला, संजीवनी माची दिसते. पाबे गावाच्या उत्तरेस पाबेघाट आहे. पाबे गावाच्या पुढे कानद नदी व त्यापलीकडे वेल्हे गाव आहे.

तोरण्याच्या पायथ्याच्या भागातील अन्य चित्तवेधक स्थळे पुढे दिली आहेत.

गडाच्या पश्चिमेकडे कानद येथे २.५ मीटर उंचीचा कारुती असून गावाच्या हद्दीत सिद्धेश्वर, कळंबनाथ ही उद्ध्वस्त मंदिरे आहेत. ही सुमारे १२ व्या १३ व्या शतकातील आहेत. सिद्धेश्वर मंदिराच्या दरवाजाची दगडी चौकट सुमारे १९७६ मध्ये ग्रामस्थांनी भट्टी गावाच्या राममंदिराच्या दर्शनी भागात बसविली आहे.

या द्वारशाखेला मुख्य दोन शाखा आहेत. एक स्तंभशाखा आणि दुसरी पत्रशाखा. पहिलीचा आकार यादवकालीन खांबासारखा असून तिच्यावर गणेशपट्टीचा भार आहे. त्याच्या आतल्या शाखेवर पूर्वीच्या परंपरेप्रमाणे अखंड वेल कोरलेला आहे. स्तंभशाखेच्या पायापाशी शैव द्वारपाल उभे आहेत. बघणाऱ्याच्या डावीकडच्या द्वारपालाच्या हाती डमरू दिसते तर उजवीकडच्या द्वारपालाच्या हातात खड्वांग दिसते. इतर हातातील आयुधे स्पष्ट नाहीत.

पत्रशाखेच्या पायथ्याशी सुबक आकाराच्या, त्रिभंगवस्थेतील द्वारपालिका उभ्या आहेत. गणेशपट्टीच्या मध्ये ललाट बिंबावर पद्मासनातील पुरुषमूर्ती आहे. ती लकुलीशाची मूर्ती असावी.

सिद्धेश्वर मंदिराच्या द्वारशाखेची एकूण घडण पाहता ते यादवकालीन असावे.

कोदापूर येथेही मंदिर आहे. धानेप गावी धानेश्वराचे मंदिर आहे. वेल्हे बुद्रुक येथे मेंगाई, वेल्हे खुर्द येथे कडजाई अशी मंदिरे आहेत. वरली पेठेत वरदानी, कुंबळजाई तसेच चेडोबा, येलोबा, बापुजीबुवा, शिवाच्या अशी स्थाने आहेत. तसेच वरली पेठेत कुंबळजाई बन व देवगीरकर मेट येथे बापुजीबुवा बन आहे. भोर्डी येथे केळेश्वर मंदिर आहे. मंदिर देवराईत आहे. चापेट येथेही देवराई आहे.

केळद हे गाव घाटमाथ्यावर असून हवामान सर्व ऋतूंमध्ये थंड असते. वेळवंडी नदीचे डोह, मढे घाटमाथा या आल्हाददायक जागा आहेत.

केळदचे ऐतिहासिक विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे येथील अन्नछत्र होते. हे १७६८-६९ मध्ये भोरचे पंतसचिव यांच्या देणगीतून चालू झाले. पुण्यास जाणाऱ्या भिक्षुकांना, गोसावी, बैरागी पांथस्थांना व तांदूळ, मीठ, सुके मासे यांचा जो व्यापार चाले त्या व्यापाऱ्यांना- वंजाऱ्यांना जेवण मिळावे असा याचा हेतू होता. येथील अन्नछत्रात प्रतिवर्षी सुमारे १२००० लोक जेवले आहेत.

वेल्हे (वरली पेठ), पाबे व पुणे या मार्गावर खामगाव आहे. येथेही अन्नछत्र चालवत. खामगावी सुमारे १९००० लोक प्रतिवर्षी जेवल्याची नोंद आहे. काही वेळा शिधाही मिळे. अन्नछत्राच्या व्यवस्थापनाकरिता कारकून, आचारी, पाणके, कुणबिणी, प्यादे इ. असामी असत. दसरा, दिवाळी, शिमगा या सणांना वस्त्रे व महार, परीट, गुरव यांना ओवाळणी मिळे. (निलंगेकर अंजली, भा. इ. सं. मंडळ पाक्षिक सभा ५-८-८७).

मढे घाटातील अन्नछत्राशी संबंधित आणखी एक हकीगत अशी : महादजी शिंदे यांचे फडणीस गोविंद हरि कानजोशी हे निवृत्तीनंतर इसवी १७८० मध्ये पुण्यास आले. दहा उंट्यांचा काफिला घेऊन ते मढे घाटाने आपल्या रत्नागिरी

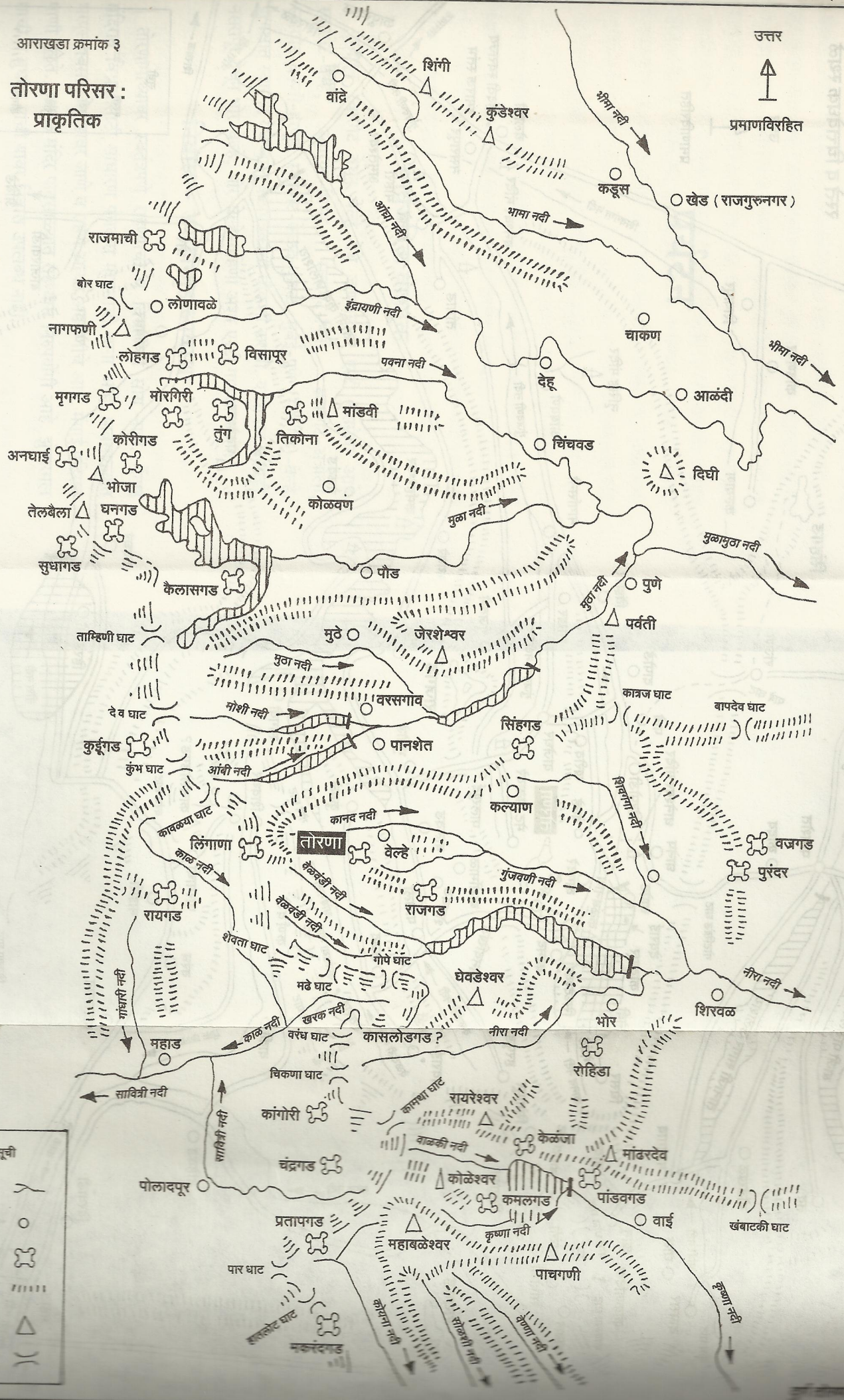
लिह्यातील मूळ गावी पोमेंडी येथे गेले. अन्नछत्राच्या पांच पांतस्थांचा भार त्यांनी उचलला. अन्नछत्र इसवी १८४१ पर्यंत चालू होते. (कर्वे चिं.ग. (संपादक) १९४३, पृ. १०८)

तोरणा परिसर :
प्राकृतिक

उत्तर

प्रमाणविरहित

सूची

नदी	—
गाव	○
डग	⊕
डोंगर	
शिवर	△
घाट	()

उत्तर

प्रमाणविरहित

सूची

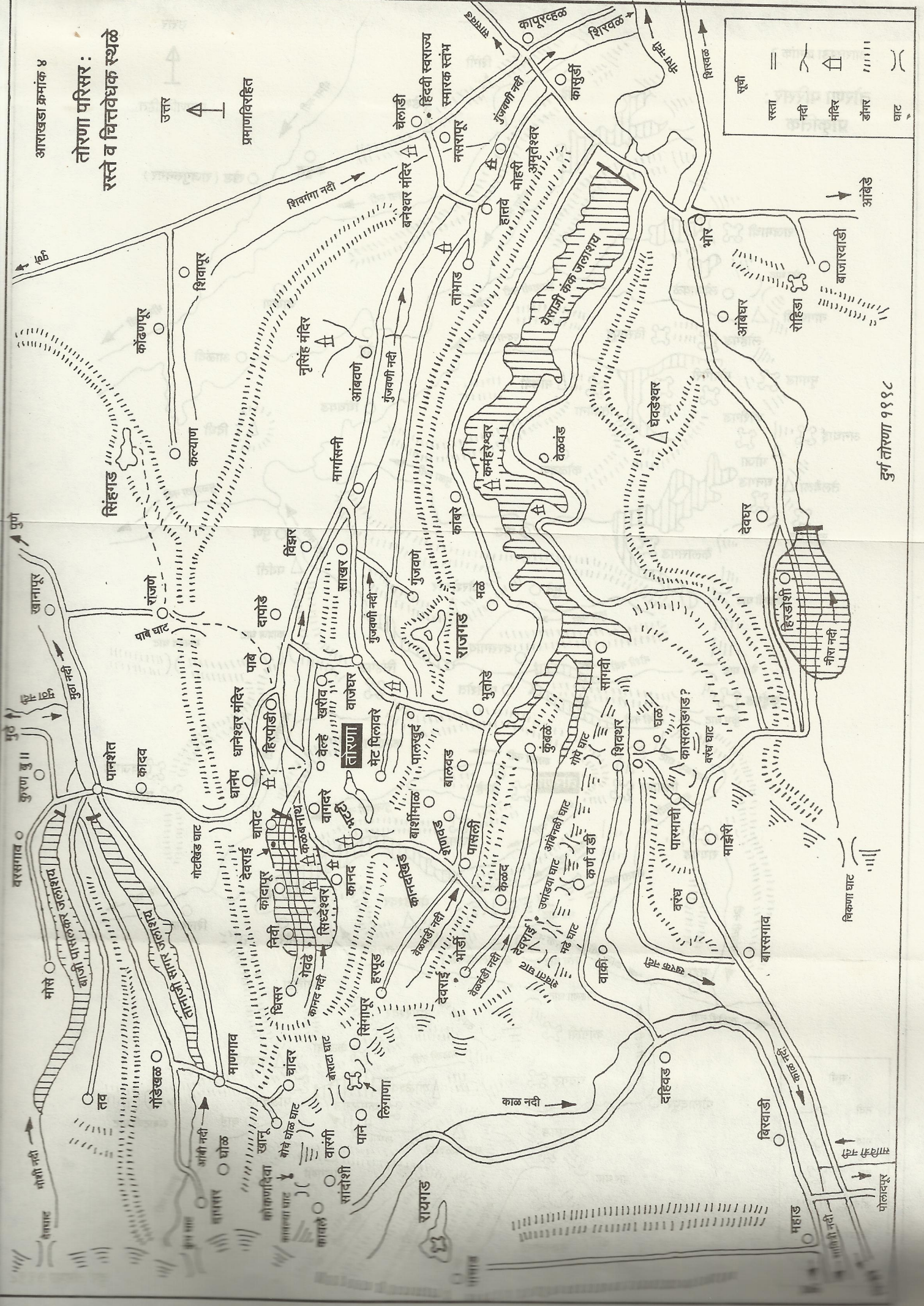
रस्ता

नदी

मंदिर

डोंगर

घाट

पर्यटन

सार्वजनिक वाहतूक

पुण्याहून स्वारागेट येथून वेल्हे येथे जाण्यासाठी एस्टी बससेवा आहे. स्वारागेट-वेल्हे, स्वारागेट-घिसर, स्वारागेट-निवी, स्वारागेट-अंत्रोली, स्वारागेट-वरूती-हरपूड, स्वारागेट-केळद-कुंबळे, मुंबई-पुणे (स्वारागेट)-वेल्हे. प्रत्यक्षात स्वारागेट येथे चालू वेळापत्रकाची चौकशी करावी. याशिवाय चेलाडी, नसरापूर येथून भोर-वेल्हे, भोर-वेल्हे-गुहिणी अशा एस्टी गाड्या आहेत.

निवास - उपाहारगृह व्यवस्था

तोरणामाथ्यावर स्वतंत्रपणे राहण्याची व विश्रांतीची सोय नाही. मेंगाई मंदिरात विश्रांतीसाठी साधारण पंचवीस माणसांची जागा आहे. पावसाळ्यात भरपूर पावसामुळे गडावर जाणे व राहणे अत्यंत अडचणीचे आहे. मेंगाई मंदिरात पाणी गळते. त्यामुळे मंदिर पावसाळ्यात राहण्यास निरुपयोगी आहे. झुंजारमल माची व बुधला माची यावर निवारा उपलब्ध नाही.

गडावरील पाण्याचा साठा उन्हाळ्यातही पिण्यासाठी पुरेसा आहे. बालेकिल्ल्यावर खोकड टाके, टकमक बुरुजाजवळील गुहा टाके तर बुधला माचीतील चार टाकी, चौकोनी टाके पिण्यायोग्य पाण्याची असू शकतात. गडाबाहेर वाळणजाई टाके व भगत दरवाजाबाहेरील विवर टाके ही उपयुक्त आहेत. गडावर उपाहारगृह नाही. गड पायथ्याला वेल्हे गावात तोरणाविहार, शिवशक्ती हॉटेल, स्वप्नील हॉटेल इथे उपाहार व जेवणाची सोय आहे. राहण्यासाठी पर्यटकांना वेल्हे येथे विश्रामधाम नाही. तथापि तोरणाविहारमध्ये सोय होऊ शकते.

तोरणा कसा पाहावा !

पुण्यासारख्या मध्यवर्ती शहरापासून (स्वारेगेट स्थानक) सोईच्या एस्टी गाड्या आहेत. सकाळची पहिली एस्टी घेतल्यास तोरणा चढण्याचा कार्यक्रम उन्हाचा ताव वाढण्याआधी करता येईल. पायथा ते माथा पाण्याची सोय नसल्यामुळे पिण्याचे पाणी बॉटरबॅगमध्ये भरून नेणे आवश्यक आहे. वेल्ह्यापासून रेडेपटीपर्यंतचा प्रवास तसा सोपा आहे. पुढचा चढ तीव्र असून कातळ-कड्यातून असल्यामुळे काळजीपूर्वक चढावा. यातील आधारागज-नळी योजनेवर जास्त विसंबून राहू नये. एकतर ते हलतात आणि पायातूनही निखळले असण्याची शक्यता आहे. या टप्प्यानंतर आडवी वाट आहे. इथे तीव्र उतार असल्यामुळे वाट बारीक आणि घसरलेल्या दरडीवरून आहे. त्यामुळे इथेही व्यवस्थित, काळजीपूर्वक जावे. पुढे बिनी दरवाजाशी चढणाऱ्या वाटेतील काही पायऱ्याही दगड हलत असल्यामुळे धोकादायी आहेत.

बिनी दरवाजानंतर कोठी दरवाजातून दुर्गाच्या आत प्रवेश होतो. इथून जवळच खोकड टाके आहे. पिण्याच्या पाण्यासाठी बालेकिल्ल्यावरील हे उपयुक्त टाके आहे. इथे जवळच 'पिसा'चे झाड आहे. त्यामुळे विश्रांतीसाठी ही आदर्श जागा आहे. खोकड टाक्यात झरा आहे असे सांगतात. पाणी बारमाही आहे. टाक्याजवळच्या अंबारखाना, देवळीची पाहणी करून कोठी दरवाजाजवळील तोरणजाई देवीचे दर्शन घ्यावे. यानंतर कोठी दरवाजावर

जिन्याने चढावे. इथून काही वेळा तटाच्या वेदिकेवरून तर काही ठिकाणी तटाच्या जवळून जात पश्चिमेला माळेच्या बुरुजावर जावे. वाटेत डावीकडे घरांची अनेक जोती दिसतात. माळेचा बुरूज उत्कृष्ट बांधणीचा आहे. इथून वागदऱ्याचा मोठा ओढा, वागदऱ्याची वाट असलेला दांड, विनी दरवाजा आणि वेल्ह्यापर्यंतची संपूर्ण वाट याचे विहंगम दृश्य दिसते. पश्चिमेला आणि उत्तरेला अनेक डोंगररांगांचे वेधक दर्शन होते.

इथून दक्षिणेला सफेलीचा बुरूज आहे. याची बांधणीही उत्कृष्ट आहे. हा पाहिल्यावर तटाच्या वेदिकेवरून जिन्याने वर चढावे आणि फुटक्या बुरुजावर पोहोचावे. बुधला माची आणि पश्चिमेच्या दरीचे उत्तम दर्शन इथून घडते. पुढे कोकण बुरुजावर आल्यावर दक्षिणेच्या दरीचे दृश्य लक्ष वेधते. पूर्वेला गेल्यावर तोरणेश्वर महादेव मंदिर लागेल. इथून दक्षिणेस टकमक बुरूज आणि गुहा टाके व रांजण पाहावेत. मेंगाई टाकेही इथून जवळच आहे. टकमक टाके व मेंगाई टाक्यात बारमाही पाणी असते. तोरणेश्वरासमोर सतीस्मारक व दीपमाळ आणि सदर व दिवाणघर पाहून मेंगाई मंदिरात विश्रान्ती घ्यावी.

भेल बुरुजाकडे जावे. वाटेत एका उत्तम इमारतीचे अवशेष आहेत. भेल बुरुजावरून झुंजार बुरुजापर्यंत पसरलेल्या झुंजारमलमाचीचे सुंदर दृश्य दिसते. भेल बुरुजाची बांधणीही प्रेक्षणीय आहे. बुरुजाजवळ दिंडी होती ती बुजली आहे. माचीत जाणे सुलभ व्हावे यासाठी लोखंडी शिडी आहे. या शिडीवरून काळजीपूर्वक उतरावे आणि झुंजारमलमाचीत जावे. दुसऱ्या टप्प्यात जाण्यासाठी कड्यातून वाट आहे. वाटेत आधारासाठी वायररोप आहे. येथील भुयारीमार्ग प्रेक्षणीय आहेत. झुंजारमल बुरुजावरून चिंबळ्यापासून पुढे गेलेल्या रांगा आणि दोन्ही बाजूंच्या खोल दऱ्या उत्तम दिसतात.

दक्षिण व उत्तरेला दोन दिंड्या आहेत. दिंडीचा मार्ग अवघड व अडचणीचा आहे. यांचा वापर फक्त अनुभवी डोंगरयात्रींनीच करावा. उत्तर दिंडीतून बाहेर पडल्यावर शिडीच्या माळावर जावे. इथून दांडाने पदरातील कोटमजाई टाक्याशी गेल्यास वेगळे आळीतून वेल्हे गाठता येईल.

आल्या वाटेनेच भेल बुरुजापाशी बालेकिल्ल्यात चढावे. इथून हनुमान बुरुजाकडे जावे. बुरुजातील एका कोनाड्यात हनुमान मूर्तीचे दर्शन घ्यावे.

बुरुजापासून उत्तरेला पसरलेल्या सोंडेवर वेल्ह्याची वाट उत्तम दिसते. तसेच मेंगाई मंदिरापर्यंत पसरलेला भाग व्यवस्थित दिसतो. म्हसोबा तळे व लक्ष्मीचे तळे यांचा परिसरही उत्तम पाहता येतो. तळ्यात पाणी टिकत नाही. हनुमान तटबंदीतील वेदिकेवरून उतरावे आणि तोरणजाईपासून खोकड टाक्यावरून मेंगाई मंदिरात मुक्कामाला जावे. मंदिराची स्थिती फारशी चांगली नाही.

मेंगाई मंदिर हे दुर्गाच्या सर्वोच्च भागात आहे. त्यामुळे इथून चौफेर दृष्टी टाकता येते. संध्याकाळी व सकाळी ८० किलोमीटर अंतरावरचे दृश्य दिसते. आराखड्यात दाखविलेली सर्व दुर्गशिखरे, डोंगर शिखरे सुधागड, घनगड, अनघाई, कुर्डु असे अपवाद वगळता दिसतात. आराखडा उत्तर दिशा धरून जुळवल्यास त्यातील शिखरे ओळखणे सोपे जाईल. डोंगरशिखरांप्रमाणेच पुणे शहर, राष्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिनी - खडकवासले, पानशेत येथील तानाजी सागर, वीर बाजी पासलकर धरण, रायगड जिल्ह्यातील नागोठणे येथील कारखान्यांच्या धुराड्यांच्या ज्योती तोरणागडावरून दिसतात.

पुणे शहरातील संभाजी पूल, वरंध घाट, खंबाटकी घाट, बिरवाडी (तालुका-महाड) येथूनही तोरणा दिसतो.

दुसऱ्या दिवशी मेंगाई मंदिरापासून कोकण दरवाजाकडे जावे. कोकण दरवाजातून बुधला माचीचे दर्शन प्रेक्षणीय आहे. दरवाजासमोर कोनाड्यात मारुती होता. हीच मूर्ती बहुधा मेंगाई देवळात ठेवली आहे. चिंचोळ्या धारेवरून थोडे अंतर गेल्यावर हत्तीमाळ बुरुज व बुधल्यापर्यंत पसरलेला हत्तीमाळ तसेच रडतोंडी बुरुज अन् दुसरीकडे घोडेजिन टोक दिसते. उत्तर पायथ्याचे भट्टी गाव, तर पूर्व पायथ्याचे मेट पिलावरे दिसते. हत्तीमाळाला भिडलेली चिणला दरवाजापासची तटबंदी सुंदर दिसते. हत्तीमाळ बुरुजाच्या भुयारी मार्गातून बाह्य बुरुजापर्यंत जाऊन यावे. हत्तीमाळ बुरुजावरून तटबंदीच्या वेदिकेवरचा जिना दिसतो. तिथे जाण्यासाठी हत्तीमाळ बुरुज डावीकडे ठेवून आडवे जावे आणि तटाजवळून कारवीच्या दाटव्यातून मार्ग काढून बुरुजाखाली यावे.

इथून तटावरील जिन्न्याने सुमारे शंभर पायऱ्या उतराव्या. इथे तटाला प्राकार-फालिका नाही. हत्तीमाळ उजवीकडे ठेवीत पुढे गेल्यावर चार टाकी लागतील. यांतील तीन टाक्यांत पाणी आहे. चौथे बुजलेले आहे. पाणी

पिण्यायोग्य आहे. हत्तीमाळाच्या अखेरीस असलेली सदर, दारुकोठार यांची जोती पाहून चार टाकीपाशी परत यावे आणि तट डावीकडे ठेवून भगत दरवाजाकडे वाटचाल करावी. वाटेत शिवगंगा-पाताळगंगा हे पुष्कळ बुजलेले टाके आहे.

भगत दरवाजाजवळील पठेर दांडाच्या वरील बुरुजावरून रडतोंडी बुरुजापर्यंतचे लवण पाहावे. तटाच्या माथ्यावरून रडतोंडी बुरुजापर्यंत सोपी वाट आहे. पण तटाच्या बाहेर कड्याच्या पोटात तीन विवरे विशेष पाहण्यासारखी आहेत. यासाठी भगत दरवाजातून बाहेर पडावे. सोप्या कातळ टप्प्यावरून काळजीपूर्वक उतरावे आणि पठेर दांडावर पोहोचावे.

पठेर दांडाने उतरले तर मेट पिलावे व देवपाल येथे पोहोचता येईल. ही उतरण सुमारे १ ते १.॥ तासांची आहे. वाट सुस्थितीत नाही.

पठेर दांडास डावीकडे ठेवून कड्याच्या पोटातून आडवे जावे. वाट अडचणीची आहे पण धोकादायक नाही. क्वचित कारवीची झाडे तोडावी लागतात. उजवीकडे कड्याच्या पोटात गेरूचा तांबडा दगड दिसल्यावर तिथे जावे. इथे एक विवर आहे. यानंतर पुढे आडवे गेल्यावर लवणाच्या मध्यभागी कड्याच्या पोटात तांबडा खडक दिसेल. इथे दोन विवरे आहेत. यातील डाव्या विवरात पाणी आहे. पिण्यायोग्य आहे. पुढे एक दांड ओलांडला की उजवीकडे भिकुलीची वाट आहे. इथे आधारासाठी नळ ठोकले आहेत. हे सोप्या श्रेणीचे कातळारोहण आहे.

भिकुलीच्या वाटेनंतर पुढे आडवे गेल्यास रडतोंडी बुरुज उजवीकडे राहतो. इथून डोंगरधारेने राजगडला जाण्यासाठी डोंगरमार्ग आहे. भिकुलीच्या वाटेने वर आल्यावर पुढे रडतोंडी बुरुजापाशी जावे. आणि नंतर चौकोनी टाक्याशी पोहोचावे. पाणी पिण्यायोग्य आहे. या टाक्यापासून बुधल्याचे सुरेख दर्शन होते. यावर चढण्यासाठी पूर्वेकडील भेगेचा कातळारोहण मार्ग आहे (किंचित अवघड श्रेणी). चौकोनी टाक्यापासून बुधला-विशाळा धार आणि विशाळाच्या टोकापर्यंत भाग दिसतो. टाक्यापासून आडवे जावे. गंगालजाई तळे व सात मुखवटे शिल्प पाहून खोदीव जिन्याने तटावर उतरावे. तटाला फालिका नाही. तटावरून पुढे गेल्यावर विशाळाच्या पायथ्यातून तट नसलेल्या भागातून आडवे

जावे. वाट सुस्थितीत नाही. तयार करावी लागेल. एका बांधीव तळ्यावरून (यात पाणी टिकत नाही) गेल्यावर पुढे विशाळाचे टोक लागेल. हे टोक हत्तीच्या गंडस्थळासारखे भव्य दिसते. यावरील चिलखती बुरुजाची बांधणी प्रेक्षणीय आहे. दरी आणि सह्य पर्वतातील घाट-घाटमाथा प्रदेश उत्तम दिसतो.

आता विशाळा उजवीकडे ठेवून आडवे जावे. जिथे तट नाही तिथे तटाचा खोदीव पाया दिसतो. तोही मातीने बुजलेला आहे. विशाळाच्या उतारावरून वाट शोधीत जावे. पुढे घोडेजिनाचे टोक लागेल. पश्चिमेला कानदखिंड दिसते. खिंडीकडून हे टोक घोडेजिनासारखे दिसते. घोडेजिनापासून काही अंतरावर विशाळाच्या उत्तरेस पोटाशी कापूरलेणे दिसेल. दरड कोसळल्यामुळे ते बहुतेक झाकले गेले आहे. सरपटत आत गेल्यावर उत्तम कलाकुसर असलेले खांब पाहता येतील. सध्या आत पाणी साठले आहे. तेव्हा विचारपूर्वक काळजी घेऊन आत जावे. कापूरलेण्याजवळील तटावरून चित्ता दरवाजा आणि संपूर्णच तटबंदी छान दिसते.

चित्ता दरवाजाची वाट वापरात नाही. चित्ता दरवाजातील चित्ता-हरीण शिल्प पाहून पुढे निघावे. या भागात कारवीच्या दाट रानामुळे वाट वापरात नसल्यामुळे बनवावी लागते. बुधल्याचे दर्शन या बाजूने उत्कृष्ट आहे.

बुधल्यापासून एक वाट हत्तीमाळाकडे जाते. दुसरी खालच्या अंगाने वाळणजाई दरवाजाकडे जाते. वाळणजाई दरवाजापासून तटाच्या वरून चिणला दरवाजा पाहून परत यावे. चिणला दरवाजाची वाट वापरात नाही.

वाळणजाई दारातून दुर्गाबाहेर पडावे. पाण्याचे टाके पाहून व वाळणजाई देवीचे दर्शन घेऊन दांडाने भट्टीस उतरावे. एक तासाची उतरण आहे. भट्टीतून एस्टी उपलब्ध नसल्यास वेल्ह्यापर्यंत चालण्याची (६ कि.मी.) तयारी ठेवावी. वेल्ह्यातून संध्याकाळी एस्टी सेवा आहे.

पावसाळ्यात निसर्गशोभा सुंदर असते पण धुके-पाऊस पुष्कळ असल्यास पाहणी त्रासदायक ठरते. गवताने सर्व वास्तू झाकल्या जातात. शेवाळ्यांमुळे घसरून अपघात घडण्याचीही शक्यता आहेच. त्यामुळे दुर्गदर्शन करण्यासाठी फेब्रुवारी ते मे हा उत्कृष्ट कालखंड होय.

क्रीडा

डोंगरयात्रा

तोरणा केंद्रबिंदू ठेवून खालीलप्रमाणे डोंगरयात्रा क्रीडा करता येईल.

१) तोरणा-राजगड

ही सर्वात लोकप्रिय डोंगरयात्रा आहे. ही तीन मार्गांनी करता येते.

अ) तोरण्यावरून वेल्ल्यास उतरावे. तोरण्याच्या पूर्वेस पसरलेली सोंड उजवीकडे ठेवून चालावे. वेल्ले खुर्दच्या पुढे बामणखिंडीतून गुंजवणी नदीच्या दरीत उतरावे आणि पाल खुर्द गावातून राजगड चढावा. (वेळ सुमारे ७ तास)

ब) बुधला माचीतील भगत दाराने मेट पिलावरे या गावास यावे आणि पाल खुर्द गावातून राजगड चढावा. (वेळ सुमारे ५ तास)

क) बुधला माचीतील भिकुलीच्या वाटेने रडतोंडी बुरुजाखालील तोरणा राजगड धारेवर यावे आणि धारेवरून बापुजीबुवा खिंडीतून पुढे

कोल्हेखिंडीत यावे व पुढे संजीवनी माचीच्या बुरुजाखाली येऊन दक्षिण बाजूने आळू दरवाजाने संजीवनी माचीचे टप्पे पार करून बालेकिल्ल्याच्या पश्चिम बाजूकडून राजगडच्या पद्मावती माचीवर यावे. (वेळ सुमारे ६ तास) भिकुलीच्या वाटेवर आधारासाठी नळखांब रोवले आहेत. इथे सोप्या श्रेणीचा कातळटप्पा आहे.

२) तोरणा-शिवथर घळ

अ) बुधला माचीतील वाळणजाई दाराने भट्टीस उतरावे. तेथून कानदखिंडीने केळद व पुढे मढे घाटाने अथवा उपांडा घाटाने कर्णवडी गावी उतरावे व तेथून शिवथर घळीत पोहोचावे. (वेळ सुमारे १२ तास)

ब) बुधला माचीवरून तोरणा-राजगड धारेवर उतरावे. तेथून दक्षिणेस बार्शीमाळ या गावी येऊन तेथून शेणवड गावावरून माजगाव या गावी यावे. तेथून डोंगर चढून पलीकडे केळदची वाडी येथे यावे व तेथून आंबेनळी घाटाने आंबेनळी गावातून शिवथर गावी येऊन शिवथर घळीत पोहोचावे. (वेळ सुमारे १२ तास)

३) तोरणा - रायगड

बुधला माचीतून वाळणजाई दाराने भट्टी या गावी उतरावे. पश्चिमेला गेळगाणीच्या धनगरवाड्यापाशी चढावे आणि पुढे डोंगरधारेवरून मोहरी गावाच्या अलीकडे असलेल्या मोहरी मंदिरापाशी पोहोचावे व पुढे मोहरी गावातून बोराटा नाळमार्गे लिंगणमाची व पुढे रायगड किंवा मोहरीच्या मंदिरापासून सिंगापूर गावातून सिंगापूर नाळमार्गे लिंगणमाची व पुढे रायगड. (वेळ सुमारे २ दिवस)

४) तोरणा - पानशेत

तोरण्यावरून वेल्ह्याच्या पेठेत उतरावे. कानद नदी ओलांडून धानेप या गावी यावे. धानेपहून गोदखिंडीतून कादव या गावामार्गे पानशेत. (वेळ सुमारे ५ तास)

५) तोरणा - सिंहगड

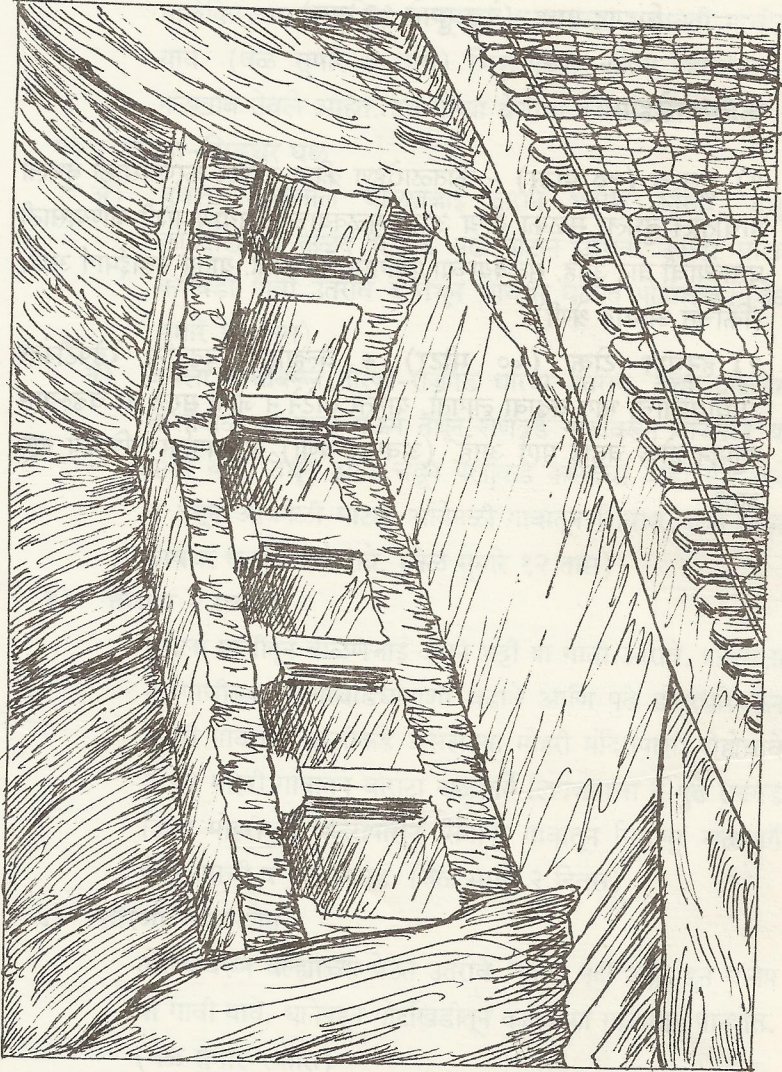
तोरण्यावरून वेल्हे येथे उतरावे. तेथून हिरपोडी गाव-पावे गाव-पावे

घाट - रांजणे गाव - मोगरवाडी पुढे कल्याण गावात जाणाऱ्या
खिंडीत चढावे आणि झुंजार बुरुजाखाली येऊन कल्याण दाराने
सिंहगड माथा. (वेळ सुमारे १२ तास)

कातळारोहण

१) बुधला (१० मीटर) - कातळारोहण क्रीडा उपक्रम करण्यासाठी बुधला
माचीतील बुधला सुळका योग्य आहे. सुळक्याच्या पायथ्यापाशी जाण्यासाठी
घसाऱ्याची वाट आहे. सुळक्याच्या पूर्वांगास भेग आहे. यातून चढाईमार्ग आहे.
(किंचित अवघड श्रेणी).

२) हनुमान टोक (५० मीटर) - वेल्ह्याहून चढताना रेडेपटीनंतर
आधारगजाचा भाग चढावा लागतो. यानंतर वाटेने न जाता सरळ वर चढल्यास
हनुमान टोक चढाई मार्ग आहे. (अवघड श्रेणी) या मार्गावर दृष्टिभय खूप
आहे.

तोरण्यावरील कापूर लेणे - कल्पना चित्र

परिशिष्टे

कापूर लेणे

बुधला माचीवर विशाळाच्या उत्तर पोटाशी असलेले कापूर लेणे 'कापूर टाके' या नावाने ज्ञात आहे. या टाक्याचा अधिक शोध घेतला असता त्याची एकूणच रचना लक्षात आली. हेमाडपंती अर्थात बाराव्या-तेराव्या शतकामधील मंदिरासारखे अलंकृत कोरीव खांब यास आहेत. त्यावर उलटे नाग कोरलेले आहेत.

पायथ्याशी असलेल्या भट्टी (फणसवाडी) गावातील राममंदिराला कानद गावातील सिद्धेश्वर मंदिराची अलंकृत दगडी चौकट आहे. तिच्यावर उलटे नाग कोरलेले आहेत. ही दगडी चौकट व कापूर टाक्यातील खांब व नाग आणि टाक्याची रचना यावरून सदर टाके हे टाके नसून शैव पंथाचे राहण्याचे ठिकाण असावे असे दिसते. म्हणजेच या डोंगरावर व आसपास बाराव्या तेराव्या शतकापासून अर्थात यादवकालीन वस्ती होती असा निष्कर्ष निघू शकतो. लेण्याच्या साफसफाईनंतर अधिक प्रकाश पडू शकेल.

सात मुखवटे शिल्प

तोण्यावरील बुधला-विशाळा डोंगर धारेच्या दक्षिणेस उतारावर गंगालजाई तळे आहे. त्याच्या नजीक सात मुखवटे असलेले एक शिल्पपट्ट आहे. शिल्पातील मुख्य मुखवट्यास करंड मुकूट आहे. कानात कुंडले आहेत. मुखवट्याच्या उजव्या बाजूस तीन व डाव्या बाजूस तीन अशा स्त्रिया आहेत. मुख्य मुखवट्याचा चेहरा, मुकूट इ. वरून स्त्री की पुरुष असा संभ्रम पडतो.

श्री. शां. हणमंते यांच्या संकेत कोशामध्ये खालील माहिती आहे.

सात स्वर्गीय अप्सरा - रंभा, घृताची, मेनका, तिलोत्तमा, मंजुघोशा, उर्वशी, सुकेशी.

सात मातृका - ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इंद्राणी, चामुंडा.

सात आसरा (अप्सरा) अथवा जलदेवता

मच्छी, कूर्मी, कर्कटी, दर्दुरी, जतुपी, सोमपा, मकरी (प्रसाद).

मुख्य मुखवटा स्त्रीचा असल्यास एकूण सात स्त्रिया होतात, पण

सप्तमातृकांना आयुधे असल्याने हे मुखवटे सप्त मातृका नाहीत. मुख्य मुखवटा पुरुषाचा असल्यास उजव्या व डाव्या बाजूस मिळून सहा स्त्रिया होतात. त्यामुळे या सात आसरा होणार नाहीत.

इसवी १७८७ च्या एका ताळेबंदात श्री गंगालजाईचा उल्लेख असून पूजेचा खर्च पडला आहे. (पुणे पुरालेखागार, सातारा जमाव, रुमाल क्रमांक ७५५)

या शिल्पातील मुख्य मुखवटा श्री गंगालजाईच्या देवीचा धरल्यास आणि साती आसरांची नावे पाहता हे शिल्प सात आसरांचे होऊ शकणार नाही.

वरील गोष्टींमुळे हे सात मुखवटे शिल्प वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते आणि अधिक संशोधनाअंतीच याची निश्चित ओळख होऊ शकेल.

सामाजिक सेवा - शासन व खाजगी

भोर संस्थान

- * रेडेपटीपासून खंडेरायाच्या मागापर्यंत असणारी वाट १९३५ साली कोसळल्यामुळे मामलेदार फडके यांनी हनुमान बुरुजापासून उत्तरेला पसरलेल्या सोंडेवर वाट तयार केली. यातील कड्यातील अवघड भागात आणि बिनी दरवाजाच्या नाळेत आधारासाठी गज लावले. १९९० पासून बिनी दरवाजाजवळील गज नष्ट झाले. भेल बुरुजाजवळ झुंजारमल माचीत जाण्यासाठी वापरात असणारी दिंडी दगड घालून बंद केली (बहुधा गुरे पडू नयेत म्हणून). नकाशासाठी सर्वेक्षण केले. (सदरेच्या मागे केंद्र होते.)

महाराष्ट्र शासन - पुरातत्त्व विभाग

- * तोरणा १९६८ मध्ये पुरातत्त्व विभागाच्या ताब्यात आला. (Notification No. ANM 1366 - Q - 119429 dated 25-1-68) तेथे एक पहारेकरी नेमला. (List - State Protected Monuments in Maharashtra State) त्यानंतर शासकीय ध्वजस्तंभावर २६ जानेवारी, १ मे, १५ ऑगस्ट या दिवशी महाराष्ट्र शासनातर्फे राष्ट्रीय ध्वज फडकविला जातो. त्या वेळी शासनातर्फे कोतवाल, तलाठी, मंडळ निरीक्षक इ. उपस्थित असतात.

- * इसवी १९७५ मध्ये मेंगाई देवस्थानाला सरकारकडून नवरात्रासाठी १०० रुपयांची नेमणूक झाली. (Govt. Revenue and Forest Department, Memo No. ADB/3475/2185 03/L dated 3-12-75 and a Collector's letter No. PTK/05770-11 dated 30-12-78)
- * इसवी १९८८ मध्ये मेंगाई मंदिराची दुरुस्ती करण्यात आली.
- * मा. उपसंचालक, आरोग्य सेवा, प्रभारी राज्य आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे १ यांच्यातर्फे १३-१२-९१ रोजी मेंगाई टाक्यातील पाणी तपासण्यात आले. त्याचा अहवाल पुढीलप्रमाणे - Above water sample shows presence of faecal coltiforms as well as *Escherichia coli* (indicator of faecal contamination) Hence unfit for drinking purposes bacteriologically. However, it can be used for drinking only after proper chlorination and resting bacteriologically. (Report No. 17386 dt. 18-12-91)
- * जिल्हा परिषद पुणे - इसवी १९६५ मध्ये तोरण्यावरील शासकीय शिवजयंतीसाठी ठरावाने रु. १०००/- मंजूर करण्यात आले व त्यानंतर आणखीन रु. १०००/- मंजूर करण्यात आले.

खाजगी

- * संस्थानकाळातील मेंगाई मंदिर १९५५ च्या सुमारास पाऊस, वारा इ. अनेक कारणांनी जमीनदोस्त झाले. जोते फक्त शिल्लक राहिले. गडाच्या परिसरातील ग्रामस्थांनी १९६७ मध्ये श्रमदानाने मंदिर बांधले. श्री. स. ग. आडकर, श्री. शंकर विष्णु कोकाटे, श्री. आबा कोकाटे, श्री. राघू भांबू वेग्रे, रावजी महादू वेग्रे-गुरव इ. चा मंदिर उभारण्यात मुख्य सहभाग होता. ११ जून १९६७ रोजी मेंगाई देवीची मूर्ती नवीन स्थापन केली. ही मूर्ती पुणे येथील जगताप आर्ट स्टुडिओ यांच्याकडून करवून घेतली. सौ. व श्री. मो. ल. पटवर्धन यांच्या हस्ते पूजा झाली.
- * १९८० मध्ये पुणे येथील 'पुणे व्हॅंवरर्स' या संस्थेने मेंगाई टाक्याची साफसफाई केली.

- * १९९१ मध्ये पुणे येथील मराठी इतिहास मंडळाने मेंगाईच्या टाक्यातील पाणी शासनाकडून तपासून घेतले.
- * १९९१ ते १९९६ - पुणे येथील दुर्ग - रसिक या संस्थेने टकमक बुरुजानजीकचे गुहाटाके साफ केले. झुंजारमाचीवर जाण्यासाठी शिडी लावली. वायर रोप बसविला.
- * १९९७ मध्ये पुणे येथील मराठी इतिहास मंडळाने व गिरिकूजन या संस्थेने कापूर लेण्याजवळ साफसफाई केली.
- * भारत इंग्लिश स्कूलमधील विद्यार्थ्यांनी साफसफाई केली.

नकाशे - आराखडे

पूर्वी प्रसिद्ध झालेले तोरणा व परिसराचे आराखडे व नकाशे -

पूर्वीचे तीन आराखडे उपलब्ध आहेत. (१) सहाद्री मासिकाच्या मे १९४५ च्या हिंदवी स्वराज्य विशेषांकात तोरण्याचा आराखडा पृ. ३०९ वर (८.५ सें.मी. x ७ सें. मी.) छापला आहे. त्यात हा प्रमाणित नाही असे नमूद केले आहे. (२) १९४५ च्याच 'भोर संस्थान ऐतिहासिक स्थलदर्शन' या पुस्तिकेत सहाद्री मासिकातील आराखडा (८.५ सें.मी. x ७ सें. मी.) छापला आहे. (३) १९६७ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या स्वराज्यातील तीन दुर्ग (लेखक ग.ह. खरे) या पुस्तकातही तोरण्याचा आराखडा (१२.५ सें.मी. x १० सें. मी.) छापला आहे. हा आराखडा साधारणपणे सहाद्री मासिकातील आराखड्याप्रमाणेच आहे.

'दुर्ग तोरणा' या पुस्तकातील नकाशे व आराखड्यांसंबंधीचे स्पष्टीकरण

१.) तोरण्याचा नकाशा (दुर्ग व घेरा) - महाराष्ट्र शासन पुराभिलेख विभाग, मुंबई येथे इसवी १८७९ सालचा The Fortress of Torna or Prichgarh in the Bhor State हा नकाशा आहे. (प्रमाण ६" = १ मैल) आकार ६० सें.मी. x ५१ सें. मी. सदर नकाशाच्या झेरॉक्स प्रतीवरून १९ सें.मी. x १७ सें. मी. या आकारात छापला आहे.

२) तोरण्याचा नकाशा (दुर्ग) - वरील शासकीय नकाशातील फक्त दुर्गाचा भाग १९ सें.मी. x १३ सें. मी. या लहान आकारात मूळ नकाशाप्रमाणे छापला आहे.

आराखडा क्र. १ - बालेकिल्ला आणि झुंजारमल माची

तोरण्याच्या शासकीय नकाशामधील दुर्गाचा बालेकिल्ला व झुंजारमल माची दर्शाविणारा भाग (८ सें. मी. x ५ सें. मी.) मोठा करून २८ सें.मी. x १९ सें. मी. आकारात छापला आहे. यातील निवडक स्थाने स्थूलमानाने दाखविली आहेत. तसेच प्रत्यक्ष पाहाणी करून काही नवीन स्थानांची भरही घातली आहे.

आराखडा क्र. २ - बुधलामाची

तोरण्याच्या शासकीय नकाशामधील फक्त बुधलामाचीचा भाग (८ सें.मी. x १० सें. मी.) मोठा करून २८ सें.मी. x १९ सें. मी. आकारात छापला आहे. यातील निवडक स्थाने स्थूल मानाने दाखविली आहेत. प्रत्यक्ष पाहाणी करून काही नवीन स्थानांची भरही घातली आहे.

आराखडा क्र. ३ - तोरणा परिसर - प्राकृतिक

भारतीय सर्वेक्षण विभागाच्या १" = ४ मैल (47 F & B) १७ सें. मी. या प्रमाणित नकाशाचा आधार घेऊन त्यातील (५१ x ३१) सें. मी. तोरण्याच्या परिसराचा भाग २८ सें.मी. x १९ सें. मी. आकारात छापला आहे. सदर आराखड्यात तोरणा केंद्र बिंदू धरलेला आहे. गडावरून पुणे, खेड (राजगुरुनगर) पर्यंतचा भाग, पुंदर-वज्रगड, खंबाटकी घाट, महाबलेश्वर, महाड, नागोठणे, लोणावळे पर्यंतचा भाग दिसतो. या परिसराचा समावेश या आराखड्यात केला आहे.

आराखडा क्र. ४ - तोरणा : रस्ते व चित्तवेधक स्थळे

भारतीय सर्वेक्षण विभागाचा (47 F & B) १" = ४ मैल या प्रमाणित नकाशाचा आधार घेऊन २८ सें. मी. x १९ सें. मी. आकारात छापला आहे. या आराखड्यात वेल्ले केंद्र बिंदू धरलेला आहे. तेथून मुठे, पुणे, चेलाडी, भोर, महाड येथे जाण्यासाठी रस्ते दाखविले आहेत. तसेच त्या परिसरातील काही लक्ष वेधून घेणारी स्थळे दाखविली आहेत. चापेट व देवघर येथे नव्याने

धरण होणार असल्याने त्या धरणाचा परिसर दाखविला आहे.

तोरण्यासंबंधी प्रसिद्ध व्यक्तींचे उद्गार - अभिप्राय

फ्रॉन्सिस जेल (ख्रिश्चन धर्मगुरू)

तोरण्याचे 'महाराष्ट्राचा पाळणा' असे जे वर्णन करण्यात येते ते खरोखरच योग्य ठरेल.

जेम्स डग्लस (इंग्रज लेखक)

If Sinhgad is Lion's den, Torana is Eagle's nest. सिंहगड ही सिंहाची गुहा असेल तर तोरणा हे गरुडाचे घरे आहे.

ग. ह. खरे (इतिहास संशोधक)

शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य प्रयत्नात ज्या अनेक गडांना महत्त्व आले त्यापैकी तोरणा अथवा प्रचंडगड हा एक आहे.

ब. मो. पुरंदरे (शिवशाहीर)

महाराष्ट्रातल्या अत्यंत बळकट व अत्यंत बिकट किल्ल्यांच्या पंगतीत पहिला मान असलेला तोरणा किल्ला आहे.

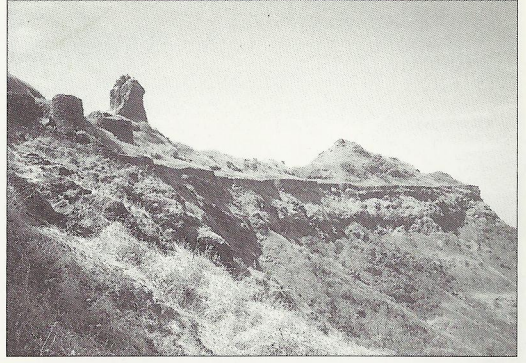
गो. नी. दांडेकर (साहित्यिक दुर्गप्रिमी)

किल्ला पाहण्यास येणाऱ्यांची चढाईच्या बाबतीत परीक्षा घेणारा हा अतिशय बळकट किल्ला शिवाजीच्या आवडत्या किल्ल्यांपैकी एक होता.

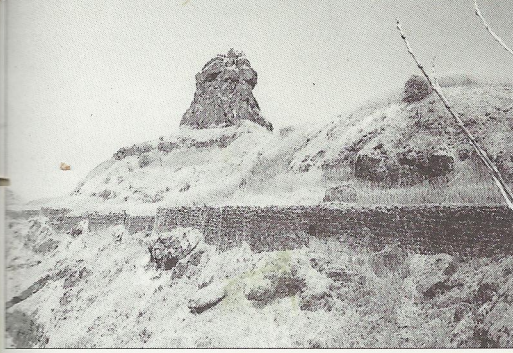
महादेवशास्त्री जोशी (साहित्यिक)

झुंजारमाचीचे एकाखाली एक दोन टप्पे शकट व्यूहासारखे दिसतात. कड्यांच्या धारेवरून त्यावर उतरणे हे 'येरा गबाळाचे काम नोहे'. पाय घसरला तर काडीचासुद्धा आधार मिळायचा नाही. सगळे 'अश्मा च मे मृत्तिका च मे'.

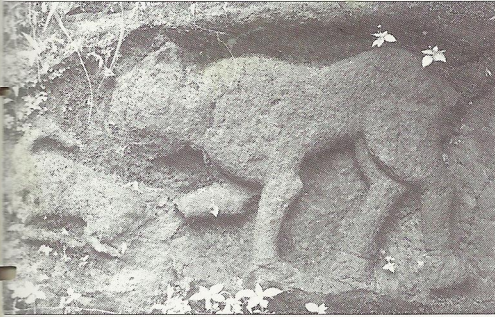
वाळणजाई दरवाजाचा बुरूज
बुधला व विशाळा

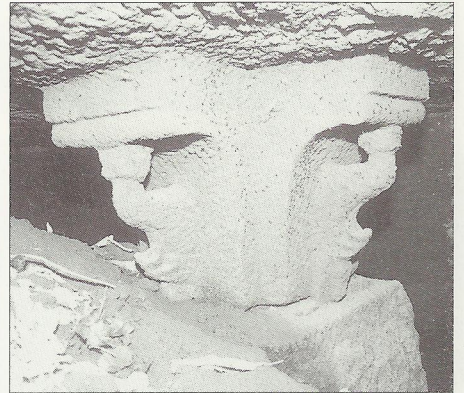
बुधला व चित्ता दरवाजा तट

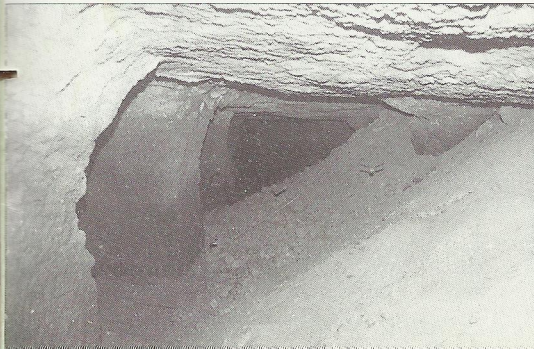
वाळणजाई दरवाजा

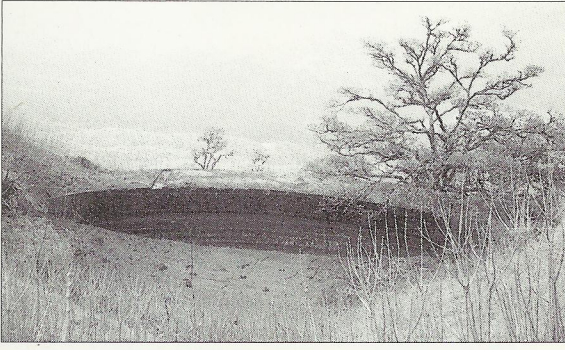
चित्ता दरवाजा शिल्प

कापूर लेण्यातील स्तंभ

कापूर लेणे

गंगालजाई तळे

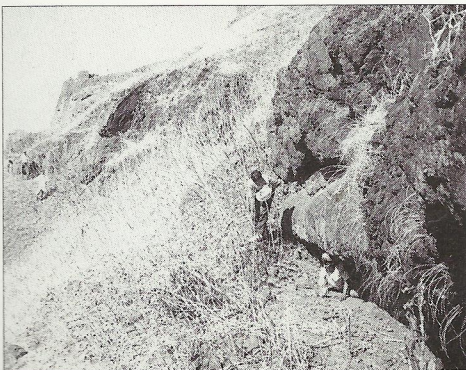
गंगालजाई देवी
(सात मुखवटे शिल्प)

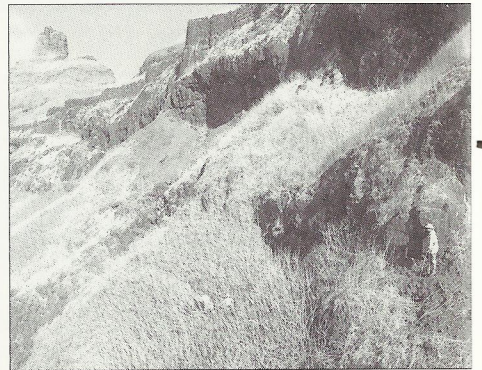
विशाळा टोक व चौकोनी टाके

तटाबाहेरील विवरांचा भाग व पढेर दांड

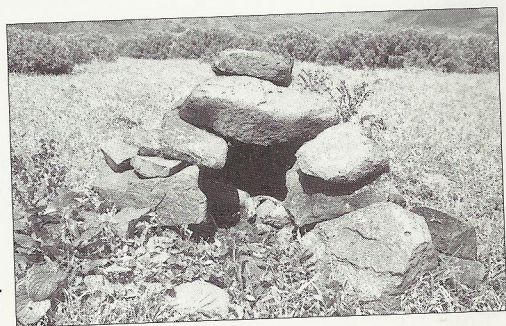
भिकुली बुरुज व विवर

बुधला व तटाबाहेरील विवरांचा भाग

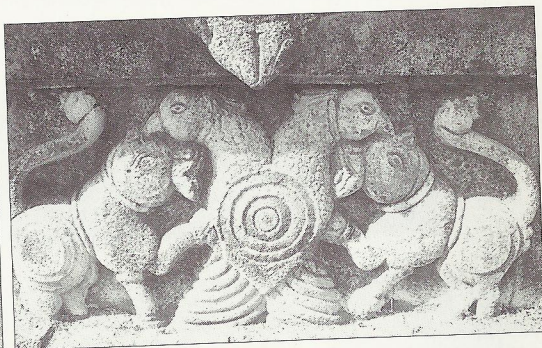

सिद्धेश्वर मंदिराचे द्वार
(राममंदिर - भट्टी)

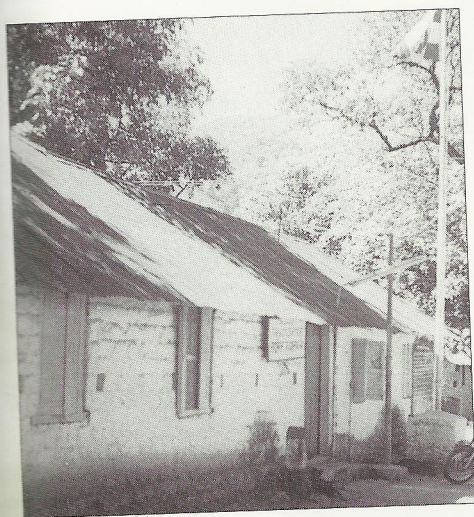

चेडोबा

वरली पेठ -
वेल्हे येथील स्मारके

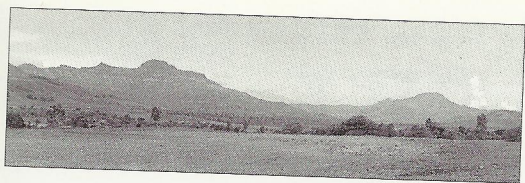
गंडभैरव शिल्प - अमृतेश्वर मंदिर (मोहरी बुद्रुक)

भोर संस्थानचा वाडा
(तहसिलदार कचेरी - वेल्हे)

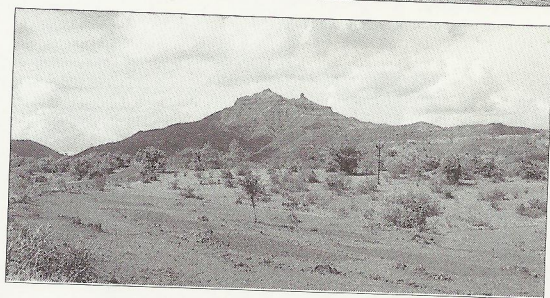
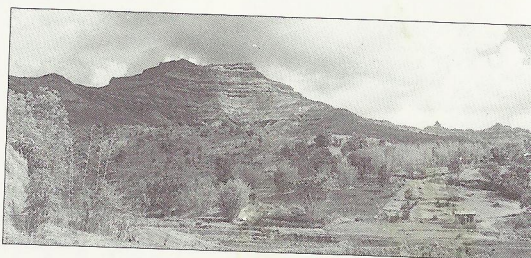
हिंदवी स्वराज्य स्मारक स्तंभ-चेलाडी

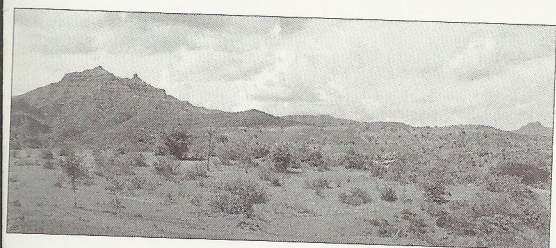
राजगड - तोरणा

तोरणा झुंजारमल टोक
ते घोडेजिन टोक

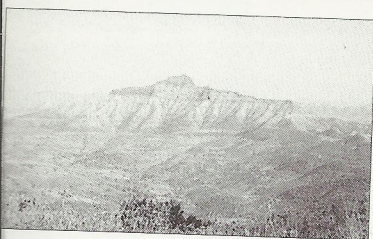

कानदखिंड व तोरणा

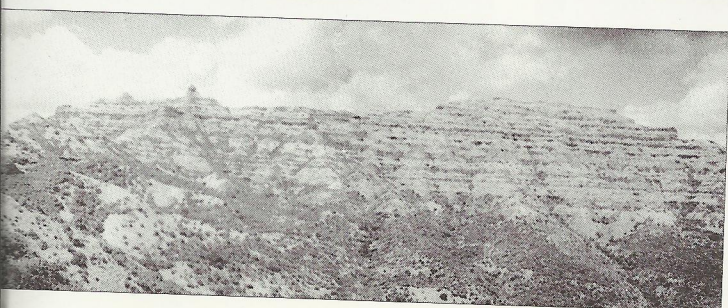
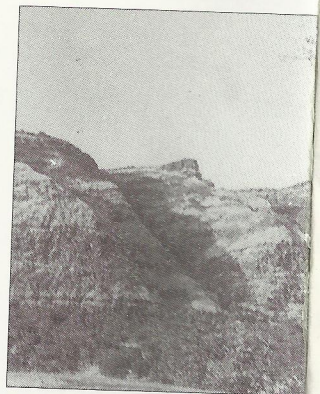
तोरणा - राजगड

तोरण्यावरून
राजगड

मढे घाट

राजगडावरून
तोरणा

निवडक ऐतिहासिक साधनग्रंथांचा परिचय

तोरण्यासारख्या दुर्गाना डोंगरयात्रा क्रीडा म्हणून भेट देणाऱ्यांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. ऐतिहासिक स्थळांबद्दलही कुतूहल वाढले आहे. परंतु हे सर्व पर्यटकीय स्वरूपाचे असल्यामुळे या सर्वांचे इतिहासप्रेम हौशी स्वरूपाचे असते अथवा शाहिरी वाङ्मय, कादंबऱ्या, दंतकथा यांवर विसंबून असते. शिवाय यांना इतिहासाभ्यास हा काहीतरी किचकट, मनोरंजन न करणारा प्रकार आहे असेही वाटत असते. शालेय, महाविद्यालयीन इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांनाही भारत इतिहास संशोधक मंडळ, डेक्कन कॉलेज अशा काही संस्था आहेत यांचा परिचय नसतो. त्यामुळे इतिहासविषयक साधनग्रंथ कोणते हे पुष्कळांना माहीत नसते. अशासाठी पुढे काही निवडक मराठी व फार्सी साधनग्रंथांचा थोडक्यात परिचय करून दिला आहे.

मराठी साधने

जेधे शकावली

पुणे जिल्ह्यातील भोर तालुक्यातील मौजे कारी येथील दयाजीराव सर्जेराव ऊर्फ दाजीसाहेब जेधे देशमुख यांच्याकडे त्यांच्या पूर्वजांची इसवी १६१८ पासून इसवी १६९७ या काळातील नोंद असलेली वही होती. ही वही भारत इतिहास-संशोधक मंडळाच्या इसवी १९१६ च्या चतुर्थ संमेलन वृत्तामध्ये लोकमान्य टिळकांनी प्रथमच प्रसिद्ध करून त्यास 'जेधे शकावली' असे म्हटले. ही शकावली समकालीन असल्यामुळे शिवकालीन प्रमुख वादग्रस्त घटनांची तारीखवार निश्चिती करण्याचे ते एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. या शकावलीचे विशेष म्हणजे शिवाजी महाराजांचा जन्म इसवी १६३० मध्ये झाल्याची यात नोंद आहे.

पुणे पुरालेखागार संग्रह

इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभी मराठेशाहीचे - विशेषतः पेशवाईतील - सर्व कागदपत्र-संग्रह शनिवारवाड्यात इंग्रजांना सालवारीने व्यवस्थित रुमालातून

बांधून ठेवलेला आढळला. तो सर्व अप्रसिद्ध कागदपत्र-संग्रह पुणे स्टेशन परिसरात कौन्सिल हॉलसमोर इसवी १८९० साली बांधलेल्या एका दगडी इमारतीत आजही कसोशीने जपून ठेवलेला आहे. इतिहास संशोधकांच्या दृष्टीने तो एक अमूल्य असा संग्रह आहे.

पेशवे दफ्तरातून निवडलेले कागद

पुणे पुरालेखागारात मोडी कागदपत्रांचा प्रचंड संग्रह असला तरी ह्यातील राजकीय-सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे असलेले कागद निवडणे हे फारच मोठे जिकिरीचे, चिकाटीचे काम होते. ते काम रियासतकार सरदेसाई, द. ब. पारसनीस, ग. चिं. वाड यांनी केले. ह्या योगे ज्यांना मोडी येत नाही पण संशोधन करायचे आहे अशा अभ्यासकांची मोठीच सोय झाली आहे. य. न. केळकर, ग. ह. खरे, द. वि. आपटे, शं. ना. जोशी या ज्येष्ठ संशोधकांना पेशवे दफ्तर उपयुक्त ठरले आहे.

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी गावोगाव हिंडून शिवकालीन प्रमुख घराणी - जेधे, बांदल, शिळीमकर, मरळ, पासलकर, ढमाले, घारे, मारणे, पायगुडे, ढोर इ. घराण्यांकडून अस्सल अप्रसिद्ध कागदपत्र गोळा केले आणि ते २१ खंडांतून प्रसिद्ध केले. इतिहास लिहिण्यासाठी अगोदर जी साधने गोळा करावी लागतात ते अत्यंत परिश्रमाचे काम त्यांनी एकट्याने पूर्ण करून पुढील पिढीतील अभ्यासकांसाठी फारच चांगली सोय केली आहे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळ संग्रह

भारताच्या इतिहासाची - विशेषतः मराठ्यांच्या इतिहासाची - भारतभर पसरलेली मोडी, फारसी, गुजराथी, कानडी भाषेतील साधने गोळा करणे, ती प्रसिद्ध करणे तसेच ताम्रपट, शिलालेख, दुर्मिळ वस्तू, चित्रे यांचा संग्रह करून ती जतन करणे आणि क्रमशः ती प्रसिद्ध करणे; या उद्देशाने इसवी १९१० साली या मंडळाची स्थापना वि. का. राजवाडे यांच्या प्रेरणेने झाली. आजही देशभरातून तसेच परदेशांतून सुद्धा इतिहास-अभ्यासक या संस्थेत येऊन त्याचा लाभ घेत असतात. साधने प्रसिद्ध करणे, संशोधकांचे लेख प्रसिद्ध करणे यासाठी प्रारंभापासूनच मंडळाने त्रैमासिक सुरू केले आहे. त्यातही अनेक ज्येष्ठ

संशोधक आपले लेख प्रसिद्ध करित असतात. याच मंडळात अनेक उत्तम उत्तम दुर्मिळ ग्रंथ, नकाशे यांचाही उपयुक्त संग्रह अभ्यासकांना पाहावयास मिळतो.

शिवचरित्र साहित्य खंड

शिवकालात ज्या अनेक सरदार-इनामदार घराण्यांनी मोलाची कामगिरी पार पाडली आणि शिवकालीन इतिहासात मोलाची भर टाकली त्यांचे कागदपत्र भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे ज्येष्ठ संशोधक द. वि. आपटे, गं. ना. मुजुमदार, द. वा. पोतदार, स. ग. जोशी, ग. ह. खरे, शं. ना. जोशी, कृ. वा. पुंढरे, शां. वि. आवळसकर यांनी १४ खंडातून प्रसिद्ध केले आहेत. शिवचरित्राचा अभ्यास करणाऱ्यांस ह्याचा फार उपयोग होतो.

फार्सी साधने

औरंगजेबाच्या दरबारचे अखबार

मुघल बादशाह रोज दरबारात किंवा खाजगीत जे काम करी ते अखबारात नोंद केले जाई. अखबाराच्या प्रत्येक कागदावर अखबार कुणाच्या दरबारचा, त्या दिवसाची तारीख, महिना, जुलूस, वर्ष आणि विकल्पाने वार एवढा अंश असे. असे अखबार बादशाह आपल्या दृष्टीखाली घाली किंवा त्यास वाचून दाखवण्यात येई. त्यावर संस्कार केल्यावर तो सर्वांसाठी खुला होई.

जयपूरच्या घराण्याचा प्रतिनिधी असे अखबार नकलून राजधानी आंबेर येथे पाठवीत असे.

हे अखबार (संख्या ३१५२) सध्या बिकानेर (राजस्थान) लेखाशांलेत व लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटी (संख्या ३३०८) येथे आहेत.

तारीख - इ- दिलकुशा

हा ग्रंथ फार्सी भाषेत असून त्याचा लेखक भीमसेन (बऱ्हाणपुरी) सक्सेना हा जातीचा कायस्थ होता व तो औरंगजेबाच्या सेवेत असून दक्षिणेत सैन्याबरोबर होता. या ग्रंथात औरंगजेबाच्या दक्षिणेतल्या इसवी १६८२ च्या चढाईपासून ते इसवी १७२९ पर्यंतची मुघल आणि मराठे संघर्षाची माहिती

आहे. या ग्रंथाचा मराठी सारांशात्मक अनुवाद इ. १९६३ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'मोगल आणि मराठे' या पुस्तकात सेतुमाधवराव पगडी यांनी केला आहे.

बादशाहनामा

हा ग्रंथ फार्सी भाषेत असून त्याचा लेखक अब्दुल हमीद लाहोरी आहे. या ग्रंथात शहाजहॉन बादशहाच्या कारकीर्दीची माहिती असून त्यात मुघलांचे दक्षिणेतील- विशेषतः अहमदनगरच्या निजामशाहीविरुद्ध - जे आक्रमण झाले त्याची तपशीलवार माहिती मिळते (इ. १५५८ ते १६२८). हा मूळ फार्सी ग्रंथ एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता यांनी दोन खंडांत प्रसिद्ध केला आहे (१८६७-६८).

बुन्हान-इ-मासिर

हा ग्रंथ फार्सी भाषेत असून त्याचा लेखक सय्यद अली तबातबा आहे. या ग्रंथात बहमनी घराण्यासंबंधी माहिती आहे. मूळ फार्सी ग्रंथ इ. १९३६ मध्ये हैद्राबाद येथे प्रकाशित झाला.

या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद इ. १९६२ मध्ये डॉ. भगवान कुंटे यांनी 'अहमदनगरची निजामशाही' या नावाने केला आहे. तो सर वुल्सले हेग यांच्या इंग्रजी भाषांतराचे मराठी रूपांतर आहे. यात महाराष्ट्राविषयी चौदाव्या व पंधराव्या शतकातील राजकीय व सामाजिक माहिती मिळते. महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीने हा ग्रंथ फार उपयुक्त आहे.

मखतूताते तारीखी

हा हस्तलिखित ग्रंथ फार्सी भाषेत असून त्यात सुमारे शंभर पत्रे आहेत. ही पत्रे कुणाच्या जन्माबद्दल संतोष, कुणाच्या बढतीबद्दल अभिनंदन, मुलांना उपदेश, अधिकारी मित्रांना स्नेहाचा मजकूर अशा प्रकारची घरगुती स्वरूपाची आहेत. हा संग्रह मुहम्मद मुहतुरीमखान याने केला आहे. हा हस्तलिखित फार्सी संग्रह हैद्राबाद येथील ओरिएंटल मॅन्युस्क्रिप्ट लायब्ररीत आहे. लायब्ररीतील या संग्रहाचा क्रमांक २८७ असा आहे. या ग्रंथातील काही पत्रे सेतुमाधवराव पगडी यांनी प्रसिद्ध केली आहेत.

मासिर - इ - आलमगिरी

हा ग्रंथ फार्सी भाषेत असून त्याचा लेखक साकी मुस्तइदखान आहे. हा औरंगजेबाच्या सेवेत होता व त्याला सरकारी कागदपत्रे उपलब्ध होती. या ग्रंथात औरंगजेबाच्या राज्यारोहणापासून मृत्यूपर्यंतचा म्हणजे इ. १६५८ ते १७०७ येथपर्यंतचा इतिहास नोंदला आहे. विशेषतः औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील २५ वर्षांच्या वास्तव्यासंबंधी दैनंदिन व अधिकृत माहिती दिलेली आहे. हा ग्रंथ इ. १७१० मध्ये लेखकाने पुरा केला.

मुन्तखब-उल-लुबाब-इ-मुहम्मदशाही

हा ग्रंथ फार्सी भाषेत असून त्याचा लेखक मुहम्मद हाशिम खाफीखान आहे. या ग्रंथात मुघलवंशी बाबरच्या इ. १५२६ च्या स्वारीपासून ते औरंगजेबानंतरच्या मुघल बादशाहा मुहम्मदशाहा याच्या १४ व्या वर्षापर्यंतचा इतिहास दिलेला आहे. यात शिवाजीराजे, संभाजीराजे आणि दक्षिणेतील मुघल-मराठा संघर्षाविषयी माहिती बऱ्याच तपशिलाने दिली आहे.

या ग्रंथाचा संबंधित भागाचा मराठी अनुवाद इ. १९६२ मध्ये सेतुमाधवराव पगडी यांनी 'मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध' या पुस्तकात केला आहे.

संदर्भ-सूची

- * काळे दि.वि., न.चिं. केळकर (संपादक), १९४५, पृ. ३१४-३१५, सहाद्री मासिक, पुणे
- * खरे ग. ह. १९६७, पृ. १४ स्वराज्यातील तीन दुर्ग, पुणे
- * जोशी शं. ना., १९२८, प्रस्तावना, खंड ४, पृ. २६४, राजवाडे लेखसंग्रह, पुणे
- * जोशी वि. वा., १९३०, पृ. २८ तळटीप, राजधानी रायगड, पुणे
- * टिळक बा. गं., १८९५, १८-६-१८९५, केसरी वृत्तपत्र, पुणे
- * डालस जेम्स, १८८३, पृ. ३७१-३८१ बुक ऑफ बाँम्बे, १८९३, पृ. १८३ तळटीप बाँम्बे अँड वेस्टर्न इंडिया, (Vol.II, London)
- * डफ ग्रँट, १८३०, पृ. २७, २८ मराठ्यांची बखर, मुंबई (केपन डेव्हिडने बाबा साने यांच्या साह्याने केलेले भाषांतर)
- * नरवणे, मुकुंद एस., १९९५, पृ. १३९, फोर्ट्स ऑफ महाराष्ट्र, नवी दिल्ली.
- * निलंगेर अंजली, १९८७, ५-८-८७, पाक्षिक सभा, टिपण, भा.इ.सं. मंडळ, पुणे
- * पगडी सेतुमाधवराव, १९९३, पृ. ६२, नियतीच्या विळख्यात औरंगजेब, मुंबई
- * पाळंदे र. वा., १९८०, शं. वि. कोकाटे, शं.स. जोशी (राईकर) यांच्या मुलाखतीवर आधारित टिपण
- * पुणे पुरालेखागार, सातारा जमाव, रु.नं. ७५५, अप्रसिद्ध, पुणे
- * पंडित हरी महादेव, १८७७, पुस्तक ९, अंक ३, पृ. ५३, विविध ज्ञान-विस्तार मासिक, मुंबई
- * बावडेकर न. का., श्री. शं. दिघे (संपादक, १९३४, पृ. ७५) सूर्यकांत, भोर संस्थान वार्षिक १९३४, भोर
- * भागवत अ.वा., १९०३, पृ. ३२३, भोर संस्थानचा इतिहास, भोर

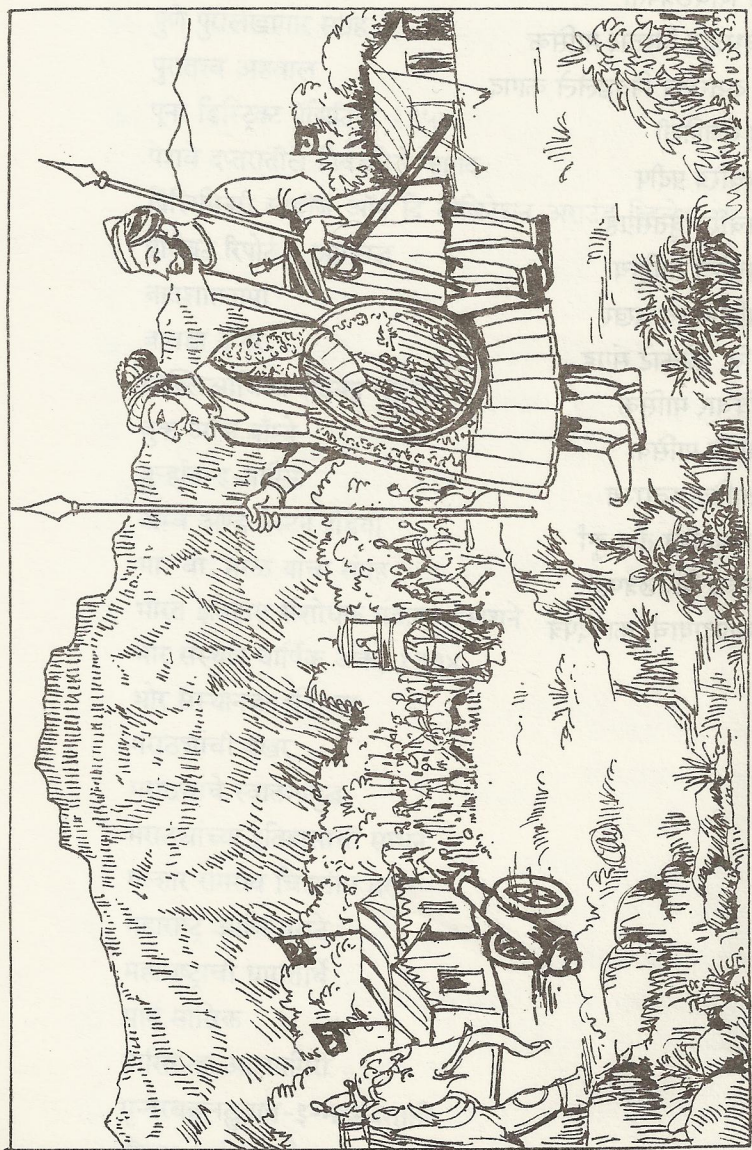
- * भागवत शोनील, योगेश गोखले, १९९४, प्रिलिमिनरी स्टडीज ऑन दि व्हेजिटेशन अराउंड व्हिलेज मेट पिलावरे ए प्रोजेक्ट रिपोर्ट, पुणे.
- * राजवाडे वि.का., भाग १, पृ. २६३, ऐतिहासिक प्रस्तावना खंड ४, पुणे.
- * मराठे सुधाकर, १९८७, ७-३-१९८७, साप्ताहिक स्वराज्य, पुणे
- * वर्तक वा. द., १९५३, पृ. १-१०, कॉन्ट्रिव्युशन टु दी फ्लोरा ऑफ तोरणा हिल, पूना डिस्ट्रिक्ट, जर्नल ऑफ द युनिव्हर्सिटी ऑफ पूना नं. ४, पुणे.
- * सर्व्हे ऑफ इंडिया नकाशे - 47 F/11, 47 F & B (1942 Reprint)
- * सय्यद हशमी (संपादक) १९३६, पृ. १८४ बुर्हान-इ-मासिर (लेखक सय्यद अली तबातबा) छापील प्रत, हैद्राबाद
- * सरदेसाई गो. स., १९५९, पृ. ४०, ऐतिहासिक वंशावळी, मुंबई
- * हणमंते इ. शा., १९५८, पृ. ११४, ११९, १२४, संकेत कोश, सोलापूर

साहित्य सूची

अहमदनगरची निजामशाही
 इतिहासकर्ते मराठे
 इतिहास संग्रह मासिक
 ऐतिहासिक पत्रव्यवहार
 ऐतिहासिक पोवाडे
 ऐतिहासिक लेखसंग्रह मासिक
 ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध
 ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य
 करवीर छत्रपती घराण्याच्या इतिहासाची साधने
 केसरी वृत्तपत्र - दि. १६-७-१८९५
 कैफियती व यादी
 तह व करारमदार
 ताराबाईकालीन कागदपत्रे

नियतीच्या विळख्यात औरंगजेब
निवडक लेख
पुणे पुरालेखागार संग्रह
पुरातत्व अहवाल
पूना डिस्ट्रिक्ट गॅझिटियर १९५४
पेशवे दप्तरातील निवडलेले कागद
प्रिलिमिनरी स्टडीज ऑन दि व्हेजिटेशन अराउंड व्हिलेज मेट पिलावे ए
प्रोजेक्ट रिपोर्ट - अप्रसिद्ध
बादशाहनामा
बावडा दप्तर
बिब्लिओथिका इंडिका सीरीज
बुक ऑफ बाँम्बे
बुर्हान-इ-मासिर
बाँम्बे अँड वेस्टर्न इंडिया
भा. बा. मरळ यांचा संग्रह
भारत इतिहास संशोधक मंडळ, प्रकाशने
भोर संस्थान वार्षिक अंक, १९३४
भोर संस्थानचा इतिहास
मराठ्यांची बखर
मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध
मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने
मल्हार रामराव चिटणीस बखर
महाराष्ट्र आणि मराठे
महाराष्ट्राची धारातीर्थे
मार्ग मासिक
मासिर-इ-आलमगिरी
मुन्तरवबुललुबाब-इ-महमदशाही
मोगल आणि मराठे

राजधानी रायगड
राजा शिवछत्रपती
विविधज्ञान विस्तार मासिक
वैद्य दप्तरातून निवडलेले कागद
शाहू रोजनिशी
शिवचरित्र प्रदीप
शिवचरित्र वृत्तसंग्रह
शिवचरित्र साहित्य
शिवदिविजय बखर
शं. वि. कोकाटे संग्रह
सहविचार मासिक
सह्याद्रि मासिक
साप्ताहिक स्वराज्य
स्वराज्यातील तीन दुर्ग
श्री राजा शिवछत्रपती
श्री सांप्रदायाची कागदपत्रे

औरंगजेब बादशाह आणि मुघली सैन्याने तोरणा गडास दिलेला वेढा (इ. स. १७०४)
 या गडावर फितुरी झाली नाही. बादशहाने तलवारीच्या
 जोरावर जिंकून घेतलेला महाराष्ट्रातील हा अकेमेव किल्ला.

स. ग. जोशी यांच्यासारख्या इतिहास संशोधकास मावळ भागातील जेधे, खोपडे, इ. घराण्याच्या वंशजांनी मोडी कागदपत्रे उपलब्ध करून देण्यासाठी मौलिक साहाय्य केले. या संबंधात भोर संस्थानातील नागनाथाच्या आंबवड्याचे दिनकरराव रामराव जेधे देशमुख यांनी इसवी १९२७ मध्ये, अंबाडे गावाच्या खाशाबा नाईक खोपडे यांना लिहिलेले हे विनंतीपत्र खाली दिले आहे.

५०

[illegible]

ईतीहास सवशोधक मंडळाचे का
 ईम मेंबर असून ईतीहासाचे कामा
 त वाकबगार आहेत. आमचे व कारी ये
 थील भाऊ सो सरजेराव जेधे यांचे
 जवळील जुन्या प्राचीन संदा बा
 दशाही वेळच्या पारसी व शी
 बाजी महारांच्या वेळच्या मोडी सं
 नदा व पत्रे हे यांचे जवळून पाहून
 घेऊन ईतीहास मंडळात यांचे
 मार्फत पाठवून काही छापूनही घे
 तले आहेत तरी आपलेही घराण्यातील जुने
 कागदपत्र याना दाखऊन यांचे
 जवळून त्यांना माहीत असलेली आपले घराण्या
 ची माहीती आपण समजून घ्यावी
 तर बरे होईल त्यांचे तुमच्या परीच
 याने त्याची ईतीहासाची माहीती
 तुम्हास कळून येईलच सूझास
 जास्त लीहीणे नको कळावे ता जुलई सन

३ १९२७

दीनकरराव रामराव जेधे देशमुख

आंबवडे

X X X

(भा.इ.सं.मंडळ, स. ग. जोशी संग्रह)

जेधे, खोपडे यांच्याप्रमाणे अन्य ऐतिहासिक घराण्यातील विद्यमान व्यक्तींनी
 सहकार्य केल्यास मराठ्यांच्या इतिहासाला बहुमुल्य मदत होईल असे आवाहन
 या ग्रंथाचे निमित्ताने करावेसे वाटते.

सौ. अलका शिळीमकर

- प्रकाशक

